

HANS KRUUS

EESTI AJALUGU KÕIGE UUEMAL AJAL

I

EESTI RAHVUSLIKU ARKAMISENI

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS

1927

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop

G. Roht'i trükk, Tartus 1927

Eessõna.

Käesolev „Eesti ajalugu kõige uuemal ajal“ on esimeseks katseks anda süstemaatilisem ülevaade meie kodumaa ja rahva minevikust XIX sajandil ja käesoleva alul. Sissejuhatuseks sellele esineb peatükk, mis käsitleb konseptiivselt peajooni XVIII sajandi ajaloost, tähtsamaist elualadest, olusuhetest ja sündmustest. Et võimaldada Eesti kõige uuema ajaloo selgemat ja kindlamat käsitlust, oli tarvis esitada neid muutusi, mis sündisid meie kodumaa minevikus Vene võimule alistumise järel ja vähemalt üldjooni sellest olukorrast, millest arenesid järgneva, käesolevas teoses üksikasjalisemalt käsitletava ajajärgu elunähted.

Kuna käesolev ajalooline kokkuvõte on määratud eeskätt õpperaamatuks keskkoolile, kus siin käsitletavat ajajärku õpitakse viimases ja eelviimases klassis, siis on see otsustavalt tinginud aine käsitlemise, ulatuse ja laadi, mida on püütud teostada vastavalt didaktilis-metoodilistele nõuetele. Kuidas see on õnnestunud, selgub muidugi selle raamatu tegelikul tarvitamisel koolides. Olgu ainult tähendatud, et ma meelega pole surunud aine käsitlust äärmise lühiduse ja konseptiivsuse raamidesse, mida uuemal ajal harrastatakse paljuis ajaloo-õpperaamatuis. Viimase esitusviisi olulise-maks eelduseks on, et õpetajad ise käsitletavat ainet hästi tunnevad ja ühtlasi on piisavalt varustatud vastavate ajalooliste uurimuste ja allikainesega, mida aga kahjuks kaugeltki ei saa kinnitada Eesti ajaloo puhul. — Teisest küljest tuleb meil pingutatult arendada ja levitada kodumaa mineviku tundmist ka täiskasvanute hulgas, mis seni üldiselt meie haritlaskonnaski on äärmiselt madal. Käesolev raamat tahab ka siin olla õppevahendiks, mis võimaldaks täiskasvanuile sobivas kujus eneseharimist Eesti ajaloo alal. Nimetatud põhjusil olen eelistanud ajaloolise arengu faktilise külje lihtlabase esitamise asemel geneetiliselt arendavat ja ühtlasi pisut üksikasjalisemat käsitlust. Kuigi seetõttu käesolev teos õpperaamatuna vast pikemaks venib, kui seda soovitavaks peetakse, pole see siiski oluliseks paheks, mida pealegi tasub asjaolu, et nii esitatud aine on huviäratavam ja kergemini omandatav. Seetõttu tohiks ka ühe klassitunni kohta tulla suurem arv lehekülgi.

Mis puutub käesoleva teose sisulisse külge, siis on selle aluseks pika autorite rea, samuti ka allakirjutanu enese ajaloolised eriuurimused. — Vastavalt käsitletava ajajärgu reaalsele sisule on siin (I osas) peamisiks vaatlusesemeiks põllutulunduslikud olud ja nende arenemine, talurahva olukord ja selle muutumine ning agraar-seaduseandlus. Muidugi on nende kõrval vajalikul määral tähelepanu leidnud ka muud tähtsamad elunähted. Talurahva elu-olu käsitlevas peatükis on esitatud peaaesjalikult need küljed ja nähted, mis meie talupoja tulunduslikule ja vaimlikule arengule olid olulise- maiks pidureiks. Etnograafilist elementi on toodud vähesel määral, eeldusega, et see peaks laiemat käsitlemist leidma algkooli kursuses, kus tema oma konkreetsuse ja suurema lihtsusega on eriti sobiv. Seda ongi silmas pidanud J. Adamsoni „Eesti ajalugu algkoolidele“, mille täienduseks oleksid tarvitavad dr. J. Mannineni „Eesti kindad“ ja „Eesti kannud“, eriti aga sama autori „Etnograafiline sõnastik“ ja „Eesti Rahva Muuseumi aasta- raamat“ (I, II ja III).

Käsitletavate ajalooliste põhiküsimuste puhul on selles raamatus püütud vajalisel määral esile tõsta tulunduslikku momenti, agraar-seaduseandluse teguritena on rõhutatud ka talurahva rahulolematuse avaldusi. Viimaseid on ühtlasi vaadeldud talurahva aktiivse eneseavalduse peanähetena. Nendega ongi kõnesoleval ajajärgul peaaesjalikult piirdunud meie rahva sotsiaalne ja poliitiline isetegevus. Kaugemale ja kõrgemale see valitseva tulundusliku ja ühiskondlik-poliitilise surve tagajärjel ei küündinud. Eesti rahvas jäi 60.-date aastateni pea täiesti n. n. „ajaloota rahvuseks“. Miks ja kuidas ta selleks jäi? — see ongi otseselt ja kaudselt käesoleva raamatu peaküsimu- seks, millele püütakse anda vastust igal alal.

Enne teoorjuse lõplikku langust, milleni ulatub käsitus, hakkas eesti ühiskonnas esinema rida nähteid, mis kannavad endil juba hoopis uute eluavalduste märki: rahvuslikult äratav ja kasvatav ajakirjandus ja kirjandus, eestlaste saatkond keiser Aleksander II juurde 1864. a. kui esimene ärka- misaegne poliitiline meelevaldus, esimesed eesti seltsid ja rahvuslike üldürituste kavatsus. Need nähted, mis aitasid äratada eestlust rahvus- likust tardumusest ja surmaunest hoogsale isetegevusele, kuuluvad loomult juba uude ajajärku — ärkamisaega. Viimase osana vaadeldakse neid käesole- vaski teoses, kus nad käsitluse ülevaatlikkuse huvides on eraldatud teise ossa.

Lõpuks on allakirjutanul meeldivaks kohustuseks avaldada tänu dots. P. Treibergile ja mag. R. Kleisile, kes selle minu töö on käsi- kirjas läbi lugenud ning teinud rea kasulikke märkusi sel puhul.

I. Peajooni Eesti ajaloost XVIII sajandil.

1. Eesti- ja Liivimaa pärast Põhjasõda.

Põhjasõda XVIII sajandi alul lõi terava ja järsu vahejoone meie kodumaa ajaloolisse arengusse. Maa kosuva tulunduse, põhjalikkude agraarreformide tagajärjel paraneva talurahva seisukorra, lootusrikaste kultuuritöö algete asemele rootsi ajal jättis sõda hävituse ahervarred, talurahva äärmiselt viletsusse ning üldise vaimu toorestuse.

Juba maa vallutamisel Vene vägede poolt sõja esimesel aastakümnel olid vähemad linnad ja alevid pea täiesti maha põletatud. Tartus oli veerand majadest täiesti hävitatud, teised suuremal või vähemal määral rikutud, samuti Pärnus. Kõige vähem oli suuremaist linnadest sõja otsese hävituse all kannatanud Tallinna. Tartust ja Narvast oli suurem osa kodanikkonnast Venesse vangi viidud, kust alles hiljemini ja ainult osalt tagasi pääseti. Kaubandus, mis oli linnakodanikkude tähtsamaks tuluallikaks, läks maa üldise vaesumise ja Vene transiitkaubanduse langemise tagajärjel hiiglamääral tagurpidi, jäi ajuti ja kohati hoopis seisakusse.

Veel kurvem ja lootusetum oli olukord lausa maal. Vene vägede suuremad sõjaretked ja sinna-tänna voogav sissisõda oli hävitanud suure osa mõisu ja talusid, oli teinud

aastakümneks võimatuks produktiivse töö põlluharimise alal. Sõjaga kaasas ja selle järel käis katk ja rida ikaldusaastaid. Nälgiv talurahvas hingitses viletsais hütikestes või käis kodutute kerjustena maal ringi. Põllud jäid aastatekaupa seemendamata, majapidamised hävisid. Sõja hävituse tagajärjed talurahva tulunduses olid nii suured, et nende enam-vähem lõplikuks likvideerimiseks kulus üle poolesaja aasta.

Lisaks tulunduslikele raskusile sõja hävituse tagajärjel tõi sõda ja sellele järgnev aeg maale ja rahvale rea erakordsed kohustusi mitmesuguste maksude ja koormuste kujul. Rootsiaegsed riiklikud koormused maa pealt tõusid sõja ajal mitmekordseiks.

Kõigi nende erakordselt kasvanud maksude raskuse rõhusid mõisnikud taludele. Seda teha võimaldas mõisavalitsusele olev maksu- ja võimukorraldus: oli ju mõisahärra vastutav kroonumaksude korraliku õiendamise eest, kuna teisest küljest tal oli rida väga kaugele ulatuvaid sunnivahendeid talupoegade üle. — Samuti nagu erakordselt pingutatud riigimaksud olid talude kanda, lasus viimaseil ka kogu lausa maa majanduse ülesehitamise raskus. Talupojal tuli kohendada ja kuidagi käima panna mitte ainult oma majapidamist, vaid ta pidi üles ehitama ka sõjas hävitatud või rüüstatud mõisa hooned ja majanduse. Mõisniku jaoks polnud enam olemas mingeid seaduslikke tõkkeid, mis oleksid takistanud kurnamast talupoega oma tööjõu ja sissetuleku allikana viimse äärmuseni. Seda võimaldas ja soodustas õiguslik olukord, mis pärast Põhjasõda maksvusele pääsis (vt. §§ 2 ja 3).

Sama hävitav ja seisukorda halvendav kui oli Põhjasõda maa tulunduse ja talurahva õigusliku elujärje alal, oli tema mõju ka kõigi rahvastiku liikide vaimlikule arengule ja haridusoludele. Juba sõja sünnitatud tulunduslikud kahjud hävitasid või halvendasid viljakaks kultuuritööks vajalikke algelisi eeldusi. Eriti avaldus see kiriku elus, mis oli tolleaegse kultuurilise arengu keskuseks. Suur osa kirikuhooneid

oli sõjas täiesti hävinud, osa kirikuõpetajaid vangi viidud, osa sõja ja katku läbi hukkunud, osa põgenenud. Nende asemele oli ametisse astunud hoopis ettevalmistamata, sagedasti kõlblalt täiesti langenud inimesi. Suur osa viimastest ei osanud rahvakeeltki. Purustatud kirikuhoonete parandamine, hävitatute asemele uute ehitamine oli vaesunud maal äärmiselt raske ja nõudis aastaid. Niisuguses olukorras ei võinud kiriku kultuuritöö olla kuigi viljakas. — Samuti hukkusid või läksid määratul kombel tagurpidi need väärtuslikud alged, mida Rootsi valitsuse ajal oli tehtud kooliolude edendamise alal. Kuigi Peeter I juba 1711. a. oli käsu andnud talurahva lapsi kooli saata ja seal, kus koolmeistrid puuduvad, need ametisse panna, jäi määrus paljude aastate jooksul ainult paberile, sest puudusid hooned koolide jaoks, samuti koolmeistrid ja raamatud, nagu puudus ka huvi vaesunud mõisnikel ja talupojel kooli vastu. Linnadeski, kus hariduse vastu rohkem huvi tunti, kulus palju aastaid, enne kui sõja tõttu seisma jäänud või vähendatud koolid jälle elujõulisteks said.

2. Aadli õiguste laiendamine ja kindlustamine.

Liivi- ja Eestimaa rüütelkonnad olid 1710. a. alistunud Vene võimule teatavate kapitulatsiooni-tingimuste alusel. Neis esinesid nad küll kogu maa nimel, kuid pidasid silmas eeskätt seisukslikke huvisid ja taotlesid saksa ainumõju kindlustamist oma maa-alal. Soovitud eesõigused kinnitati olulisemais osades ka Uusikaupunki rahulepingus 1721. Ja nii teostusid aadli soovid pea täielikus ulatuses.

Kõige pealt püüdis aadel endale laialised eesõigused maaomanduse koondamisega enese kätte. Kõige olulisemaks oli siin rootsi ajal riigistatud mõisade tagasiandmine nende endistele omanikkudele, mis teostati varsti pärast sõja lõppu. Seega sai aadel jällegi rüütlimõisade rõhuva ena-

miku omanikuks. Osa tagasiantud mõisust olid läänimõisad, mis pidid tõeliselt kuuluma riigile. Aadel taotles, et ka need antaks tema liikmeile omanduseks. Ka siin täitis valitsus, kuigi hiljemini, aadli soovid: Katariina II käskkirjaga tunnistati 1783. a. senised läänimõisad Liivi- ja Eestimaal alloodideks.

Aadel ei leppinud mitte ainult rüütlimõisade tegeliku omaniku osaga, vaid ta püüdis, et nende omamine tunnistataks tema ainuõiguseks. Kuigi selle eesõiguse olid rüütelkonnad välja tinginud juba Vene võimule alistumisel, oli selle teostamisel rida sekeldusi, eriti Liivimaal, kus ka Riia kodanikkudele oli lubatud mõisu omandada. Seaduseandlikult lahendati see küsimus aadli kasuks alles XIX sajandil. Tegelikult aga tunnustas seda aadli eesõigust kohtupraktika juba eelmisel sajandil. Kindlustades enesele rüütlimõisade näol rõhuva enamiku maa-alast, ei pidanud aadel sedagi veel küllaldaseks: ta hankis enesele ka eesõiguse kroonumõisade rentimisel.

Laialiste maa-alade omanikuna ja valdajana hoidis aadel enda käes kogu maa tulunduse, mis oli ka tema poliitilise võimu üheks olulisemaks aluseks. Samal ajal hoolitses ta vankumatult igasuguste muude võtetega selle oma poliitilise võimu laiendamise ja süvendamise eest.

Kõige pealt suutis ta täies ulatuses jalule seada pea kõik oma ajalooliselt kujunenud eesõigused, privilegid, mis rootsi aja lõpul olid kippunud juba rohkesti pragunema. Kõik rüütelkonna omavalitsuse asutised pandi uuesti käima ja võimaldati neil väga avarais piires iseseisvalt teotseda. Valitsus omalt poolt segas võrdlemisi vähe ja pinnapealselt Eesti- ja Liivimaa asjusse, jättes need peaasjalikult aadli enda lahendada. Ainult Katariina II ajal avaldas valitsus siin suuremat aktiivsust. Muidu piirdus valitsusvõimu tegevus nimetatud kubermanges eeskätt järelevalve ülesannetega. Vene riigiametnikegi oli siin väga vähe ja needki toimisid peaasjalikult kohalikkude nõuandjate soovide kohaselt.

Aadli lakkamatu poliitilise tendentsina püsis püüd kindlustada maa asjade juhtimist võimalikult kitsa ja „väärilise“ ringkonna kätte. Oluliseks saavutiseks siin oli, et riigivalitsus lubas rüütelkondadel pidada n. n. aadlimatrikleid, mis koostati lõplikult Liivimaal sajandi 40.-dail aastail ja Eestimaal järgmisel aastakümnel. Neisse matriklitesse võeti ainult kohaliku päritoluga aadliperekonnad, kes kokku moodustasid aadliseisuse sõna kitsamas mõttes — rüütelkonna, vastandina maiskonnale, kuhu kuulusid teised mõisaomanikud. Maa omavalitsuse juhtimine läks täielikult ainult immatrikuleeritud aadli kätte. Temasse kuuluvaile suurmaapidajaile oli sunduslik ilmuda maapäevadele, kus neil oli hääleõigus kõigis küsimusis, kuna muil mõisapidajail oli õigus ainult maamaksude määramisel kaasa hääletada.

Omades tähtsamat tulundusvahendit — maad ja vallates suurt poliitilist võimu oli immatrikuleeritud aadel Liivi- ja Eestimaal XVIII sajandil maa tegelik valitseja. Tema käes oli maa administratsioon, politsei, kohus; ta võttis otsustavalt osa ka kiriku- ja kooliolude korraldamisest ning valitsemisest. See aadli eesõiguste ülemäärane laienemine ei jäänud mõjuta ka talupoegade seisukorrale: nad sattusid täielikku sõltuvusse mõisnikkude tahtest ja omavolist.

3. Talurahva õigusliku seisukorra halvenemine.

Rootsi ajal riigistatud mõisade tagasiandmisega nende endistele omanikkudele tühistusid vene ajal ka kõik talurahva kasuks varemini maksuma pandud kaitsemäärused. Talupoeg sattus nüüd täielikult mõisniku meelevalle alla.

Rootsi aja agraarreformid kindlustasid talupoegadele talumaa kasutamise õiguse, tunnustasid nende omandusõigust vallasvara kohta ja normisid täpsalt talupoegade kohustused

mõisade vastu. Tõsi küll, need talurahva õigused olid sunduslikkudena maksma pandud ainult riigistatud mõisus, kuid tegelikult avaldasid nad mõju ka eramõisus ja kaitsesid seega kogu talupoegkonda. Oluline oli ka see, et talupoegadele oli kindlustatud kaebeõigus mõisnikkude vastu ja võimaldatud seega leida kaitset nende omavoli ja ülekohtu vastu. Kõigile neile kaitsemäärusile tegi Vene valitsuse alla sattumine lõpu. Talumaad võis nüüd mõisnik kasutada, kuidas ta aga soovis — anda seda talupoegade kätte või liita see mõisa külge. Kuna aga sõja ja katkude tagajärjel oli rahvaarv väga langenud ja suur osa talumaast inimestest hoopis tühjaks jäänud, siis polnud mõisal oma tööjõu vähesuse tõttu alul mingit mõtet maksualust talumaad mõisastada. Mõisniku esmajärguliseks ülesandeks oli soetada tööjõudu tühjaksjäänud talumaale. Ja alles siis, kui see eeldus oli küllaldaselt arenenud, võidi hakata tõsisemalt mõtlema mõisapõldude suurendamisele talumaa arvel. Selleks kulus palju aega ja talumaa mõisastamine massilisema nähtena hakkas arenema alles sajandi viimaseil aastakümneil.

Talumaa kasutamise eest oli talupoeg kohustatud tegema mõisale tegu ja maksma andameid. Need talupoegade kohustused mõisa vastu, mis olid rootsi ajal normitud ja vakuraamatuisse kantud, jäid nüüd täielikult mõisniku määrata. Kuigi endiste vakuraamatute normid siin ka edaspidi teatavat mõju avaldasid, olenes nende pidamine täiesti mõisniku tahtest, kuna ju vakuraamatud olid kaotanud oma sundusliku iseloomu. Säärane olukord halvendas kõigi talurahva liikide seisukorda. Ülemääraselt kohustustega koormatud talunikud vaesusid ja langesid tulunduslikult hädavaeavalise hingitsemise tasapinnale. Rõhutatud ise, püüdsid talunikud omakorda võimalikult rasket koormat veeretada vabadikele ja sulaseile. Eriti raske oli just viimaste seisukord, kuna peaaegjalikult nende õlul lasus mõisa teo-orjuse raskus. Olles nädalatekaupa viletsa toiduga raskes

mõisatöös tooreste härrade ja tööjuhatajate kepi all, ei leidnud nad abi ega kaitset kusagiltki.

Nagu maa nii oli ka talupoja isik mõisahärra omandus, mida ta võis asjana müüa ja vahetada ühes maaga ja ilma selleta, lahutada perekonnast ja panna sundslikult töösse ja ametisse oma äranägemise järele. Kogu talupoja elu käis mõisahärra kontrolli ja määramise alla. Ilma viimase loata ei saanud ta abielludagi. Talupoja omanõuetatud vallasvaragi polnud tema omandus, vaid kuulus ühes tema isikuga mõisnikule. Seega puudus tal vähemgi virgutav tegur tulunduslikuks arenguks.

Kohtukaitsest jäid talupojad XVIII sajandil täiesti ilma. Alludes kaelakohtulisis asjus „kõrge kroonu“ kohtutele, kuulusid nad kõigis muis asjus mõisavalitsuse alla. Eriti karmilt tarvitasid mõisnikud oma kodukari-õigust, mis oli piiramatut. Mõisahärra võis oma heaksarvamise järele määrata talupoegadele ihunuhtlust keppide ja vitsadega, võis lasta neid vangis hoida kõige õudsemais tingimuses jne. Talupoeg, kel polnud kaebeõigustki mõisniku suhtes, oli sunnitud alistuma.

Talurahva õigusetus ja täielik sõltuvus mõisahärrast andis ta ka tulunduslikult viimase meelevalla alla, halvates ta edenemist ja võimaldades mõisule kõik raskused nende majandamises viimase äärmuseni rõhuda talurahva kaela.

4. Põllutulunduslikud olud.

Valitsev põllutulunduslik süsteem Eesti alal jäi XVIII sajandil üldiselt samule põhialuseile, nagu see oli olnud enne Põhjasõda. Iga mõis ühes temale kuuluva talumaaga moodustas tulunduslikult kindla ja lahutamatu, teoorjusele rajatud ühiku. Selle ühiku keskuses seisis mõis, mille juurde kuulus mõisniku omandusena ka talumaa ja sel asuvad talu-

pojad ühes kogu oma varandusega. — Mõisal enesel puudus põllunduslik sissesead laiemas ulatuses. Kogu tema töö oli talude teha, kust vajadusele vastavalt võeti tööjõudu, kes ilmus mõisasse talu toidu, tööriistade ja veoloomadega. Mõisa-valitsuse peaülesandeks jäi tööde korraldamine ja taludest ilmunud tööliste sundimine. Viimane ülesanne oli opmani ja talupoegadest ülevaatajate — kupja, kiltri — täita.

Olulisem osa talude kohustusist teoorjuse alal oli n. n. korraline tegu, mis oli mõisniku poolt teatavas ulatuses kindlaks määratud. Seda tegu tegid hobuse- ja jalamehed, kes olid aasta läbi mõisa tööl; suuremal arvul tarvitati lisatööjõudu suvisel tööhooajal — jüripäevast mihkclipäevani. Eriti pakiliste tööde ja mõisa mitmesuguste majanduslikkude toimingute jaoks nõuti taludelt abitegu, millel polnud mingit kindlat määra ja milleks mõis nõudis tööjõudu oma vajaduse ja heaksarvamise järele. Abiteole aeti inimesi tervest kogukonnast, kui oli vaja vilja lõigata, kütist teha, sõnnikut vedada jne. Abiteo alal pidid talud andma mõisa korda mööda, kohati aasta läbi, kohati ainult mihkclipäevast jüripäevani ka n. n. korratüdrukuid, kelle ülesandeks oli karjatalitamine või muude mõisa majatalituste tegemine. Raske abiteona lasus taludel mõisa ülesandel voormine. Kohati olid küll kohustused sel alal kindlaks määratud, tihti aga hoopis piiramata. Vooris tuli käia peajasjalikult sadamalinna-desse, kuhu veeti mõisa majandussaadusi (vilja, viina jne.) ja kust toodi majanduses vajalikke aineid (rauda, soola jne.). Abiteo vähema kohustusena oli taludel mõisale linade ja takkude ketramine, mida tehti talunaiste poolt talvel. — Peale teoorjuse lasus taludel ka mitut liiki andamite raskus.

Nii esines mõis tulunduslikult täieliku parasiidina, imedes endasse temale kuuluva talurahva tööjõudu nii otseselt mõisa-töös kui ka kaudselt mitmet liiki andamite võtmisega. Rajatud oma olemasoluga ajalooliselt kujunenud võimu vahekordadele, ei etendanud mõis üldise põllutulunduse edasiviimises, selle

ratsionaliseerimises kogu XVIII sajandi vältel pea mingit positiivset osa. Kogu põllundus jäi igivanadele alustele, põlluharimine isaisadelt päritud viisidele.

Mõisa peamiseks toote-aineks oli teravili, mille ülejäägid moodustasid rohkete aastakümnete jooksul pea ainsa rahalise sissetulekuallika. Kuid puudulikult väetist saanud, tihti sellest hoopis ilma jäänud mõisapõllud, mida teotööga halvasti hariti, andsid valitseva kolmevälja-süsteemi juures väga vähest saaki, 2—4 seemet. Et aga viljasaaki suurendada, püüdis mõis laiendada oma põllunduslikku pindala, milleks eeskätt tehti metsa- ja võsamaad kütise ja alepõletamisega põlluks. Seda kasutati mõned aastad, jäeti siis maha ja tehti teisalt jälle uut põldu juurde. Samal otstarbel liideti mõisa külge ka talumaid, kuna kohtadelt aetud talunikud asetati metsamaile.

Hoolimata neist pingutusist ei suudetud aga teravilja toodangut mõisus viia kaugeltki säärasele astmele, et sellest saadud sissetulek oleks mõisnikke rahuldanud. Viimasel alal oli rohkesti tõkestavaks asjaolu, et raha vajav mõisnik oma olevagi toodangu oli sunnitud müüma kaupmeestele, harilikult sadamalinnades, igal ajal viimaste esitatud tingimusil, ilma et tal oleks võimalik olnud oodata soodsamat konjunktuuri.

Kuna teravilja toodangu otsene rahaks tegemine ei suutnud mõisa majandust küllaldaselt tasakaalustada, otsiti teisi sissetulekuallikaid. Eeskätt kerkis siin päevakorrale viinapõletamine. See võttis laiemalt hoogu alles XVIII sajandi viimasel kolmandikul (vt. § 12), kuid juba varemgi oli ta mõisamajanduses silmapaistvaks kõrvalharuks.

Hoolimata sellestki tulukast kõrval-sissetulekuallikast ei suutnud mõisad oma majandust tasakaalustada ja suurenenud rahavajadust rahuldada. Avalikud krediidiastutised, mille abil mõisad oleksid võinud oma rahapuudust lahendada, puudusid aga kogu XVIII sajandi jooksul täielikult. Niisuguses olukorras pantisid vaesunud mõisnikud ebasoodsail

tingimusil oma maad osaliselt või täielikult eraisikuile, kes kuulusid eeskätt linna jõukamasse kaupmeeskonda. Tehtud võlg tõi uusi juurde. Võlaprotsendid kasvasid mõisahärral tihtigi üle pea ja tema varandust tabas oksjoni vasar.

Kirjeldatud olukord mõisamajanduses andis end väga teravasti tunda ka taludele. Teravilja toodangu suurendamiseks, laiendatud põllundusliku pindala harimiseks nõudis mõis taludelt suuremat teokohustust, oma puudujääkide katteks rohkem andameid.

Talupoegadel oli suurenenud kohustuste täitmine äärmiselt raske, sest nende tulunduslikud eeldused ei paranenud, vaid aina halvenesid. Nagu mõisuski, jäi ka taludes tulunduse pea-alaks teravilja kasvatamine. Kuid talupõldusid ei saadud niigi korralikult harida, kui seda tehti mõisas, sest alatasa raskenev teo-orjus neelas taludelt ülemääraselt palju tööjõudu. Samal ajal tegi õigusolude halvenemine talupoja seisukorra kindlusetuks, halvates tema püsivamat huvi oma majanduse vastu. Viletsalt haritud põld ja halvasti majandatud talu andsid kehva saaki. Ja sellestki läks suur osa mõisa, kuludes teoliste ülespidamiseks ja mõisale määratud andamiteks. Tihti ei saanud talud oma kohustustega mõisa vastu hakkama või jälle olid sunnitud äärmises puuduses, eriti kevadeti, viljalaenusid tegema. Sellest tekkisid võlad, mis omakorda viisid talumajandust allamäge. Juhtus veel ikaldusaasta, muutus talupoja seisukord sõna otseses mõttes katastroofiliseks.

Kui mõnikord tekkisidki talupojal kasinad ülejäägid, püüdis neidki mõisnik oma kätte saada, milleks mitmesuguste võtetega soodustati viinajoomist, alkoholismi. Püsivama huvita oma kindlusetu majanduse vastu, ilma lõbusamate hetkedeta oma rõõmutus elus, anduski talupoeg tihti sellele kiusatusele ja realiseeris oma varanatukese viinaks.

Tulunduslikult kõige viletsam oli v a b a d i k k u d e seisukord. Kuigi talusulastel ja teolistel lasus mõisa teo-orjuse

raskus, oli neile siiski enam-vähem kindlustatud nende hagnane igapäevane leib. Vabadikel polnud sedagi. Põllunduslike hooaegade tööd võõral väljal ei suutnud neid elatada. Nälg oli alaliseks külaliseks. Kehv talunik ei suutnud neile abi pakkuda. Möisast viljalaenu saamine oli võimatu, sest vabadikul polnud anda selle kindlustamiseks mingit tagatist. Niisuguses olukorras ei jäänud muud üle kui põgeneda, et teisel õnne katsuda oma elu seeshoidmiseks. Nii kujunes talupoegade pagemine XVIII sajandil kõige alalisemaks nähteks, mida ei suutnud seisma panna rida karme määrusi ja valitsusvõimude agar võitlus selle vastu.

5. Liivimaa talurahva seisukorra parandamise algatus Katariina II valitsuse alul.

Olles kindlustanud Liivi- ja Eestimaa rüütelkondadele laialised eesõigused, jättis Vene valitsus siin paljude aastakümnete jooksul mõisnikkude ja talupoegade vahekorra korraldamise täies ulatuses kohaliku aadli enda asjaks, keeldudes kavakindlalt omalt poolt sellesse segamast. Esimene samm vastupidises suunas astuti Liivimaal Katariina II valitsusaja alul. Keisrinna oli 1764. a. teinud reisu Liivimaal, kus ta oli tundma õppinud kohaliku talurahva armetut seisukorda. Tema ülesandel esitas järgmisel aastal kohalik kindralkuberner krahv Georg v. Browne Liivi maapäevale rea ettepanekuid talurahva seisukorra parandamiseks.

Neis ettepanekuis arvustas kindralkuberner teravalt kohaliku talurahva õiguslikku ja tulunduslikku seisukorda ja aadli tegevust sel puhul. Peapahedeks, mille kõrvaldamist Browne nõudis, pidas ta: 1) et talupojal puudub igasugune omandusõigus, isegi selle kohta, „mis ta oma ihu ja verega loonud“, — see õigus vallasvara kohta tulevat talle kindlustada; 2) senine ebamäärusus ja mõisnikkude omavoli võimalus talupojelt anda-

mite ja koormuste nõudmisel tuleb kaotada ja selleks need normida talupoja käes oleva maa suurusega; 3) talupoegi karistatavat nende eksimuste korral liiga karmilt ja sagedasti nõnda metsikult, et „see ei vasta kuidagi eksimusele ega kristlase tundmustele“, seepärast tulevat panna kodukarile „õig-lased piirid“; 4) inimeste müümist, mis rahvastiku arvu reguleerimiseks küll tarvilik, tulevat piirata, nii et neid maalt välja ei müüdaks ja et samuti ka perekondi ei lahutataks.

Suure hämmastuse ja pahameelega lükkas rüütelkond Browne'i ettepanekud tagasi ja püüdis oma kirjalikus vastuses tõestada, et talurahva pärisorjus tugivat aadli õigustele ja ees-õigustele ning vastavat ka talupoegade loomulikele hingeomadustele ja et talupojad on „pärisorjad rooma õiguse kõige kaugemas ulatuses, niipalju kui see võib ristiusuga kokku käia“. Kui Browne seepeale vastas, et tema ettepanekud on tehtud keisrinna soovil, kes nende tagasilükkamise korral soovitatud uuendused võib-olla vastava seadusega maksma paneb, kaldus maapäev järeleandmisele, võttes osa ettepanekuid vastu. Kindralkuberner kinnitas maapäeva otsused 12. IV. 1765 ja laskis nad avaldada kirikuis kohalikes rahvakeelis.

1765. a. maapäeva otsusega tunnistati kõik vallasvara, mis talupojal maksude, koormuste ja võlgade õiendamisest üle jääb, tema omanduseks. Talupoegade orjusi ei tohtinud mõisnikud edaspidi seniseist kõrgemale tõsta. Eriti raske abiteo suhtes jäeti aga otsus ebamääraseks, mis võimaldas mõisnikel tegelikult tõsta seda orjust nii kõrge määrani, et talupojel ei jäänud pärisomanduseks mingit vallasvara. Edasi piiras maapäev veidi mõisnikkude kodukari-õigust: vähemate süütegude eest võidi karistada ainult piitsaga, suuremate, nagu varguse, pagemise jne. eest võidi küll keppidega peksta, kuid mitte üle 30 paari hoobi; külmal ajal ei tohtinud talupoega kütmata ruumis kinni hoida jne. Talupojale anti ka õigus sillakohtusse oma pärishärra peale kaevata, kuid üksikult ja suusõnal, kusjuures põhjuse ta kaebajale oli ette nähtud

ihunuhtlus. Sel õigusel aga ei saanud tegelikult olla suuremat tähtsust, juba üksi sellepärast, et kohtud olid aadli käes. Talupoegade kaebeõigus oli Garlieb Merkeli (vt. § 13) sõnade järele õiguseks saada kepihoope. Maapäeva liikmed võtsid endile ka kohustuse, mis jäi avalikkuse ette toomata, edaspidi talupoegi mitte müüa avalikel turgudel ja kubermangust väljaspoole, samuti müümisel mitte lahutada üksteisest abielupooli.

Liivimaa 1765. a. maapäeva otsused, mis olid läbi läinud ainult kindralkubeneri tugeval surve, polnud mingi siduva ilmega. Nende teostamine jäi tegelikult iga mõisniku isikliku heaksarvamise asjaks. Ja et valitsus edaspidi omalt poolt hoidus talurahva olukorra korraldamisse segamast, polnud neil otsuseil nii tulunduslikult kui õiguslikult pea mingisuguseid tagajärgi.

6. Asehaldamisaeg.

Paarkümmend aastat pärast Liivi 1765. a. maapäeva võttis valitsus siin märksa laiema ulatusega pealetungi ette asehaldamiskorra sisseseadmisega. Juba 1775. a. oli Vene sisemaa kohta välja kuulutatud uus kubermangu korraldus, millega Katariina II püüdis anda Venemaale ühtlasema kohaliku valitsemise. Vene kubermangu korralduse eeskujul otsustas keisrinna 1783. a. maksma panna Baltimail n.n. asehaldurkonna (Statthalterschaft).

Keisrinna käsul jagas kindralkuberner Browne ühte asehaldurkonda liidetud Eesti ja Liivi kubermangu kaheks — Riia ja Tallinna provintsiks, neist esimese 9 kreisiks (senise 4 asemel, kusjuures nüüd erikreisina Saaremaa juurde tuli) ja teise 5 kreisiks. Uue kreisilinnana tuli juurde 1784. a. asutatud Võru, mille kreis kujundati Tartu maakonna lõunapoolseist osadest. Asehaldurkonna esialgset korraldust

ja selle õiguslikku elu täiendasid oluliselt 1785. a. välja antud seadused aadli ja linnade kohta, mis pandi maksma otsekohe ka Baltimail.

Asehaldamiskord tõi senisesse ajalooliselt kujunenud ja kivilinenud valitsemiskorda põhjaliku muutuse. Osa seniseist asutustest kaotati, osa muudeti ümber. Maanõunikude-kollegiumi tegevus lõpetati, maapäevadele anti uus korraldus, kusjuures viimaseist võtsid osa üheõiguslikult nii immatrikuleeritud aadel kui teised mõisaomanikud. Linnades moodustati kohalikest elanikest kogukonnad, mis jagunesid klassidesse eriliste õiguste ja kohustustega. Senised raed jäid püsima ainult valitavate kohtuasutistena. Linna administratiivsete ja tulunduslike asjade ajamine läks linna-nõukogu kätte, mida valis linnakogukond ja mis teotses linna-pea juhatusel. Kaotatud ametiasutiste asemele ja muudetute kõrvale seati sisse rida uusi valitsemisasutisi — kubermanguvalitsus, kroonupalat, üldise hoolekande kollegium; viimasele alistati heategelised asutised, koolid (rahvakool maal välja arvatud), vaestemajad ja vanglad. Kohtuvõim lahutati administratiivsest ja reorganiseeriti selle teostamise korraldust. Üldiselt kutsus asehaldamiskord ellu hulga palgalisi ameteid, mille tõttu maavalitsemine läks senisest märksa kulukamaks.

Asehaldamiskord kutsus esile aadlis, kelle huvisid ta tunduvalt riivas, tugeva opositsiooni. Samuti sünnitas ta suurt pahameelt linnakodanikkude kõrgemais kihtides, kes nüüd pidid võimu jagama ka rahvastiku alamate kihtidega. Linnaelanikkude demokraatlikuma elemendi aga virgutas uus kord elavale teotsemisele ja tõi alamaile kihtidele mõningaid ajutisi paremusi. Talurahvale aga tõi ta uue maksukoormuse — pearahva, mille sisseseadmisel tekkisid Liivimaal talupoegade rahutused. Üldiselt ei suutnud asehaldamiskord Baltimail kuigi sügavalt juurduda ja enesest olulisemaid jälgi jätta, sest tema iga oli lühike: keiser

Paul I — Katariina II järglane — tühistas varsti peale troonile astumist (1796) uue korra ja andis loa pöörduda endise põhikorra juurde.

7. Talurahva „pearaha rahutused“ Liivimaal 1784. a.

Asehaldamiskord tõi Liivi- ja Eestimaale ka uute riigimaksude korralduse. Eriti oluline oli, et nüüd ka talupoegadelt pearaha võtmine, mis Sise-Venemaal juba Peeter I ajal oli sisse seatud, keiserliku käskkirjaga 3. V 1783 maksma pandi. Talupojad pidid pearaha maksma 70 kopikat iga meeshinge pealt. Selle maksu õiendamine pidi igal pool toimuma kohaliku mõisavalitsuse kaudu. Talupoegade maksujõuetuse korral pidid nende eest pearaha tasuma mõisad, kuid nad võisid seda talupoegadelt teopäevade näol sisse nõuda. Säärane kord võimaldas mõisnikel kuritarvitusi, mis mitmel pool sündiski. Mõisad panid taludele koormusi peale, mis nende eest makstud pearaha kaugelt ületasid.

See tekitas talurahva seas käärimist, mida veel laiemalt soodustas asjaolu, et talupojad pearaha võtmise korraldusest paljudes kohtades võõriti aru said, kusjuures ka teravalt esile tungis rahva äärmine umbusaldus mõisnikkude vastu. Eestimaa jäi väliselt rahule, kuid Liivimaa talurahva keskel hakkasid liikuma mitmesugused kuuldused ja käärimine oli tõusmas üldiseks. Mõnel pool arvati, et nüüdsest peale talupojad kuuluvad ainult kroonule. Teisal tõrkusid talupojad maksmast pearaha mõisavalitsusele, tahtes seda ise viia kroonurentesse. Kohati oli talupoegade umbusaldus kohalikude võimude vastu nii suur, et nad nõus olid pearaha maksma ainult Riias. Kõige laiemalt levis arvamus, et pearaha maksmisega on taludel lõppenud kõik muud kohustused mõisa vastu. Säärase ärevuse pinnal tõusis talurahva käärimine

mitmel pool otseseiks rahutusiks, mille summutamiseks tuli sõjaväge tarvitada. Karulas karistati vastuhakanuid „läbi lipu ajamisega“. Räpinas tekkis talumeestel väesalgaga verine kokkupõrge, kusjuures talupoegadest sai 5 surma, 8 raskesti haavata ja soldatitest 4 kergesti haavata.

Talurahva rahutused Liivimaal sünnitasid rohkelt ärevust ka Peterburis. Sealt saadeti kaks senatori kohalikkude oludega tutvuma. Need leidsid, et mõned mõisnikud on tõepoolest oma õigusi pearaha sissenõudmisel kurjasti tarvitanud, ja tegid rüütelkonna juhatusele ülesandeks, et see ka omalt poolt mõju avaldaks kohalikele mõisnikele, et nad talupoegade maksusid õiglasemalt määraksid ja pearaha õiendamisel neile liiga ei teeks. Rüütelkonna esindus astuski ses suunas mõningaid samme, nõudes mõisnikelt talupoegade koormuste nimestiku esitamist ja laskis manitseda mõisahärrasid, et nad talurahva pearaha õiendamisel õiglaselt toimiksid. Seejuures avaldati kartust, et vastasel korral võiksid valitsusvõimud mõisnikele ebasoovitaval viisil talurahva kasuks vahele segada. Kuid varsti ununes seegi hädaoht. Talurahvas oli rahule sunnitud ja mõisnikud tundsid oma seisukorra jällegi kindla olevat.

8. Linnad.

Kaheksateistkümnenda sajandi alul sõjas põhjalikult rüüstatud linnades kulus kõigepealt suuri jõupingutusi ja hulka aega, aastakümneid, enne kui nad suutsid väliseltki küllaldaselt toibuda. Kuid samal ajal ja pärast seda, kogu sajandi vältel, tabasid neid tulikahjud, mis puumajade rohkuse — need olid pealegi alul õlgkatustega — ja tuletõrje arenematuset tõttu võtsid hiiglaulatuse. Nende looduslike õnnetuste kõrval takistasid veel suuremal määral linnade hoogsamat arenemist valitsevad tulunduslikud ja sotsiaalsed olud.

Esijoones läksid tingimused kauplemises, mis oli linnakodanikkude üheks tähtsamaks tegevusalaks, väga suurel määral tagurpidi. Kuna varemini Liivi- ja Eestimaa linnad olid etendanud suurt osa Vene transiitkaubanduses, tõusis nüüd neile Peeter I rajatud Peterburis tõsine ja hädaohtlik võistleja, mille mõju rööbiti tema suurenemisega oli alatasa kasvavas tõusuhoos. Selle tagajärgi said tunda vähemal või rohkemal määral kõik Eesti rannikul asuvad suuremad sadamalinnad. Eriti aga tuli kannatada selle all Tartul, mis sügaval maa sees asudes jäi nüüd suuremaist kaubateist hoopis kõrvale. Muutunud olukord surus Eesti ala linnade kaubanduse peaasjalikult kohalikesse piiridesse. Kuid siingi puudusid eeldused kaubanduse hoogsamaks arenguks. Kõige pealt olid linnad ise väikesed ja nende rahvastik vaene, mille tõttu puudus turul arvukam tarvitajaskond suurema ostujõuga. Lausa maal tuli väliskaupade tarvitajana ja oma majandussaaduste müüjana arvesse peaasjalikult mõisnikkond, kuna talupojad tarvitasid pea ainult soola, vähemal määral rauda ja tubakat. Kuid neistki ostjaist ja müüjaist said kasu peaasjalikult sadamalinnad, kuna sügavamal maa sees asuvad linnad jäid siin rohkel määral kõrvale. Säärašt nähet põhjustas asjaolu, et mõisnikud, kel oli tarvitada pea mitte midagi maksev päris-orjade kaubatransport, lasksid oma saadused voorida sadamalinnadesse ja sealt tagasi vedada odavamalt ostetud aineid, eeskätt soola ja rauda.

Ka tööstusliku tegevuse arenemiseks jäid eeltingimused linnades kogu XVIII sajandi jooksul äärmiselt viletsaiks. Kõige pealt oli linnades endis käsitöö-saaduste tarvitajaskond väike ja vaene. Talupojad ei tulnud nimetatud toodete tarvitajaina pea sugugi arvesse. Mõisnikud püüdsid lasta viimase võimaluseni oma majanduses tarvisminevaid asju teha oma talupoegadest käsitöölistel, tarvitades linnakäsitöölisi ainult peenema töö jaoks — mööbli, riiete, sõiduriistade jne. valmistamiseks.

Nii olid siis üldised tulunduslikud eeldused linnade kasvatamiseks XVIII sajandil väga halvad. Rahvastiku kasvatamine jäi aastakümnete jooksul seisakusse või arenes väga visalt. Rohkesti esines siin tõkkena ka maal valitsev pärisorjus, mis sulges talupoegadele tee linna. Samas suunas mõjus ka linnakodanikkude äärmine kastivaim ja nende eriliikide lakkamatu püüd hoida oma kitsa ringkonna käes oma ajalooliselt kujunenud, tihti ajast ja arust läinud eesõigusi.

Selle all kannatas eriti eesti elemendi kasvatamine linnades. Nii mõnedki talupojad olid ajajooksul mitmesuguseil teil välja pääsenud pärisorjuse kitsaist väravaist mõisniku võimu alt. Nad moodustasid linna rahvastiku alama kihi — alevi-rahva, kes elatas end „musta tööga“, osalt ka majateenijaina. Üsikutest neist teotsesid ka käsitöö ja kaubanduse alal, tõustes teatavale jõukuselegi. Kuid saada linnakodanikuks ja gildide liikmeks või pääseda tsunftidesse oli neil võimatu.

Linnade omavalitsuslik põhikord jäi XVIII sajandil üldiselt varemini kujunenud alustele (välja arvatud muidugi asehaldamisaeg). Linna-omavalitsuse kõrgemaks asutiseks oli raad, mis ennast ise täiendas ja millele kuulus ka õigus uusi kodanikke vastu võtta. Rae kõrval teotsesid erikorporatsioonidena gildid — Suur Gild, mis koosnes kaupmeestest ja Väike Gild, kuhu kuulusid käsitöölised-tsunftimeistrid. Gildidesse võisid kuuluda ainult linna täisõiguslikud kodanikud. Reas vähemais linnus (nagu Haapsalus, Rakveres, Paides ja Vene ajal asutatud Paldiskis) puudusid gildid. Käsitöölised olid oma erialade järele koondatud tsunftidesse, mille endised eesõigused jäid üldiselt püsima kogu XVIII sajandil.

Mis puutub üksiklinnade arenemise ilmesse, siis jäi see XVIII sajandil igal pool kitsapiirdeliseks ja jõuetuks, eriti väike-linnades. Suuremate linnadena tulevad arvesse ainult Tallinna, Tartu ja Pärnu.

Tallinnas, kus tema soodsa geograafilise asendi ja looduslikult hea sadama tõttu oli endistel aegadel tulundus-

likult suurt osa etendanud kaubandus, ei suutnud see XVIII sajandil Peterburi suureneva võistluse tagajärjel enam kuidagi lopsakamini õitsele puhkeda. Tallinna elutses nüüd suurel määral maa administratiivse keskusena. Temasse kui kubermangulinna olid koondatud kõrgemad valitsemis- ja kohtuasutised ning kõrgemad koolid. Samal ajal jäi ta Vene sõjalaevastiku baasiks ja üsna rohkearvulise maaväe garnisoni asukohaks. Sajandi viimasel veerandil kõikus Tallinna rahvastiku arv 10 000 ümber.

Tartu oli Põhjasõja ajal eriti kannatada saanud. Sõja rüüstest enam-vähem toibunud tabasid teda mitmekordselt rasked tulikahjud, mis olid eriti suured 1763. ja 1775. a. Nende väliste katastroofide kõrval, mille tagajärgede likvideerimine nõudis palju jõukulu, olid linna ja tema rahvastiku tulundusolud äärmiselt halvenenud, samul üldisil põhjusil, mis eelpool juba nimetatud, nii et rahvaarv siin tõusis ka sajandi teisel poolel väga visalt (3000—3600). — Eriti teravasti andis siin tunda kauplemise tingimuste halvenemine. Kuna varemini Venemaale minevad kaubad olid suurel määral suundunud sinna Tartu kaudu, eelistasid nad nüüd Peterburit, mis Vene sisemaaga oli soodsas ühenduses rohkete ja mugavate veeteedega. Ka koolilinnana ja administratiivse keskusena ei etendanud Tartu enam mingit silmapaistvat osa: ülikool jäi uuesti käima panemata, õuekohus ja ülemkonsistorium viidi Riiga. Aineliselt vaesunud rahvastik ei suutnud tõusta ka sotsiaalselt ja kultuuriliselt. Linna väikearvulise kodanikkonna peamiseks elusisuks jäid lõpmatud, tihti naeruväärsuseni ulatuvad tülid ja protsessimised üksikute erikorporatsioonide (rae, gildide, tsunftide) vahel.

Pärnu, mis rootsi ajal oli kaubanduslikult silmapaistvat osa etendanud, jäi uues olukorras oma 2000 ümber kõikuva elanikkude arvuga viletsa kiratsemise tasapinnale. Kuna kauplemine Pärnul nüüd piirdus ainult kitsa ja vaese kohaliku tagamaaga, ei ulatunud sadamasse sisse tulnud laevade arv ka

elavamail aastail palju üle poolesaja. Peamisteks väljaveo-aineteks olid metsatööstuse saadused, vili ja hiljemini ka lina, kuna sisse veeti peaasjalikult soola ja rauda, kuid suuri läbikäike ei suudetud nendegagi teha, mis oli tingitud osalt ka sellest, et Lõuna-Eesti Pärnust kaugem tagamaa eelistas turuna Riiat, kus olid navigatsioonil olud paremad ja samuti rohkem suuremaid kaubanduslikke ettevõtjaid.

9. Kirikuolud.

Eesti- ja Liivimaa alistumisel Vene võimule (1710) ja nende provintside lõplikul ühendamisel Vene riigiga Uusikaupunki rahulepingu (1721) järele kindlustati evangeeliumi-usule täielik eluõigus ja puutumatus ning kirikule iseseisvus majanduslikul ja administratiivsel alal. Evangeeliumikirik, mis tunnistati õiguslikult maa kirikuks, jäi oma korralduses ka edaspidi rootsiaegsete seaduste ja määruste, eriti 1686. a. kirikuseaduse alusele. Mõningad muutused, mis siin alul ja hiljemini ette võeti, samuti ka see, et siinsed ülemkonsistooriumid aastasaja keskpaiku alistati erilisele justiitskolleegiumile kui edasikaebe- ja revisjoniasutisele, ei riivanud oluliselt evangeeliumikiriku laialist autonoomiat Läänemeremail.

Kiriku esimeseks ülesandeks vene ajal oli sõja rüüste tagajärgede likvideerimine omal alal. Seisukorra selgitamiseks ja kirikuolu virgutamiseks hakati varsti pärast sõja lõppu korraldama maal laialisi kirikukatsumisi, mida jätkati aeg-ajalt ka hiljemini. Esimesil kirikukatsumisel tulid sõja hävituse tagajärjed eriti teravalt ilmsiks (vrd. § 1).

Sõjahaavade parandamiseks oli tarvis kõige pealt soetada leseks jäänud kogudusile kirikuõpetajaid. Selle ülesande lahendamine arenes väliselt üsna edukalt. Mõningate aastatega suudeti vabust kirikuõpetajate kohtadest rõhuv enamik täita, kuna ilma hingedkarjaseta jäid ainult üksikud

kogudused. Kuid sisemiselt ei paranenud kirikuõpetajate koosseis kaugeltki nii tõhtsalt. Veel mitu aastakümnet pärast sõja lõppu jätkusid rohkearvulised kaebused ja süüdistused kirikuõpetajate vastu, mis olid tõstetud nende kõlvatuse puhul. Konsistooriumid, mis üldiselt kohtlesid kirikuõpetajaid küll pehmelt ja tagasihoidlikult, olid siiski sunnitud neile andma lugematul arvul hoiatusi ja noomitusi. Kuid ega needki aidanud. Süüdistatud kirikuõpetajate eksimused olid nii suured, et näiteks Liivimaa konsistoorium pidi poolesaja aasta jooksul tagandama kolmkümmend kirikuõpetajat nende elukommete kõlvatuse pärast.

Mitte kergem kui kirikuõpetajaskonna isikliku koosseisu parandamine polnud kiriku aineliste aluste kohendamise. Lagunenud või hoopis hävinud kirikuhoonete ülesehitamine nõudis vaesunud maal ja üldise vaimliku loiduse juures suuri jõupingutusi ja arenes väga pikkamööda. Samuti oli lugu kiriku sissetulekute kohendamise ja tema varanduste tagasisaamisega. Nimelt olid mõisnikud paljudes kohtades vahepeal, kirikuõpetaja puudumise ajal, ära võtnud osa kirikumaid, mille tagasisaamine kutsus esile rea kohtuprotsesse.

Kõigist nimetatud raskusist püüdis kirik suurte jõupingutustega üle saada, kusjuures hakati erilist rõhku panema kirikuõpetajate isiklikele omadusile nende ametisseastamisel ja püüti teostada ikka valjemat valvet vaimuliku ameti kandjate eluviiside järele. Nii juhiti kirikuelu ajajooksul enam-vähem normaalseisse rööpaisse. Kuid see oli enam väliselt, sisemiselt aga jäi ametlik kirik rahvale üldiselt võõraks.

Vahesein kiriku ja rahva vahel kujunes mitme teguri mõjutusel. Kirikuõpetaja, keda rahvas nimetas kirikhärraks, oli ka tõesti oma sotsiaalse seisukoha poolest väga lähedal mõisnikule. Tal oli kasutada kirikumõis ühes sellele kuuluva kirikuvallaga — talude ja pärisorjadega, keda kirikhärra kohtles tihti mitte vähem karmilt kui iga teinegi mõisahärra. Ka oma eluviiside poolest sarnanesid kirikuõpetajad

mõisnikkudega, mis viis neid rahvast eemale. Samuti olid orja-rahvale vastumeelsed kirikuõpetajate püüded toetada mõisnikkude võimu ja autoriteeti. Ka oma kõnega, mis polnud hariduseta tööinimesele küllalt arusaadav, ei pääsenud nad rahvale lähedale. Rahvakeelegi oskus oli paljudel väga puudulik. Niisuguses olukorras oli arusaadav, et orjuses väsinud ja nürinenud rahvas jäi ametliku kiriku vastu külmaks ja ükskõikseks.

Oma eluvaadete ja usuliste veenete poolest elas kirikuõpetajaskond XVIII sajandil läbi samad voolud, mis olid valitsemas Lääne-Euroopa, eriti Saksamaa vaimlikus ilmas. Olid ju Eesti- ja Liivimaa kirikuõpetajad oma hariduse saanud Saksa ülikoolides, pealegi oli neist suur osa, ajuti rõhuv enamik saksamaalased. Nii oli kirikuõpetajaskonna vanema sugupõlve parem osa XVIII sajandi esimesel poolel veel täiel määral kiindunud dogmatismi, hoolitsedes eeskätt usu „puhta õpetuse“ eest. Sajandi kolmandal ja neljandal aastakümnel levib kirikuõpetajate keskel silmapaistvalt uus usuline vool — pietism, mis kultiveerib härdusetunnet ja tegelikku vagadust. Sajandi keskpaiku, eriti hiljemini levib kohalikus kirikuõpetajaskonnas rohkesti ratsionalism — „mõistuseusk“ oma heade ja halbade külgedega. Jättes küll mõjustamata rahva usuelu süvenemise, erinevad selle voolu pooldajad terava kriitilise pilguga talurahva õiguslikule ja tulunduslikule olukorrale, mille alal nad nõuavad olulisi uuendusi mõisahärrade poolt. Ka esineb nende hulgas rida töökaid haridustegelasi, kes silmapaistvad kirjamehed ja rahvakooli olude eest hoolitsejad.

Kõige sügavamaks suursündmuseks usu- ja kiriku elu alal Eesti- ja Liivimaal oli XVIII sajandil herrnhuti ehk vennastekoguduse liikumine, mille esimesed kuulutajad ilmusid Läänemeremaile juba 1729. a. Need leidsid poolehoidu aadlis ja kodanikkonnas, eriti aga talurahvas. 1736. a. käis vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf isiklikult Liivi- ja Eestimaal ning sai siin vaimustatud vastuvõtu osaliseks. Vennastekoguduse mõju talurahvasse kujunes sügavaks ja

laiaulatuslikuks. Uues liikumises domineeriv hädusetunnete kultiveerimine, „Talle“ kannatuste jutlustamine ja kuulutamine suutis äratada orjuses ägavais talupoegades usulisi elamusi. Samuti haaras inimesi kaasa vennastekoguduses valitsev elav kristlik vaim, lihtne ja südamlilik sõnakuulutamine ning tõsine venna-armastus ka põlatud orja vastu. Vennastekogudus ei eraldanud küll end ametlikust kirikust, kuid pani siiski maksma oma erikorralduse, mis sisaldas eneses demokraatlikke elemente. Siin ei tehtud vahet hariduse ega seisuse põhjal, vaid anti igale „vennale“ sõna- ja otsustamisõigus koguduse asjus ning ühtlasi võimalus pääseda juhtivale kohale. Ori tundis end vennastekoguduses inimese olevat. See virgutas temas poolehoidu uuele liikumisele. Et viimane inimesi tõesti südamest haaras, näitab asjaolu, et pea igal pool, kus vennastekogudus leidis laiemat poolehoidu, elukombed tunduvalt paranesid: joomine ja vargus kadusid või vähenesid silmanähtavalt. Saaremaal, kus vennastekoguduse liikumine oli eriti levinud, ei teata mitme aasta jooksul (1740—1745) ainustki kriminaal-süüasja.

Vennastekogudusel oli rohkesti poolehoidjaid ka kirikuõpetajaskonnas, kuid veel suuremal määral oli seal tema vastaseid. Ühed nägid temas kardetavat võistlejat ametlikule kirikule, teised, kes oli valitsema pääseva ratsionalismi mõju all, pidasid vennastekoguduse pietistlikku vaimu alaväärtuslikuks nähteks.

Vennastekoguduse liikumisele tehti 1743. a. vägivaldne lõpp: tema koosolekud keelati ära, välismaalt tulnud „vennad“ saadeti maalt välja, teda toetavad kirikuõpetajad tagandati ametist, osa kohalikke kogudusetegelasi viidi Venesse vangi. See tagakiusamine võõrutas „vendasid“ veel enam ametlikust kirikust; nad püüdsid salaja edasi teotseda kuni liikumine jälle hoogu võttis, astudes avalikkusse pinnale pärast 1764. a. keiserlikku käskkirja, mis võimaldas „vendadel“ välismaalt jälle Venesse asuda.

10. Rahvakooli-olud.

Veel aeglasemalt kui kirikuelu toibusid Põhjasõja rüüstest rahvakooli-olud. Mõisnikud, kellest sõltus otsustavalt nende arendamine, jäid rahvahariduse vastu üldiselt külmaks, ja kaua ei suudetud tõusta siin nendegi algete tasapinnani, mis sel alal olid kujunenud rootsi aja lõpul. Kuigi rootsiaegsed mää-
rused ja kirikuseaduse nõudmised rahvakooli kohta jäid ka edaspidi maksma, ei teostatud aga neidki korralikult. Küll tuli maapäevadel eeskätt kohalikkude konsistooriumide algatusel rahvakooli küsimus korduvalt harutamisele, kuid tegelikke tule-
musi andis see XVIII sajandi viimase kolmandikuni väga vähe.

Kolmekümnendaist aastaist peale hakkas kirikuvalitsus nii Eesti- kui Liivimaal järjekindlalt nõudma, et noored inimesed, kes armulauale tulevad, peavad lugeda oskama. Luge-
misoskuse õpetamine jäi kodu või leerikooli ülesandeks. Leerikooliks sai köstri kool, tolleaegse rahvakooli peatüüp, mis oli rootsi ajal asutatud. Kuid sellegi kooli korraldamine oli seotud suurte raskustega. Kõigepealt olid paljudes kihelkondades köstritel, kes olid ühtlasi kooliõpetajad, äärmuseni viletsad palgaolud. Veel tõkestavamaks oli köstri kooli tege-
vusele vajalikkude ruumide puudumine. Seepärast pidi köster talvel äripäeviti rändama talust tallu ja õpetama kohalikele lastele laulmist ja katekismust nii hästi-halvasti kui see läks. Kohati soetati köstrimajade juurde armetud kooliruumidki. Kuid seegi ei suutnud koolielu kihelkonnas küllaldaselt virgu-
tada. Osalt seepärast, et puudus koolisundus, osalt seetõttu, et laste enamiku kodu oli köstrimajast liiga kaugel ja vanemad vaesed, et varustada lapsi kooliskäimise ajaks toiduga.

Värskem puhang riivas rahvakooli Katariina II valitsuse ajal. Kindralkuberner Browne tegi samale Liivi maapäevale 1765. a., millelt ta oli nõudnud talurahva õigusliku ja tulundusliku seisukorra parandamist, ettepaneku reformida rahvakooli-olusid. See ettepanek leidis aadlilt juba rohkem

pooldamist kui talurahva seisukorra parandamine. Maapäev otsustas, et asutataks viivitamata köstrikoolid (= kihelkonnakoolid) ka seal, kus need seni puudunud. Nende kõrval kutsuti ellu uus koolitüüp — mõisa- ehk külakoolid. Neid pidi asutatama igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur. Nende ülesandeks oli samuti nagu köstrikoolilgi ettevalmistus leeriõpetusele. Neis õppimine oli sunduslik kõigile lastele, kellele vanemad ei suutnud õpetada lugemist ega katekismust. Külakoolis või koduõpetuse teel ette valmistatud lapsi võidi, kui kohalik kirikuõpetaja ja mõisahärra seda tarvilikuks pidasid, üle viia kihelkonnakooli.

Kontrolli teostamine laste õpetamise üle jäi kohaliku kirikuõpetaja hoolde. Tema pidi vähemalt kord aastas katsuma kodusõppivaid lapsi ja mõisnikule teatavaks tegema nende laste nimed, kelle koduõpetus puudulik. Mõisnik pidi siis omalt poolt hoolt kandma, et sellised lapsed saadetakse kooli. Külakoole pidi kirikuõpetaja revideerima vähemalt kord kuus. Laste tegeliku kooliskäimise üle pidid valvama talupoegadest kirikuvöörmündrid, selleks kord nädalas koolis käies ja laste puudumistest teatades kohalikele mõisahärrale. Kihelkonnakoolid kuulusid kirikuõpetaja ja kirikeestseisja ühise valve alla.

See 1765. a. maapäeval vastu võetud koolikorraldus tõi omajagu elevust Liivimaa rahvakooli ellu. Kuid teda ei teostatud kaugeltki igal pool vajaliku energiaga. Hoolimata veel vahepeal kindralkuberneri antud erilisest instruksioonist näitasid paarkümmend aastat hiljem korraldatud koolirevisjonid, et mitmes kihelkonnas ei olnud veel ühtki kooli. Kus nad teotsesidki, seal peeti neid enamasti mõisarehtedes, saunades, suitsutaredes jne. Koolmeistriteks olid suuremalt jaolt talupojad, kes olid kehalikuks tööks kõlbmatud, kes tihti isegi hädavaevalt lugeda oskasid. Õpetamine koolides piirdus ainult piiblitlugude ja lauluraamatu lugemise ning katekismuse ja kirikulaulu viiside õppimisega.

Liivimaa eeskujul ja kindralkubeneri pealekäimisel hakkas ka Eestimaa 60. aastate lõpul arenema uus koolitüüp — külakool. Kuid üldiselt arenesid siin rahvakooli-olud märksa lojumalt kui lõunapoolses naaberkubermangus. Veel sajandi lõpul oli kaugelt üle veerandi kihelkondadest ilma ühegi küla-koolita. Samuti ei tõusnud Saaremaal elujõulist kooli.

Üldiselt jäi rahvakool maal sajandi lõpul nii oma võrgu tiheduse kui ka aineliste eelduste ja õpetamisolude poolest üsna madalale tasapinnale. Niisugune olukord jätkus seni kui kooliolude areng jäi sõltuvaks kohalikkude mõisnikkude tahtest. Ainult kohati, kus mõisnikud ja kirikuõpetajad olid haridusesõbralikumad, võis märgata rahvakooli elus suuremat edukust.

Kuigi kiiremini kui maarahva-kool, siiski üldiselt üsna aeglaselt toibusid ka linnakoolid Põhjasõja rüüstest. Nende korraldus jäi hulkadel aastakümneil rootsiaegseile aluseile. Põhjalikum muutus võeti siin ette 1784. a., mil linna- ja kõrgemad koolid seati üldise hoolekande kolleegiumi alla. Uue korralduse järgi jäi ainult Tallinnasse kui kubermangu-linna gümnaasium, mille kõrval teotses samal alusel toomkool, kus õppis eeskätt saksa aadli noorsugu. Linnakoolid Tartus, Pärnus ja Kuressaares muudeti pea-rahvakoolideks, samalaa-diline kool pandi käima ka Viljandis. Sajandi keskpaiku ja teisel poolel asutati linnades ka esimesed tütarlaste-koolid ja ka mõned alamad rahvakoolid poeg- ja tütarlastele. Ka tekkis linnades, eriti vähemais, ja alevikkudes rida erakoole, n. n. „nurgakoole“.

11. Administratsiooni, maa-omavalitsuse, kohtu ja politsei korraldusest.

Administratiivne korraldus. — Nagu rootsigi ajal jättis Vene valitsus Liivi- ja Eestimaa püsima kahe administratiivse ühikuna, — kubermangudena, — kusjuures Tartu ühes

oma maakonnaga kuulus alul Eestimaale, liideti aga 1722. a. Liivi kubermanguga. Kõrgema riigivõimu esindajaina seisis kummagi kubermangu eesotsas eri kindralkubernerid (Eestimaal ajuti kubernerid, viitsekubernerid), kelle ülesanded olid samad nagu mujal Venemaal kuberneridel, kes pidid aga käima kohalikkude seaduste ja privileegide järgi. 1775. a. peale oli mõlemail kubermangudel ühine kindralkuberner. 1801. a. asutati kolme Läänemere kubermangu — Eesti-, Liivi- ja Kuramaa — kohta ühine kindralkubeneri amet, mis püsis 1876. a. aastani. (Eestimaal oli ajutiselt XIX sajandi esimesel ja teisel aastakümnel oma eriline kindralkuberner). Kindralkubernerile allusid mõlemas kubermangus rida kroonu-asutisi, mis siin alul ja hiljemini asutati. — Asehaldamis-ajal sisse seatud kroonuasutisist jäid nii Liivi- kui Eestimaal ka edaspidi püsima kubermanguvalitsus kohaliku kõrgema, valitsuse poolt määratud ametnikest koosneva valitsemisasutisena, kroonupalat kroonu kohaliku kõrgema finantsasutisena ja üldise hoolekande kolleegium, millele allusid heategevad asutised, vanglad jne.

Kohaliku maa-omavalitsuse, mis oli ajalooliselt kujunenud ja rootsi ajal kindlamini korraldatud, selle lõpul aga osaliselt muudetud, jättis Vene valitsus varemini maksuma pandud põhialustele. Väga avarate õigustega maa-omavalitsus jäi endiselt aadli kätte, kusjuures viimane suutis oma võimu ja mõju veel tunduvalt laiendada, eriti immatrikuleeritud aadli õiguste suurendamise (vrd. § 2) ja maapäevade uute kodukordadega (Eestimaal 1756 ja Liivimaal 1759), mis jäid maksvaiks ka järgmisel sajandil.

Maa-omavalitsuse kõrgemaks asutiseks oli nii Liivi- kui Eestimaal maapäev. Samasugune asutis oli ka Saaremaal. Maapäev oli tegelikult ainult immatrikuleeritud aadlisse kuuluvate mõisaomanikkude esinduseks. Ainult selliseil mõisnikel oli maapäeval kõigis küsimusis hääleõigus, ühtlasi oli ka kõigi nende maapäevale ilmumine sunduslik. — Korralised maa-

päevad tulid kokku kolme aasta tagant, erakorralised vajaduse korral. Maapäeva avarasse võimkonda kuulus kõigi temast sõltuvate ametnikkude (rüütelkonna teenistuses olevate, kohtunikkude jne.) valimine, maksude määramine, maa-omavalitsuse eelarve, maakassa revideerimine, osavõtt kiriku- ja kooliolude korraldamisest ning igasugu üldiste maa asjade otsustamine. Maapäeva otsuseist kuulusid riigi valitsusvõimu kinnitamisele ainult need, mis puutusid maa üldistesse küsimustesse, teised esitati ainult teadaande korras. Maapäeval oli ka seaduseandliku algatuse õigus, samuti tohtis ta pöörduda esitistega otseselt keisri poole.

Maa-omavalitsuse jooksvaid asju ajasid maapäevade poolt eluks ajaks valitud maanõunikud, keda oli nii Eesti- kui Liivimaal arvult 12 ja kes kokku moodustasid maanõunikude kolleegiumi. Selle liikmed juhtisid maa-omavalitsust ja rüütelkonna asju järgimööda ühe kuu jooksul. Asjaajajat maanõunikku nimetati järjekordseks ehk resideerivaks. Eriti mõjukaks tõusis järjekordse maanõuniku instituut Liivimaal. Maapäevade poolt valiti ka kolmeks aastaks Eestimaal rüütelkonna peamees, Liivimaal maamarssal. Need juhatasid maapäevade koosolekuid, esindasid rüütelkonda, valvasid ja kandsid hoolt tema õiguste ja asutiste eest jne. Kuna Eestimaal oli rüütelkonna peamees suuremal määral rüütelkonna omavalitsuse tegelik juhataja, kujunes Liivimaa maamarssali olulisemaks ülesandeks rüütelkonna esindamine pealinnas, kus ta oligi peaasjalikult tegev.

Tähtsamate asjade otsustamiseks tuli kokku maapäevade vaheajal ja samuti nende kestes Liivimaal aadlikonvent ja Eestimaal rüütelkonna nõukogu. Need asutised koosnesid kõigist maanõunikkudest, maamarssalist (resp. rüütelkonna peamehest) ja 12 kreisisaadikust, kes olid valitud võrdselt igast maakonnast immatrikuleeritud aadlisse kuuluvate rüütlimõisa-omanikkude hulgast. (Liivimaal kuulusid aadlikonventi veel 2 kassasaadikut).

Kohtu ja politsei korraldus jäi vene ajal kuni venestamisaegsete reformideni üldiselt rootsi ajal kujunenud põhialustele.

Esimese astme kohtuks jäi Liivimaal *maakohtus* (Landgericht) — arvult 4, Eestimaal *meeskohtus* (Manngericht) — arvult 3. Neist koosnes iga kohus ühest kohtunikust ja kahest kaasistnikust, kes kõik kuulusid kohalikku aadliseisusse. Teise astme kohtuks oli Liivimaal *õuekohtus* (Hofgericht), mis asus Riias, ja Eestimaal Tallinnas asuv *ülem-maakohtus* (Oberlandgericht). Mõningais asjus olid need kohtud ka esimese astme kohtuks. Liivimaa õuekohus koosnes presidendist ja selle abist ja kuuest assessorist, kes kuulusid kohalikku aadlisse ja peale selle veel kuuest assessorist mitte-aadlist, kes pidid olema õigusetundjad. Eestimaa ülem-maakohus koosnes kubernerist kui esinikust ja 12 maanõunikust. — Eestimaal teotses veel erilise esimese astme kohtuna tsiviilasjus aadli-soost isikute vastu *alam-maakohtus* (Niederlandgericht), mis koosnes rüütelkonna peamehest kui esinikust ja meeskohtu liikmeist ning haagikohtunikest. — Apellatsioon- ja revisjoni-kohtu astmeks Liivimaa õuekohtule ja Eestimaa ülem-maakohtule oli Peterburis ühine eriline justiitskolleegium, kust asjad läksid üldises korras senatisse.

Politseikohtutena maal teotsesid Liivimaal ja Saaremaal *sillakohtud* (Ordnungsgericht) ja Eestimaal *haagikohtunikud* (Hackenrichter). Eesti alal asusid silla-kohtud XVIII sajandi lõpul igas maakonnalinnas. Haagikohtunikke oli alul 4, XVIII sajandi lõpul suurendati nende arvu 11-ni.

Rootsi ajal loodud talurahvasse puutuv eriline kohtukorraldus jäi XVIII sajandil ellu tõusmata. Kaelakohtulisis asjus allusid talupojad üldistele „kõrge kroonu“ kohtutele, muis asjus aga mõisavalitsusele.

II. Talurahva olukorra parandamise küsimus XVIII sajandi lõpul ja XIX alul.

12. Põllutulundus XVIII sajandi lõpul. Viina- põletamise levimine.

Nagu kogu mõisamajandus Liivi- ja Eestimaal jäi XVIII sajandi lõpul endistele alustele, nii püsis ka põllundus-
likkude saaduste valmistamisel esikohal teravilja kasvatamine. Teravili oli mõisa peamiseks müügiaineiks, mida veeti linna
sealse rahvastiku tarvituseks või vooriti sadamalinnadesse eks-
portimiseks välismaile. Saadud rahaga osteti majapidamises
tarvilikke aineid, soola, rauda, heeringaid, vürtse ja ka mõnin-
gaid komfortartikleid ning uhkusasju. Juba selgi ajal, kui
mõisa rahalised väljaminekud polnud ülemääraselt suured,
oli tal raskusi teravilja müügist saadud rahaga oma majan-
dust tasakaalustada. Eriti halvaks kujunes aga olukord
XVIII sajandi viimaseil aastakümneil, kus mõisnikud hakkasid
üle jõu elama.

See suund mõisnikkonna eluviisides arenes ja juurdu-
s kogu Katariina II valitsuse ajal. Seda mõjutas rida tegureid.
„Valgustusaja keisrinna“ õukonna pillav ja toredust taotlev
hingeelu imbutas Vene mõisnikkonda peenendatud, kuid üht-
lasi kulukaid „Versailles'i maitseid“ ja „euroopalikke“ eluviise.
Sellest mõjust ei jäänud haaramata ka Liivi- ja Eestimaa
aadel, kel oli Vene kojaringidega lähedaid suhteid ja kokku-
puuteid. Samal ajal olid paljud Liivi- ja Eestimaa mõisnikud
pealinnas ja mujal riigiteenistuses, kuna nende asemikkude
kaudu valitsetavad mõisad pidid andma suuri lisa-sissetulekuid
võõrsil „euroopaseeritud“ õhkkonnas viibivaile mõisahärradele.
Samas suunas mõjus ka asehaldamiskord. See võimaldas
rohkearvulistele aadlivõsudele pääseda kergesti riigiteenistusse,

mille eest kroonu palka maksis, kuna varemini olid ametid maa administratsioonis suurelt osalt ilma palgata.

Eriti mõjutas aadli elu „peenenumist“ just noorem sugupõlv. Rohkem kui varemini võttis see kulukaid välismaareise ette. Samuti õppis Saksa ülikoolides rohkel arvul balti aadlist noormehi. Tagasi tulnud oma isakoju esinesid nad juba märksa suuremate nõuetega elu vastu, elumajade, rõivastuse, sõiduriistade, teenimise, toitumise ja lõbude alal. Väljaspoolt sisse toodud nõudlikum elukord avatles ka neid mõisnikke järeleaimamisele, kes sellelaadiliste välismõjudega otseselt polnudki kokku puutunud. Nii suurenesid aeg-ajalt mõisnikkonna tarbed väga tunduvalt. Rööbiti sellega kasvas ka mõisnikkude vajadus suuremate rahaliste sissetulekute järgi.

Rahaliste sissetulekute suurendamiseks oli valitseva põllutulundusliku süsteemi juures kõige lihtsamaks vahendiks teravilja toodangu rohkendamine. Selleks aga oli tarvis mõisa põllunduslikku pindala laiendada. Seda tehti metsamaade vilja alla võtmisega kütise ja ale põletamise teel või talumaa mõisastamisega. Samal ajal võttis kohati hoogu metsatööstus, eriti mererannikuil ja suuremate, merre suubuvate jõgede läheduses: raiuti palke, valmistati laudu; kohati arenes ka tõrvatööstus. Kus inimeste tööjõudu oli küllaldaselt või koguni rohkuseski, seal püüdsid mõisad kohati suurendada oma sissetulekuid inimeste, pärisorjade müügiga.

Kõige suuremaks muutuseks olevas põllutulunduslikus süsteemis oli sajandi lõpupoolel viinapõletamise hoogus levimine. Viinapõletamine oli juba varemini olnud mõisule tähtsaks tuluallikaks. Kuid viina valmistati ainult niisugusel määral, kui palju seda suutis tarvitada kohalik turg, eeskätt talupojad. Mõis avatles küll talupoegi suuremale viinatarvitamisele oma rohkearvuliste kõrtside ja mitmesuguste muude võtetega, mille hulgas oli esikohal talupojalt tema majapidamise-saaduste, eriti lina, väljameelitamine viina kui vahetuskauba vastu. Selleks saatis mõis talviti, hoolimata vastavast

keelust, oma agendid viinavaatidega taludesse „linasõitudele“. Kuid kohalik viinaturg oli suhteliselt siiski rohkesti piiratud.

Olukord muutus, kui viina hakati valmistama suuremal määral ka välisturu jaoks. Seda soodustas viina vabaks tehtud väljavedu Venesse, kus oli suureks tarvitajaks alatasa kasvav, võrdlemisi lähedane Peterburi. Samas suunas mõjusid ka suured kroonuhanked, mille pealt eriti teeniti. Venesse vee-tava viina pealt saadi 18 hõberubla vaadist, kuna selleks tarvitatud kuus vakka teri maksis ainult 9 rubla. Valmistamis-kulud selle juures — tööjõud ja kütteaines, esimene taludelt, teine mõisa metsast — ei maksnud tollaegse mõisniku silmis pea midagi. Nii näis kasu viinamüügist eriti suurena ja mõjutas viinapõletamise hoogsat levimist. Viinatoodang tõusis enneolemata kõrgusele. Arvatakse, et XVIII sajandi viimasel kümnel mõnel aastal valmistati Liivimaal üksi välis-turu jaoks ligi 2,4 miljonit pange viina, kuna sama palju läks kohalikule turule.

Loendatud nähted Liivi- ja Eestimaa mõisamajanduses XVIII sajandi lõpupoolel iseloomustavad seda tüüpilise rööv-majandusena, kus olevaist loodusevaradest püüti võimalikult lühikese aja jooksul välja saada võimalikult suuri sissetulekuid, hoolimata nende varade edaspidisest saatusest. Näiliselt suured sissetulekud, kusjuures mõisa kapitalväärtuse tegelik langus mitte kohe ilmsiks ei tulnud, mõjutas mõisade hinna enne-kuulmatut tõusu. Selle tagajärjeks oli omakorda, et mõisade müümine erakordselt sageses. Mõisad muutusid spekulatsiooniesemeiks, mis veel enam ohutas neist võimalikult suurte kasude väljakurnamisele.

Kogu see röövmajandamine soodustas rahatulunduse sissetungi Liivi- ja Eestimaa mõisusse ja võimaldas mõisnikel oma erakordselt kasvanud tarbeid kuidagi rahuldada. Kuid teisest küljest kasvasid mõisusse suurenenud rahavoolu tõttu nende pidajate tarbed, mis ohutas omakorda selle rööv-majanduse süvendamist. Viimase hävitavad tagajärjed aga

pidid ajajooksul paratamatult ilmsiks tulema. Kõige pealt ja kõige teravamini avaldusid need talurahva tulundusliku seisukorra halvenemises. — Kuna teravilja-toodangu suurendamiseks laiendati mõisa põllunduslikku pindala, siis kasvas selle tagajärjel talude teo-orjus tihti mitmekordselt. Samas suunas mõjus ka laienev viinapõletamine, mille tõttu eriti suurenes talusid raskesti rõhuv voorimise kohustus. Ülemääraselt raskete kohustustega mõisa vastu koormatud ja õiguslikult kõige armetumas olukorras hingitsev talupoeg oli sunnitud jätma oma majapidamise laokile. Ta oli tulunduslikult kokku varisemas. See ähvardas ka mõisa, kus pealegi röövmajanduse tagajärjed kord-korralt ikka rohkem tunduma hakkasid. Põllud olid lahjaks kurnatud, mõisus tuli jälle teravamini esile tulunduskriis, võlad kasvasid jne. Seisukorra parandamiseks oli eriti vaja tõsta talurahva töö produktiivsust. Seda aga oli võimatu saavutada ilma talupoegade seisukorra parandamiseta. Nii kujunes viimane otse tulunduslikuks paratamatuseks.

13. Valgustusaja ideede mõjul talurahva olukorra parandamise nõudmine.

N. n. valgustusaja ideed, mis avaldusid Lääne-Euroopas juba XVIII sajandi esimesel poolel võimsas vaimlikus liikumises, seades ühiskondliku korra reformimise ideaaliks „loomuliku korra“ kodanliku ühetaolisuse ja poliitilise vabaduse põhimõtteil ja nõudis selt seisukohalt ka talurahva olukorra parandamist, leidsid sajandi teisel poolel kajastust ka Vene Läänemeremail. Neid uusi vaateid levitasid siin eriti silmapaistvalt Saksamaalt tulnud koduõpetajad ja usuteadlased, kes tegid nende kasuks propagandat nii aadlis kui kodanikkonnas.

Üks esimesi, kes valgustusaja ideede seisukohalt algatas kirjanduslikus käsitluses kohaliku talurahva olukorra parandamise küsimust, oli Johann Georg Eisen von Schwarzen-

berg (1717—1779), Saksamaalt Liivimaale tulnud koduõpetaja ja hiljemini kauaaegne Torma-Lohusuu kirikuõpetaja. Olles tubli ja tüse haridustegelane nii kohalikus kui laiemas ulatuses, samuti silmapaistvaks kirjameheks, võttis Eisen v. Schwarzenberg terava arvustuse alla ka Liivimaal maksva pärisorjuse. Eriti tegi ta seda oma 1764. a. ilmunud kirjutises („Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist“, ilmus Mülleri „Sammlung Russischer Geschichte“ IX andes). Selles peab autor pärisorjust säärasel äärmisel kujul, nagu ta Liivimaal esinemas, kahjulikuks nii aadlile kui ka linnakodanikele ja tervele riigile. Ta arendavat talurahvas — rahvastiku kõige arvukamas osas —, kelle töö rahvusliku rikkuse olulisemaks põhialuseks, pahelisi omadusi — laiskust, hooletust, joomist, varastamist jne., takistavat igasugust edu põllutulunduses ja tööstuses ning halvavat seega riigi tulunduslikku arengut. Pidades jõukat ja vaba talupoega riigile ja mõisnikule palju kasulikumaks kui pärisorja, soovitab Eisen talurahva olukorda vastavas suunas ka parandada. Mõisnikkude võimu kuritarvitamisele tuleks kohe piir panna ja edaspidi talurahvas vabastada isiklikust sõltuvusest. Selle teostamiseks tuleks ka talupoegade käes olevad maad anda neile pärandatavaks omanduseks, kusjuures mõisnik talumaade ülemomanikuna nende eest saaks ka edaspidi teatavat alalist maksu. Neid ettepanekuid soovitas Eisen mõisnikele oma algatusel ellu viia.

Järgmiseks valgustusaja ideede silmapaistvaks kirjanduslikuks arendajaks oli Heinrich Johann v. J a n n a u (1753—1821), Laiuse kirikuõpetaja, kelle töödest sai eriti laialiselt tuttavaks Liivi- ja Eestimaa talupoegade iseloomu kirjeldus ja pärisorjuse ajalugu („Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft“ — 1786). Autor leiab selles, et talupoja halvad omadused ja pahed, mille üle avalikult palju kaevatakse, polevat loomupärased nähted, vaid pärisorjuses teostuva

õigusetuse tulemus. Need kaduvat ja talupoja head omadused ning võimed hakkavat kiiresti arenema, kui talupojale kindlustatakse õigused ja kultuur. Talupoegade seisukorra paranemise põhiliseks eelduseks peab Jannau nende kindlat omandusõigust ja täpsalt piiratud kohustusi. Sellest põhiväitest lähtudes, teeb Jannau rea praktilisi ettepanekuid. Ta soovitab kindlustada talupojale tema eluase, kindlaks määrata vakuraamatuis tema kohustused mõisa vastu, avaldada rahvakeeles kõik talupojasse puutuvad seadused ja korraldused selgel ja täpsal kujul, sisse seada kohtuasutiste järelevalve talupoegade elukorra üle, soodustada talupoegade kõrvalteenistust, rohkem hoolt kanda koolide eest jne. Nõudes talurahva olukorra parandamist, ei soovita Jannau siiski pärisorjust kaotada, sest kultuuritu talupoeg kasutaks tema arvates täielist vabadust kahtlemata halvasti ja saaks õnnetuks.

Nimetatud kirjameeste kõrval oli teisigi, kes nõudsid talurahva olukorra parandamist. Kõige mõjukamaks valgustusaja ideede levitajaks Baltimail ja nende vaatekohalt talurahva elujärje reformimise nõudjaks sai XVIII sajandi lõpul Garlieb Merkel (1769—1850), kirikuõpetaja poeg, kutselt alul koduõpetaja, hiljemini viljakas kirjanik, kes oli saanud vaimlikku virgutust eriti Voltaire'i ja Rousseau õpetusist. Ta käsitles pärisorjuses ägava Liivimaa talurahva haletsemisväärset seisukorda reas kirjatöis, millest kõige populaarsemaks ja mõjukamaks sai 1796. a. Leipzигis ilmunud teos „Lätlased, eriti Liivimaal, filosoofilise sajandi lõpul.“ („Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts.“) Selles esineb autor kirgliku vaimustusega rõhutat talurahva õiguste kaitsjana, kirjeldades äärmiselt tumedais värves tema alandatud seisukorda — tema vaesust, kohustuste rõhuvust, mõisniku omavoli, talupoegade karmi kohtlemist mõisniku poolt jne.

Talupoegade elukorra parandamise lõppsihiks seab Merkel pärisorjusest vabastamise. Selle teostamise ettevalmistamiseks

määratagu teatav tähtaeg, umbes viis aastat. Selle möödumise järel peaksid pärishärrad andma teatava tasu eest vabaduse igale talupojale, kes pole selle aja jooksul teinud mingit kuritegu. Ühtlasi peaks talupoegadele antama igavene omandusõigus nende käes olevate talude kohta. Talurahva elujärje parandamiseks nõuab autor mitmesuguseid uuendusi, mis kohe maksma pandagu: kindlustada talupoegadele nende eluase ja parandamisõigus, lõpetada inimeste müük, kindlaks määrata talupoegade koormuste ja andamite hulk, anda ihunuhtluse määramine mõisakohtule, kindlustada talupoegadele kaebeõigus mõisniku vastu jne.

See Merkeli teos oli Liivimaal omal ajal väga loetav, kuigi tema levitamine raamatukaupluses, samuti selle käsitlemine trükisõnas kohaliku kuberneriga poolt ära keelati. Ühtlasi oli tema mõju suur, mida soodustas teose elav ja kirglikult äge käsitusviis. Rohket poolehoidu leidis teos kohaliku aadli noorsoos, kuna mõisnikkonna vanem sugupõlv ja alalhoidlik osa suhtus temasse täiesti eitavalt ja halvaks panuga.

Valgustusaja humaansuse ideed, millelt lähtudes nõuti talurahva seisukorra parandamist, levisid Läänemeresail mitte ainult kohalikkude kirjameeste teoste kaudu, vaid neid tõi enesega ühes ka välismailt õppimiselt tagasi tulnud noorsugu. Nii levides said nad üheks teguriks, et talurahva seisukorra parandamise küsimus tõusis tegelikult päevakorda, andes esimesi tulemusi üksikute mõisnikkude poolt kohalikus ulatuses maksma pandud talurahva eraõigust.

14. Talurahva eraõigused.

Valgustusaja ideed, mille mõjul nõuti talurahva seisukorra parandamist, levisid alul Balti mõisnikkonnas väga visalt ja pikkamööda. Neid pooldasid ainult üksikud. Samuti oli lugu veendega, et mõisa tulunduslik seisukord oleneb ülisuurel

määral talupoja jõukusest, tema töö- ja maksuvõimest. Röövmajanduse ajajärgul oli mõisnikkude rõhuv enamik kaugel selle tunnustamisest. Veel vähem oldi valmis sellest talurahva seisukorra parandamisega tegelikkude järelduste tegemiseks.

Ainult üksikud mõisnikud tundsid talurahva olukorra reformimise vajadust. Selle tegelikuks avalduseks oli, et nad era-algatusel panid maksma oma mõisus talurahvale kohaliku eraõiguse. Esimesena tegi seda Liivimaal (Läti osas) vabahärra Karl Friedrich v. Schoultz 1764. a. oma Aiskraukne (Ascheradeni) ja Rihmana (Römershofi) mõisas.

Ta põhjendas selle andmist iseloomuliselt kolme argumendiga, mis pärastise agraar-seaduseandluse puhul ka kohalikes rüütelkonnis mõjukalt esile tulid: 1) pärisorjus olevat inimsuse vastane, barbaarsus, mille piiramatul püsimine toob „kõige kahjulikumaid ettehteid teistelt tsiviliseeritud rahvustelt“; 2) mõisnikkude tulunduslik edu põhinevat talurahva jõukusel; viimast olevat võimalik saavutada ainult siis, kui talupoegadel on teatav omandusõigus ja kindlaksmääratud kohustused; 3) talurahva seisukorra parandamist pidavat aadel ise algatama, sest vastasel korral olevat karta, et siin riigivõim end soovimatult vahele segab.

Sisult polnud vabahärra Schoultzi antud talurahva eraõigus kuigi kaugele ulatuv: ta võttis tarvitusele peaasjalikult rootsiaegseid kaitsemäärusi talurahva kohta, jäi mõnes punktis neist tahagi. Seejuures oli teravasti silmas peetud ka mõisniku enda huvisid. Sellest tagasihoidlikkusest hoolimata nägi Liivimaa aadel säärases talurahva soodustamises hädaohtu oma võimule ja eesõigusile. Mõisnikkonnas sel puhul tõusnud äärmise meelepaha tagajärjel oli Schoultz sunnitud oma maa-nõuniku ameti maha panema.

Sajandi viimasel aastakümnel ja selle ümber leidis talurahvale eraõiguse andmise mõte laiemat teostamist Eestimaaal, kus igas maakonnas vähemalt üks selline eraõigus mõisnikkude poolt maksma pandi. Esimesena tegi seda 1789. a. Vigala (Läänemaal) pärishärra B. J. parun Uexküll. Tema antud eraõiguse järgi jäi talupoeg endiselt pärisorjaks, samuti jäi tema käes olev maa mõisniku piiramatuks oman-

duseks. Talupoeg sai selle kohta ainult teatava väga piiratud pärandamisõiguse: ta võis oma talu pärijaks oma poega või muid lähemaid sugulasi mõisahärrale esitada. Olulisem aga oli, et talupojal lubati enda soetatud vallasvara oma heaksarvamise järgi tarvitada ja pärandada, peale n. n. perevaranduse, mis pidi igal tingimusel tallu jääma. Teo-orjust ja maksusid piirati vakuraamatu normidega. Jättes kodukariõiguse endiselt mõisnikule, asutati talurahva asjade jaoks kogukonnakohus, mille liikmed nimetati talupoegade hulgast mõisahärra poolt. Viimasele läksid ka edasikaebused kohtu otsuste puhul. Sulaste ja teenijatüdrukute kohta pandi maksma kindlad palganormid. Vanemaid manitseti lapsi lugema õpetama. Kus seda polnud võimalik teha, seal pidid lapsed käima mõisa poolt asutatud koolis.

Paar aastat hiljem pani O. Fr. parun Stackelberg Vigala eraõiguse mõningate muudatustega maksma oma Halliku ja Rava mõisus (Järvamaal). — Oma ulatuselt juba kaugemale läks sajandi lõpul E. L. von Tolli poolt oma Ääsmäe mõisa (Harjumaal) talurahvale antud n. n. „Tolli õigus“. Selle järgi jäi talupoeg maa külge kinnistatuks. Ta ei tohtinud oma kohalt ilma mõisahärra loata lahkuda. Kuid teisest küljest ei tohtinud edaspidi ka mõisnik talupoegi ilma maata võõrandada, samuti neid talust omavoliliselt välja ajada ja nende maid mõisastada, ka ei võinud ta neid vastu nende tahtmist võõrasse mõisa teenima sundida. Oma talu suhtes sai talupoeg ka õiguse pärandada seda ühele oma lähemaist sugulasist. Talurahva asjade jaoks asutatud kogukonna-kohtu liikmed valiti talupoegade endi poolt. Sellele kohtule anti õigus määrata talupoegadele karistust kuni 20 vitsahoobini. Mõisniku kodukari-õigust piirati 5 kepihoobiga. Talupojad said ka õiguse mõisniku peale kaevata, kui see neile antud õigusi kitsendas. Talupoegade kohustused mõisa vastu määrati kindlaks, kusjuures rida seni-seid andameid hoopis ära jäeti.

Viimane talurahva eraõigus Eestimaal pandi maksma Kandle mõisas (Virumaal) P. Fr. v. Lõwis of Menari poolt 1801. a., täiendatult 1804. a. Sellesse oli võetud hulk määrusi Vigala ja Halliku eraõigustest; ta sisaldas aga ka rea olulisi täiendusi, mis lähedad „Tolli õiguses“ esinevaile ja kaugemalegi ulatuvad. Talupoegade piiramatu pärisorjuse asemel esineb siin sunnimaisus. Ka võimaldatakse talupoegadele korraliku ülespidamise järel teatava arvu aastate pärast saada isiklikult täiesti vabaks.

Rea talurahva-eraõiguste maksmapanek Eestimaal XVIII sajandi lõpul osutas ilmselt puudusi talurahva olemas õiguslikus olukorras. Seda olid alul tunnustanud ainult üksikud mõisnikud. Varsti levib sellest arusaamine juba laiemini. See on üheks oluliseks teguriks, et talurahva olukorra parandamise küsimus XVIII sajandi lõpul tõuseb rüütelkondades päevakorda.

15. Talurahva olukorra parandamise küsimus rüütelkondade ametlikus käsitluses XVIII sajandi lõpul.

Talurahva olukorra parandamise küsimus, mis Liivimaa maapäeval 1765 oli valitsusvõimu survele tõusnud elavalt päevakorda ja mil puhul oli vastu võetud rida otsuseid, ilma et neil hiljemini oleks olnud suuremat tegelikku väärtust, jäeti aga järgneval ajajärgul rüütelkonna poolt hoopis soiku. Säärane seisukord kestis üle veerandsaja aasta. Kuid vahepeal oli nii Liivi- kui Eestimaal esile tunginud rida tegureid, mis nõudsid mõjukalt talurahva olukorra parandamist. Need tegurid olid valgustusaja inimõiguste ja vabaduseideede levimine, põllutulunduslik kriis ja talurahva käärimised. — Mõjuta ei jäänud ka see, et keskvalitsuse ringkonnis hakkas jällegi kuuldavale tulema arvustavaid hääli Balti talurahva viletsa tulundusliku ja õigusliku seisukorra puhul. Nii kujuneski siis, et

talurahva seisukorra parandamise küsimus kerkis XVIII sajandi viimasel kümnel rüütelkondades nii Liivi- kui Eestimaal elavalt päevakorda.

Liivimaa algatati see küsimus 1792. a. maapäeval. Kuid enamuse otsustas selle eitavalt, põhjendades, et 1765. a. maapäeva otsused pakkuvat küllaldest tagatist talupoegade hüvangu arenemiseks, kuna edasi tulevat ehitada üksikute mõisnikkude heasoovlikkuse alusel. See maapäeva otsus näitas, et talurahva olukorra reformimise vajadus ei leidnud tol ajal Liivimaa mõisnikkonnas veel kaugeltki enamuse tunnustust, hoolimata sellest, et seda vajadust rõhutas rida tegureid. — Mõisnikkond oli valitseva tulunduskriisi rõhu all. Paljud olid pankrotti jäänud, rohkeid ähvardas sama hädaoht. Samal ajal puudus mõisnikel mõjukas krediitiasutis, mis oleks suutnud neid hädast välja aidata. Selle asutamine oli küll rüütelkonna poolt mitu aastat tagasi kavatsatud, kuid seni polnud selleks valitsuselt luba saadud. Säärasel olukorras ei leidnud talurahva olukorra parandamine, mis tähendas mõisade sissetulekute ajutist vähendamist, aadli seas mõjukat pooldamist. Et talurahva seisukorra kergendamine edaspidi ka mõisule tulunduslikult rohkem kasu toob, seda mõisnikkude enamik veel ei märganud. Ehk kes taipaski, see kohkus uuenduste ees kartuses oma sissetulekute ajutise vähenemise pärast.

Liivimaa maapäeval 1795 algatati talurahva olukorra parandamise küsimus uuesti. Otsustavat osa etendas siin, nagu edaspidiseski Liivimaa agraar-seaduseandluses, tolelaegne kubermangu aadlimarssal (maamarssali nimetus asehaldamisajal) Friedrich Wilhelm von Sivers oma teraskindla iseloomu ja paindumatu tahtega. Sivers viis nüüd juba rohkesti suurenenud reformisõbralise aadlipartei koondatult võitlusse ja surus oma tahtekindluse ja osavate võtetega oma seisukohad läbi. 1796—97 oli talurahva olukorra parandamise küsimus aadlikonvendis ja kahel erakordsel maapäeval

korduvalt arutamisel, kus talupoegade kaitseks võeti vastu rida otsuseid.

Need toetusid üldiselt 1765. a. maapäeva otsuseile (vt. § 5), kuid täiendasid ja laiendasid viimaseid siiski mõnes punktis üsna oluliselt. — Kõige vähem muudeti talupoegade isiklikke õigusi. Mõisnikkude õigust talupoegi müüa piirati küll, kuid mitte oluliselt. Neid lubati müüa ainult Liivimaa maapidajatele aadlikele, kõlvatuid ja parandamata elukommetega pärisorje aga igapähele, kui nende kõlvatust tunnistasid sillakohtu ja kiriku-eestseisja ees kuus kohalikku peremeest. Mõisniku kodukari-õigus ja talupoegade kaebeõigus mõisniku peale jäi endiselt 1765. a. maapäeva otsuste alusele. Talupoegade omavaheliste tüliasjade lahendamiseks pidi mõisnik asutama talurahva-kohtud talupoegade poolt valitud liikmetega, kuna mõisahärra ise siin pidi jääma kõrgemaks kohtuastmeks.

Talupoja omandusõigus pidi kuuluma teatavale laiendamisele. Kuna 1765. a. otsused tunnustasid põhimõtteliselt talupoja omandusõigust vallasvara kohta, kuid tegid selle õiguse käsitamise sõltuvaks mõisahärra nõusolekust, pidi edaspidi talupoeg võima enda soetatud vallasvara parandada ja müüa vabalt ilma mõisniku vahelesegamiseta. Sellest vallasvarast eraldati ainult talu n. n. raudvara, mis pidi alati tallu jääma selle majandamiseks, ilma et talupoeg oleks tohtinud seda võõrandada. Maa jäi muidugi endiselt mõisniku omanduseks. Kuid selle kasutamist otsustati talupojale kindlustada seega, et talumaa mõisastamist lubati ainult siis, kui mõisnik võis tõestada, et tal on tööjõudu võrreldes mõisamaa pindalaga ülemääraselt palju ja et teisest küljest mõisamaa laiendamine on võimalik ainult talumaa külgeliitmiseega. Samuti pidi mõis talumaa mõisastamisel kohast välja tõstetud peremehele maksma teatavat tasu.

Kõige olulisemaks uutes otsustes oli, et edaspidi tuli talude kohustusi mõisa vastu kindlaks määrata uue korra järgi. Seni oli küllaldaseks peetud, et mõisahärra lihtsalt üles andis, kui palju ta taludelt kohustusi nõudis. Edaspidi tuli need

üles kirjutada vakuraamatuisse ettemääratud skeemi järgi ja need esitada kohalikule ülem-kirikueestseisjale, kes neid siis koos kahe kreisisaadikuga järele katsus. Vakuraamatute lõplik kinnitamine kuulus aadlikonvendile. Vakuraamatuisse võetud talude kohustuste normimine pidi toimuma rootsiaegse hindamise meetodi järgi, mida osaliselt täiendati. Kaebuse korral teokohustuste ebaõiglase normimise üle pidi need kindlaks määrama rüütelkonna eriline revident. Kuigi talude kohustuste normimine pidi jääma edaspidigi täiesti sõltuvaks aadlist, oli siin uus kord siiski silmapaistvaks sammuks edasi.

Liivimaa maapäeva otsused talurahva seisukorra parandamiseks esitati keiser Paul I-le, kuid jäeti tema poolt kinnitamata, millist asjaolu põhjustas suurel määral Liivimaa tagurliku aadlipartei vastutöötamine.

Samal ajal, kui Liivimaa maapäeval 1795. a. detsembris reformisöbraline partei algatas talurahva olukorra parandamise küsimuse, tuli sama küsimus ka Eestimaa maapäeval päevakorda. Tõuget selleks andis ka keisrinna Katariina II poolt erateel avaldatud eitav suhtumine Eestimaal valitsevasse agraroludesse. Siin otsustati talupoegade kohustused vakuraamatuis fikseerida seni maksval kujul, ilma et tarvilikuks oleks peetud neid talude käes oleva maa väärtusega kokkukõlastada. Samuti otsustati talude abitegu ja vooriskäimisi vähendada, talupojale õigus anda tema vallasvara kohta, ihunuhtlust mõisniku kodukari-õiguse alal talupoja suhtes ainult pehmendatud kujul („lapsevitsadega“ „kepipaaride“ asemel) lubada ja talupoegade müüki piirata teatavate tingimustega, lähikaudu samadega, nagu seda otsustati Liivimaal. Rüütelkonna nõukogu soovil jäid need otsused aadli omavaheliseks kokkuleppeks, ilma et neid oleks talurahvale teatavaks tehtud. Tegelikult oli neil otsuseil ainult teatav demonstratiivne tähtsus rüütelkonna enda huvides, et näidata keskvalitsusele oma „hoolitsemist“ talupoegade eest. Talurahva seisukorda ei toonud nad üldiselt mingit olulist paranemist.

Nõnda ei andnud talurahva seisukorra parandamise katsed XVIII sajandi lõpul mingeid tegelikke tulemusi. Talurahvas jäi hingitsema endisse viletsusse ja õigusetusse ning astus uude sajandisse ilma vähemategi lootusteta oma olukorra paranemisele.

16. „Iggaüks“ Eestimaal 1802. a.

Eesti- ja Liivimaal jäid Aleksander I valitsuse alul eelmise sajandi lõpu tulunduslikud raskused püsima endises suunas ja ulatuses. Seejuures levis aadliski ikka enam ja enam arusaamine, et senine rööv-majapidamine, mis ei hoolinud maapinnast ega tema harijast, on mõisnikkudele endile kahjulik. Selle välised tunnused olid ju silmanähtavad: mõisad sattusid ikka enam võlgadesse, oma majapidamise vastu pidevama huvi kaotanud pärisorja tööviljakust oli võimatu tõsta, ikka ja jälle esinesid maal tulunduskriisid, näljahädad jne. Otsides väljapääsu olevaist tulunduslikest raskusist, teotseti eriti kahes suunas: püüti parandada mõisnikkude krediidiolusid vastavate laenuasutiste loomisega ja otsiti teid, kuidas talupoja tööviljakust ja huvi oma majapidamise vastu tõsta. Krediidiolude parandamiseks nuruti riigivalitsuselt toetust ja laenusid, talupoja tööviljakuse tõstmise küsimuse käsitlemisel tõusis ikka enam esikohale vajadus tema seisukorda kergendada. Viimase puhul mõjusid nüüd juba tugevalt ka Lääne-Euroopast levinud humaansed ideed, eriti oluliselt aga vabameelsuse võidulepääs Venes Aleksander I valitsusaja alul.

Kuna Vene valitsuse ringkonnis nüüd kavatseti laiema ulatuslikke uuendusi talurahva seisukorra parandamiseks, kusjuures kahe saksa aadliku poolt oli keisri tähelepanu eriti juhitud Eestimaa talurahva ülrasketele ja õigusetule seisukorrale, siis kardeti siin rüütelkonnale hädaohtu, et algatus reformideks tema käest ära libiseb. Seda aimas eriti Eestimaa

rüütelkonna peamees uuendusmeelne mõisnik Jakob Georg v. Berg, kes oma pikemaaegsel Peterburis viibimisel oli rohkesti tutvunud valitsevate ringkondade meeolude ja kavatsustega. Bergi agaral eestvõttel ja juhatusel võttis Eesti-maa maapäev 1802. a. suvel talupoegade seisukorra kergendamiseks vastu regulatiivi, mis sama aasta 25. septembril keisri poolt kinnitati.

See regulatiiv, mis algab sõnaga „Iggaüks“ ja selle nimetuse all ka tuntud, on enam aadli põhimõtete seletamine ja uuenduste lubamine kui otsekohene seadus. Selle alul manitseti talupoegi korralikule ja kokkuhoidlikule majapidamisele ja lubati parandada nende seisukorda, kes oma kohuseid hoolikalt täidavad. Edasi lubati talupojale piiramatu omandusõigus omasoetatud vallasvara kohta ja talukoha suhtes, selle korraliku ja hoolsa pidamise eeldusel, põline kasutamisõigus. Kaitset talupoegadele mõisahärra omavoli vastu pidid andma uuestiasutatavad valla- ja kihelkonnakohtud.

Vallakohus koosnes mõisniku määratud esinikust ja kohalikkude peremeeste valitud ja mõisniku kinnitatud kohtumeestest. Vallakohus, mille otsused kuulusid mõisniku kinnitamisele, pidi lahendama talupoegade omavahelisi tüliasju, samuti ka otsustama nende peale mõisahärra poolt esitatud kaebused. Ilma vallakohtu nõusolekuta ei võinud mõisnik laiska või hooletut talupoega oma talust välja tõsta, samuti oma pärisorja ilma maata ära müüa. — Mõisnikkude vastu sihitud talupoegade kaebuste lahendamiseks kutsuti ellu kihelkonnakohtud. Need koosnesid ainult mõisnikest: kahest kirikueestseisjast ja ühest kohaliku kihelkonna mõisnikkude valitud liikmest.

Et talurahvas äratada muljet, nagu antaks uuendused ainult mõisnikkude heasoovlikkusest, ja kasvatada nende vastu talupoegade usaldust, tehti „Iggaüks“ teatavaks iga pärisärra poolt oma talupoegade poole otsese pöördumise kujul. Sellega

taheti lasta paista „igaühele“ talupoegadest, nagu tuleksid uuendused tema heasoovliku mõisahärra armuannina.

„Iggaüks“ on oma vormilt, suurel määral ka sisult väga lähedane hilisemaile Eestimaal üksikute mõisnikkude poolt maksma pandud talurahva eraõigusile. Kuigi ta ei tähendanud põhjalikku pööret talurahva õigusliku olukorra parandamiseks, oli ta siiski siin suureks sammuks edasi talurahva omandusõiguse korraldamisega, pärisorjade müügi kitsendamisega ja uute talurahva-kohtute loomisega. „Iggaühe“ maksmapanekuga jõudis Eestimaa rüütelkond talurahva olukorra parandamisel tunduvalt ette Liivimaa omast. Sel seadusel aga oli olulisi puudusi, mis varsti teravalt esile tõusid. Talupoegade müüki ilma maata ei keelatud täiesti ära. Veel tähtsam oli see, et talupoegade kohustused mõisa vastu jäid kindlaks määramata, teoorjuse ja andamite suurus jäi piiramatuks.

Mõisnikkudele osutus „Iggaühe“ vastuvõtmine üliõnnelikuks krediidiolude korraldamisel, mis oli tol ajal teravamaid tulunduslikke küsimusi. Eestimaa mõisnikkude reformisõbralikkusest rõõmustatud kinnitas keiser kolm nädalat pärast „Iggaühe“ kinnitamist Eestimaa mõisnikkude krediitkassa põhikirja aadli poolt soovitatud kujul, mille üle rüütelkonna peamees Berg oli üle kahe aasta pidanud valitsusega tagajärjetuid läbirääkimisi. Krediitkassa, mis sai aadli enda poolt juhitaavaks, keskvalitsusest sõltumatuks laenuasutiseks, mis töötas riigi poolt antud pikaajaliste laenude toetusel, päästis vaesunud Eestimaa mõisnikud pankroti hädahust.

17. Liivimaa 1804. a. talurahvaseadus.

Keiser Aleksander I allakriipsutatult heasoovlik suhtumine Eestimaa aadlil teoksil olevasse agraarreformi virgutaskal Liivimaa liberaalse aadli juhti Friedrich v. Siversit algatama uuendusi kohaliku talurahva seisukorra paranda-

miseks. Resideeriva maanõunikuna esitas ta 1802. a. augustis palve kinnitada eelmisel aastakümnel Liivimaa maapäevadel talurahva seisukorra parandamiseks vastu võetud otsused. Ta läks veel kaugemale: täiesti oma algatusel ja möödudes maapäevast, rikkudes seega viimase kodukorda, palus ta keisrit ära keelata talupoegade müüki ja normida nii harilikku teoorjust kui ka abitegu.

Sama aasta sügisel kirjeldas isiklikul audientsil keisrile Liivimaa talurahva rõhutud seisukorda ka Tartu ülikooli prorektor Georg Friedrich v. Parrot, kes oli Aleksander I juures suures lugupidamises. Samal ajal avaldasid Peterburis suurt mõju talurahva rahutused 1802. a. oktoobris Liivimaa Läti osas — Kaugershofis ja Kokenhofis. Keisri korraldusel moodustati ettepanekute väljatöötamiseks Liivimaa talurahva seisukorra parandamiseks Tartus komisjon, millesse kuulusid ka Sivers ja Parrot. Sivers kutsuti veel sama aasta lõpul pealinna, kus ta esitas keisrile üksikasjalisema reformide-kava, mis Aleksander I käsul anti läbivaatamiseks Liivimaa maapäevale.

Liivimaa maapäev 1803. a. veebruaris ja märtsis, kus Siversi koostatud kava harutamisele tuli, oli väga tormine. Mõlemad parteid, nii uuendusmeelsed kui alalhoidlased, püüdsid ägedalt oma seisukohti läbi viia. Esimestele oli mõjukaks toetuseks keisri reformisõbralik seisukoht. Siiski ei läinud kõik Siversi ettepanekud läbi, osalt kärbiti neid, osalt lükati hoopis tagasi. Abiteo normimine võeti lõpuks küll vastu, kuid ettepanek anda talupoegadele nende käes olevate talude kohta piiramatut kasutamisoõigust kukutati läbi. Ühes või teises küsimuses vähemusse jäänud maapäeva liikmete poolt esitati vastuvõetud otsuste puhul rida proteste. Nende protestide ja maapäeval esinenud teravate lahkkelide mõjul andis Aleksander I maapäeva otsused erikomitee kätte, mille liikmeteks määrati mõned Vene võimukandjad ja kaks Liivi maanõunikku. Agraarreformi algataja Sivers pidi alalhoidlikkude

mõisnikkude vastutöötamise tõttu komiteest eemale jääma. 20. II. 1804 kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse komitee poolt esitatud kujul. — Eesti keeles avaldati seadus pealkirja all: „Seädussed Maa-rahva pärrast antud, kes Liwlandi Gubermenti vallitsusse all elavad“. — 28. II. 1809 anti sellele seadusele rida täiendusparagrahve.

Liivimaa talurahvaseadus 1804. a. andis talupoegadele isiklikke õigusi, mis neil seni puudusid. Talupoeg polnud enam asjaks, mida mõisnik oma vaba tahtmise järgi võis müüa, vahetada, pantida, pärandada, vaid ta tunnustati isikuks, kes jäi maa külge kinnistatuks. Ilma maata ei võidud talupoega üldse võõrandada, samuti polnud mõisnikul luba teda ilma tema nõusolekuta maast lahutada ja muusse teenistusse panna. Mõisniku senine vahelesegamine talurahva abiellumisel tunnustati keelatuks.

Edasi kindlustati talupojale vaba omandusõigus nii oma vallas- kui ka kinnisvara peale. Taludes kuulus aga osa tarbvarast, n. n. „raudvara“, mis majapidamiseks ilmtingimata tarvilik, talu külge. Oma talu suhtes oli peremehel pärandatav kasutamisoõigus. Talust võis mõisnik peremeest välja tõsta, kui viimane oli kõlbmatu korralikuks majapidamiseks, mida aga kohtu teel tuli kindlaks teha, või kui mõisnikul oli tarvis maad oma põllupinna suurendamiseks, milline vajadus tuli jällegi kohtu teel tõestada.

Talude kohustused mõisa vastu, vaku-teopäevad, abitegu, maksud ja andamid pidi kindlaks määratama vastavalt maa pindalale ja väärtusele, kusjuures aluseks võeti rootsiaegne, osalt muudetud katastreerimismeetod. Talumaa hindamiseks ja mõõtmiseks ning saadud andmeile vastavalt tema kohustuste kindlaksmääramiseks kutsuti ellu erilised revisjonikomisjonid, mille asemele 1809. a. seati üks üldine mõõtmis- ja revisjonikomisjon, mis töötas keisri määratud esiniku juhatusel ja viis 14 aastaga Liivimaa talumaade hindamise lõpule. Talude kohustused mõisa vastu kanti

kindlaksmääratud normide järgi vakuraamatuisse, mis pidid olema kohustavad nii mõisnikule kui talupojale.

Uus seadus asetas talurahva liikidest peremehed nii sotsiaalselt kui tulunduslikult erilisse eesõigustatud seisukorda; peale selle anti neile veel isiklikke eesõigusi: nad jäid vabaks mõisniku kodukari alt ja väeteenistusest. Taluteenijate suhtes pandi maksma (eriti 1809. a. täiendusmäärustega) palgade ülemmäärad, mis olid väga madalad. Et taludel ei oleks puudust tarvilikust tööjõust, pidi kogukonnakohus vajalikul korral teenijaid talude vahel otstarbekohaselt ära jaotama. Vabadikkude kihi arenemise tõkestamiseks pandi maksma määrusi, mis selle talurahva liigi elutingimusi rohkesti halvendasid. Nii püüti eriti raske väeteenistuse kohustus rõhuda võimalikult vabadikkude peale, kelle hulgast eeskätt tuli võtta nekruteid. Kõige raskemasse seisukorda jäid uue seaduse järgi mõisateenijad. Mõisnik võis neid ka üksikult pärandada ja mõisa müügi korral neid endale jätta, ei tohtinud aga neid maast lahus müüa. Liivimaa aadlisse mittekuuluvad ilma kinnisvarata mõisnikud võisid oma pärisorje ka müüa, kuid kõigest ükskord ja ainult Liivimaa mõisnikele.

Vastavalt talupoja laiendatud õigusile pandi maksma ka uus kohtukorraldus. Esimese astme kohtuna talupoegade tsiviil- ja vähemate karistusasjade harutamiseks kutsuti ellu vallakohus. See koosnes kolmest kohtumehest, kellest üks määrati mõisahärra poolt, teine valiti peremeeste ja kolmas sulaste poolt. Vallakohtu otsus kuulus mõisavalitsuse kinnitamisele. Järgmiseks astmeks oli kihelkonnakohus iga kolme kihelkonna kohta. See koosnes kohtu ringkonnas asuvate mõisnikkude poolt valitud esinikust, kes pidi kuuluma aadlisse, ja kolmest talupoja-seisusest kaasistnikust, kes valiti kohalikkude talupoegade poolt. Viimaseks astmeks talupoegade omavaheliste tüliasjade lahendamisel oli maakohus, kus kaasistnikkudeks olid kaks talupoega. — Talupoegade kaebeasjus mõisniku vastu oli esi-

meseks astmeks kihelkonnakohus, mille ülesandeks oli sobitada lepitust poolte vahel. Ei õnnestunud see, läks asi otsustamiseks maakohtusse. Edasikaebe instantsiks oli õuekohus, kus puudusid talupoegadest kaasistnikud. Üldiselt oli kaebasjade ajamine mõisniku vastu rohkesti raskendatud. — Mõisniku kodukari-õigus jäi püsima. Kuid teda piirati teatavate süütegudega ja karistuse suurust kahepäevase vangistuse või 15 kepihoobiga.

18. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus.

„Iggaühe“ maksmapanekuga oli Eestimaa rüütelkond talurahva olukorra parandamise alal Liivimaa aadlist märksa ette jõudnud. Liivimaa 1804. a. talurahvaseaduse vastuvõtmisega kujunes aga seisukord vastupidiseks. Eestimaa aadel tundis jällegi hädadohtu, et agraaruuenduste algatus tema käest võib ära minna ja ühes sellega ta oma senistest eesõigustest peab rohkem kaotama, kui see talle soovitav. Seda aimati juba siis, kui 1803. a. veebruaris Liivimaa maapäeval uue talurahvaseaduse andmise küsimus tormiselt esile tõusis. Samal ajal otsustas siis ka Eestimaa maapäev valida erilise komisjoni üksikasjalise regulatiivi väljatöötamiseks. Selles pidi kokkukõlastatama talupoja varandusega tema kohustused mõisa vastu.

Mida kaugemale arenes Liivimaa uue talurahvaseaduse küsimuse lahendamine, seda tugevamini mõjus see nii otseselt kui kaudselt Peterburi keskvalitsuse kaudu ka Eestimaa talurahva seisukorra parandamise küsimuse käsitlemisele. 1804. a. veebruari-märtsi maapäeval võeti ägedate vaidluste järel Eestimaa regulatiiv lõpuks vastu. See kinnitati keisri poolt sama aasta 27. augustil, nähtavasti ajutise määrusena ja tingimusel, et selles ette võetaks mõningaid täiendusi.

Uus talurahvaseadus avaldati eesti keeles 1805. a. sügisel kahes osas: „Eestima Tallorahva Seädus“ ja „Eestima Tallo-

rahva Kohto-Seädus ehk Walla-kohtu Käso-ramat“. Nende seaduste järgi jäi talupoeg endiselt maa külge kinnistatuks. Talle kinnitati uuesti õigus vallasvara omandada ja mõisahärra peale kaevata. Uue seaduse põhjal jäi talurahva seisukord märksa halvemaks kui Liivimaal. Mõisnikule jäi õigus talupoegi ka ilma maata müüa ja vastu nende tahtmist taludest mõisa võtta. Kinnisvara omandamise õigusest jäeti talupoeg ilma, samuti jäi lubatuks tema väljaõstmine talust. Mõisniku kodukari-õigust piirati vähem: ta võis seda teostada 30 kepihoobi piirides. Ka üldine talurahva-kohtu korraldus sai mõisnikule märksa soodsamaks kui Liivimaal.

Talupoja kohustused mõisa vastu määrati vakuraamatuis kindlaks. Kuid selle aluseks ei võetud maa väärtuse üldist hindamist; talupoegadele lubati ainult üksikult oma talude hindamist nõuda. Niisuguse korralduse aluseks oli Eestimaa rüütelkonna suurte kulude kartus, maa väärtuse üldise hindamise läbiviimisel, samuti kahtlus üldiste normide järgi talude kohustuste kindlaksmääramise otstarbekohasuses. Nii kujuneski siis, et vakuraamatuisse võeti peaaesjalikult juba olevad tegelikud talude kohustused mõisa vastu, ilma et seejuures oleks arvestatud talude reaalselt väärtust. Seetõttu osutusid vakuraamatuis kindlaks määratud kohustused talurahvale üldiselt liiga koormavaiks ja kutsusid esile suure rahulolematuse.

19. Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a.

Vaevalt oli 1804. a. talurahvaseadus Eestimaal eesti keeles välja kuulutatud ja selle maksmapanekuks vajalikud ettevalmistused tehtud, kui kohati lahti puhkesid talurahva rahutused. Rahutusiks oli palju põhjusi talurahva äärmiselt raskes teo-orjuses, millele veel juurde tulid liialdatud lootused seisukorra paranemisele uute seaduste maksmapanekuga, mis

aga ei teostunud. Samal ajal kandis ärevust talurahvas äärmine umbusaldus mõisnikkude ja kohalikkude ametivõimude vastu.

Kõige tõsisemad olid rahutused 1805. a. sügisel Kose-Uuemõisas (Harjumaal). Käärimine sai siin alguse teosulaste tõrkumisest õise rehepeksmise vastu, mis oli teo-orjuse sügisest kohustusist kõige raskem. Kuna käärimine oli laienemas ka teiste mõisade peale, võeti ametivõimude poolt selle lämbutamiseks energilised abinõud tarvitusele. Uuemõisa saadeti suurem sõjaväekomando. Kohale sõitis ka üks kubermanguvalitsuse liige, prokurör ja kohalik haagikohtunik. Nende katsed tõrkuvaid talupoegi manitsustega korrale kutsuda jäid tagajärjetuiks. Talupoegadest olid mõned näinud eelmisel aastal Liivimaal maksuma pandud uue talurahvaseaduse raamatut, mis rohkesti erines Eestimaa omast. Ja see kinnitas veel rohkem nende umbusaldust mõisnikkude ja kohalikkude ametivõimude vastu. Nad pidasid Eestimaa uut seadust mõisnikkude poolt võltsituks. Seda enam, et selle esilehele oli trükitud: „Eestima Tallorahwa Seäduš, Moišawanne-mattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnituid 1805 aasta sees“. Talupojad rõhutasid sõnu „Moišawannemattest noutud“, millega selgesti olevat öeldud, et uus seadus on mõisnikkude tehtud, mitte aga see tõeline, mis keisri poolt antud. Tõrkujate hulgast küsiti, kuhu on jäänud kaks koormat uusi trükitud seaduseraamatuid, mis keiser Peterburist saatnud ja mis olevat Tallinna „Lanstoa peale“ viidud. Ka lisasid mõned juurde, et neile olla küllalt hästi teada, et mõisnikud olevat keisri saadetud seaduseraamatud talupoegade eest ära varjanud ja neile välja jaganud omatehtud võltsitud raamatud, millest aga keiser midagi ei teadvat. Õige talurahvaseadus olevat keisri poolt isiklikult alla kirjutatud; ka pidavat kõigil keisri käskudel olema kolme rea järel tema allkiri ja lõpuks kolm pitsatit — kaks punast ja üks must. Nii olevat ka Eestimaa talurahva õigel regulatiivil, millele aga väljakuulutatud seaduseraamatud ei vastavat.

Kui 2. oktoobril Uuemõisas asuv sõjaväekomando Tallinnast oli lisajõudusid saanud, tungis veel samal päeval umbes 400-meheline talupoegade salk mõisa peale. Enne sinna jõudmist aga arenes teivaste ja ritvade varustatud talupoegadel mõisaväljal verine kokkupõrge sõjaväega, kes pealetungijaid püssitulega vastu võttis. Talupoegadest said kuus surma ja paljud haavata. Ka sõjaväelastest langes komando pealik ja üks allohvitser. — Ametivõimud kartsid rahutuste suurenemist ja laienemist, sest neile tuli teateid, et vastuhakkajad ka kaugemaist mõisust endile toetust soetavad. Seepärast toodi Uuemõisa Tallinnast veel rohkearvuline sõjavägi kahe suur-tükiga lisaks. Kartused aga ei teostunud ja Uuemõisa vastuhakkamine likvideeriti põhjaliku juurdlusega ning vastuhakanute karmi karistamisega.

Käärimine ja vastuhakkamine Uuemõisas avaldab väga kujukalt talurahva meeleolu 1804. a. talurahvaseaduse elluviimisel Eestimaal. Peajoonteks on siin äärmine rahulolematus oleva raske seisukorraga, liialdatud lootused uue talurahvaseaduse puhul, täielik pettumus selle väljakuulutamise järel, millega rööbiti ilmestub piiramatu umbusaldus mõisnikkude ja kohalikkude ametivõimude vastu.

III. Talurahva pärisorjusest vabastamine.

20. Kasvav rahulolematus oleva seisukorra puhul.

Nii Liivi- kui Eestimaal oli 1804. a. seadustega (mida Liivimaal 1809. a. määrused täiendasid) talurahva tulundus- ja õigusolusid oluliselt korraldatud ja parandatud. — Eriti oli Liivimaal olukord hoopis muutunud. Siin ei tohtinud mõisnik maa külge kinnistatud talupoja isikut peale väheste erandite „mõisapere“ suhtes käsitada asjana, teda võõrandada, müüa jne. Talupoeg oli saanud omandusõiguse vallasvara kohta, samuti oli talle kindlustatud maakasutamise õigus. Eriti oluline oli, et talude kohustused mõisa vastu kindlaks määrati. Ka võimaldas uus kohtukorraldus talupojale juba teatavat, kuigi väga piiratud eneseavaldust. Eestimaa talurahva seadus jäi Liivimaa omast küll märksa taha (vrd. § 18), kuid tõi siiski muutusi, mis talupoja seisukorda võrreldes eelmise sajandi lõpuga parandas.

Kuid suured lootused, mis pandi uutele talurahvaseadustele, osutusid varsti põhjendamatuiks. Mõisnikud tundsid end uue korra kammitsas liiga tõkestatuina. Talupojad aga pettusid: nende lootused polnud teostunud. Eestimaal tõusis uue seaduse maksmapanekul talurahva rahu-tusi. Liivimaal pidasid talupojad, nagu üks eestlane oma

mõisahärrale tähendanud, uut seadust „vanaks hobuseks uue sadulaga“. Ka riigivalitsus pidas uusi seadusi puudulikeks, eriti Eestimaa oma. Peterburis võrreldi seda mitmel korral Liivimaa talurahvaseadusega, leiti see olevat palju konservatiivsem, puudulik ja talupoegadele kahjulik. Keiser nõudis kõigi Eestimaa talumaade hindamist ja uue kohasema regulatiivi väljatöötamist. See nõudmine, nagu edaspidi näeme, tõukaski Eestimaa aadli otsustavamalt talurahva pärisorjuse kaotamise mõttele.

Liivimaa talurahvaseadus oli eriliselt püüdnud parandada taluperemeeste seisukorda, andes neile maa kohta pärandatava kasutamisoiguse ja normides otstarbekohasemalt nende kohustusi mõisa vastu. Tegelikult aga jäi teo-orjus siiski ülemääraselt rõhuvaks, mille üle peremehed põhjendatult kaebasid. Eriti rohkesti nurisesid nad uues seaduses sisalduvate määruste üle teenijate palkamise kohta, mis neile sunniviisil teenijaid andis ja nende palganormid ette kirjutas. — Palju rohkem veel oli põhjust nuriseda oma seisukorra üle sulastel. Need olid antud täiesti peremehe meelevalla alla. Kuna kogukonnakohus pidi hoolitsema, et peremehed vajalikust teenijate hulgast ilma ei jääks, siis võimaldas see korraldus peremeestel maksta sulastele äärmuseni väikest palka ja neid halvasti toita. Sulastele tundus nende seisukord veel seda rõhuvamana, et polnud mingit väljavaadet selle paranemiseks. Et peremeestel oli talumaa kohta pärandatav kasutamisoigus, polnud sulastel lootustki saada kunagi ise maapidajaiks.

Teisest küljest tundus uus olukord mõisnikule enesele ülemääraselt siduvana, eriti jällegi Liivimaal, kus nüüd talunikele kindlustatud pärandatav kasutamisoigus nende käes oleva maa kohta tõkestas mõisnikkude põllundusliku pindala laiendamist. Viimase vajadus sai aga mõisus aasta-aastalt ikka teravamaks. Selle aluseks oli nende äärmine rahapuudus, mõisnikkude majanduses juba ammugi alaliseks nähteks saanud puudujäägid, mida oli tarvis katta.

Raha saamise vajadus mõisul suurenes tol ajal väga mitmesuguste tegurite mõjutusel. Kõige pealt jätkusid ja suurenesid eelmise sajandi viimasel kolmandikul mõisnikkonda tunginud „euroopaseerunud“ eluviisid, mis aga oma kulukusega kippusid üle jõu käima. Peale 1804. a. seaduste maksmapanekut tabas maad veel rida erakordseid sündmusi, mis tõid suuri ainelisi raskusi. 1806. a. lõpul antud keisri käsu põhjal tuli ka Eesti- ja Liivimaal sõja tõttu Prantsusmaaga asuda maamiilitsa loomisele riigipiiride kaitseks. Kahel järgmisel aastal tabas maad raske näljahäda. Kontinentaalse blokaadi tagajärjel Inglismaa vastu kaotasid Baltimaad suurema turu oma saadusile; teisest küljest tõusis soola ja muude sisseveo-ainete hind ülemääraselt kõrgele. Veel ei olnud neist raskusist toibutudki, kui 1812. a. lahti puhkes sõda Prantsusmaaga, mille eel ja kaasas käis suurte sõjavägede marssimine läbi Läänemere-maade. Ka see nõudis maalt suuri ainelisi ohvreid.

1806.—1808. a. tõusid viljahinnad väga kõrgele, mida põhjustas ikaldus Baltimail ja toitlusvilja puudus ka välisturgudel. Kuna viljahindade tõusu peeti kestvaks nähteks, siis tõusid ka maahinnad, mis esile kutsus suure hangeldamise mõisuga. 1808. a. aga hakkasid kontinentaalse blokaadi tagajärjel hinnad jällegi langema. Maad tabas raske tulunduskriis, mis kestis 1816. aastani, mil viljahinnad jällegi tõusma hakkasid. Selle raske kriisi ajal langesid mõisnikud veel suuremaisse võlgadesse, mille tegemist võimaldasid nii Eesti- kui Liivimaal 1802. a. asutatud mõisnikkude krediitkassad, mis vahepeal said korduvalt suuri toetuslaenusid riigivalitsuselt. Laenude korraldamine ja nende eest protsentide maksmine nõudis mõisalt jällegi hulga lisaraha. Selle soetamiseks oli aga tarvis neil suurendada oma toodangut. See nõudis omakorda mõisade põllundusliku pindala laiendamist. Viimasele olid aga tõkked pandud 1804. a. seaduses. Samas kitsendavas suunas mõjus talude teo-orjuse normimine

vakuraamatute kaudu. Seepärast arenes mõisnikkonnas varsti üsna laialine opositsioon hiljuti maksma pandud talupoegade kaitsemääruste vastu.

Otsides uusi lähtekohti agraarolude muutmise alal, olid mõisnikud rohkesti mõjutatud tol ajal juba väga populaarseks saanud šotlase Adam Smithi tulundusteooriast, mis Saksamaa kaudu oli tunginud ka Vene Läänemeremaile. See eitas tulunduse alal igasuguseid iganenud eesõigusi ja sunnikorraldust, tunnustas ainult vaba võistluse ja vaba kokkuleppe tarvilikkust. Nende uute ideede ja muude tegurite mõjul vabastati mitmel pool Lääne-Euroopas (nagu Preisi idaproovintsides, Poolas, Saksa lõuna-riikides, Schleswig-Holsteinis, Uus-Pommernis) XIX sajandi esimesel aastakümnel ja kohati veel varemini talurahvas pärisorjusest. See eeskuju, nagu A. Smithi ideedki, mõjutas ka Balti aadlit ja imbutas temasse talurahva pärisorjuse kaotamise mõtet.

Uued ideed aga levisid Balti aadlis võrdlemisi aeglaselt. Mõisnikkude keskel, kes küll tahtsid vabaneda 1804. a. maksma pandud tõkestavast sunnikorraldusest, valitses kaua suur kõhklemine pärisorjuse kaotamise puhul, sest seega kartis suur osa aadlist ilma jääda oma poliitilise mõjuvõimu ühest olulisemast alusest.

21. Talurahva vabastamine pärisorjusest Eestimaal 1816. a.

Veel enne kui Eestimaa talurahvaseadus 1804. a. keisri poolt kinnitati, lasti seda Peterburis võrrelda Liivimaa omaga, mis oli juba kinnitatud, ja leiti, et esimene on märksa puudulikum ja talurahvale vähem kasulik. Hoolimata sellest kinnitas keiser esitatud seadusekava siiski, kuid tingimusi, nõudes täiendusi. Järgmise aasta talurahva rahutused Eestimaal, mis Peterburis suurt sensatsiooni sünnitasid, veensid valitsusvõimused veel enam maksmapandud seaduse puudulikkuses

ja Eestimaa talurahva viletsas tulunduslikus seisukorras. Kuid otsustavamad sammud sel puhul jäid riigivalitsuse poolt astumata. Suurel määral oli see mõjutatud asjaolust, et valitsuse tähelepanu oli Napoleoni sõdade tõttu 1805—1807 pöördunud peamiselt välispoliitilisile küsimusile. Ka oli samal ajal siseministriks Eestimaa aadliga heas vahekorras olev krahv Kotšubei.

Sõda lõppes ja siseministri kohale määrati vürst Kurakin. Ühtlasi algas valitsus juba pealetungivamat poliitikat Eestimaa aadli vastu. Keisri ülesandel vaatas vürst Kurakin 1808. a. Eestimaa regulatiivi läbi ja leidis selle täiesti puuduliku ja talupoegadele kahjuliku olevat. Järgmise aasta sügisel kutsuti keisri käsul Peterburis ellu Eestimaa talurahva seisukorra parandamise komitee, mis pidi regulatiivi läbi vaatama ja selle maa põllutulundusliku seisukorraga kokkukõlla viima, kõige pealt aga talurahva kohustused täpsamalt kui seni kindlaks määrama. Komitee poolt Liivimaa 1804. a. seaduse eeskujul välja töötatud regulatiivi põhimõtted esitas keiser Eestimaa maapäevale, nõudes kõigi talumaade hindamist ja kohasema regulatiivi väljatöötamist. Hoolimata Eestimaa aadli energilisest vastutöötamisest jäi valitsus vankumatult oma nõudmise juurde. Olukord ähvardas mõisnikkonda tema seniste õiguste laialise kitsendamise ja kuluka maa-hindamisega. Et sellest pääseda, algatati 1810. a. maapäeval talurahva pärisorjusest vabastamise küsimus. Arvati nimelt paremaks, et mõisnikud keelduksid oma õigustest talupoja isiku kohta, millega loodeti valitsust rahuldada. Selle eest aga tahtis mõisnikkond säilitada oma piiramatud õigused talumaa kohta. Veebruaris 1811 võttis Eestimaa maapäev vastu talurahva vabastamise üldised põhimõtted, mis järgmisel kuul keisri poolt kinnitati.

Rüütelkonna poolt välja töötatud uue talurahvaseaduse eelnõu läbivaatamiseks asutati 1812. a. Tallinnas segakomisjon, mis koosnes neljast keisri poolt nimetatud ja

viiest aadli poolt valitud liikmest. Komisjoni esinikuks sai eelmisel aastal Eestimaa kindralkuberneriks määratud Oldenburgi prints August, kes soojalt ja energiliselt talurahva vabastamise mõtte teostamisest osa võttis. Komisjoni tegevust aga katkestas alanud sõda Napoleoniga, millest ka prints Augustil tuli osa võtta. Alles viimase tagasijõudmise järel 1814. a. sügisel asus komisjon hoogsalt tööle, millega järgmiseks suveks lõpule jõuti. Selle tulemusena valminud seaduse-eelnõu, mis maapäeva poolt heaks kiideti, vaadati veel läbi riiginõukogus ja kodifikatsioonikomisjonis ja kinnitati keisri poolt 23. mail 1816. Järgmise aasta jaanuaris kuulutati uus talurahvaseadus Tallinnas avalikult välja.

Talurahva pärisorjusest vabastamise mõtte algatamise ja elluviimisega oli Eestimaa rüütelkond teistest Baltimaa rüütelkondadest ette jõudnud. See kaugeleulatuv samm oma aja piirides ei astunud muidugi mitte mingist inimarmastusest talupoja vastu, vaid oli rea tegurite mõjutatud. Otsustava tõuke siin andis riigivõimu vahelesegamine aadlile kahjulikus suunas. Et seda kõrvaldada, sobitas Eestimaa rüütelkond endale „kasuliku kauba“: mõisnikud loobusid õigustest talupoja isiku üle, jätsid endile aga piiramatud õigused maa kohta.

22. Pärisorjuse kaotamine Liivimaal 1819. a.

Kasvav rahulolematus Liivimaa 1804. a. talurahva-seadusega kohalikus mõisnikkonnas tuli 1817. a. sügisel avalikult kõne alla, millele järgnes ligemale aastapikkune elav trükisõnaline mõtetevahetus agraarolude korraldamise kohta. Peale ühe erandi pooldasid kõik autorid agraarreformi, eriti talurahva pärisorjusest vabastamise vajadust. Kuidas aga seda teha, selle kohta läksid arvamused lahku. Ühelt poolt nõudsid vabameelsed pärisorjuse tingimusteta kaotamist ja mõisniku ning talupoja tulundusliku vahekorra korraldamist täiesti vabalepingu alusel. Neist eraldus osaliselt väike rühm

reformisõpru, kes nõudsid teatavaid kaitsemäärusi vabakslastavale talurahvale. Teisest küljest esines vabameelsetest vähem rühm alalhoidlasi, kelle arvates tuli talurahva isikliku vabastamise kõrval säilitada rida olulisi osasid 1804. a. talurahvaseadusest.

Liivimaa talurahva vabastamise küsimuse käsitlemisele andis rohkesti hoogu pärisorjuse kaotamine Eesti- (1816) ja Kuramaal (1817). Siiski kulus veel rohkesti aega enne kui see küsimus ametlikult päevakorda võeti. Selle algatas juunis 1818 kreisisaadik Reinhold Johann Ludwig v. Samson-Himmelstiern, Liivimaa omaaegne parim jurist ja mõjukas ning mitmekülgne politikamees. Tema ettepanekul võttis samal kuul kokku tulnud Liivimaa maapäev pärisorjuse kaotamise küsimuse harutusele. Maapäeva liikmete keskel aga polnud talurahva vabastamise mõte alul kaugeltki läbi löönud: ühed pooldasid 1804. a. seadust, teised olid üldse vaenulised igasuguste uuenduste vastu. Otsustavaks kujunes siin kindralkuberner markii Paulucci esinemine. Omas maapäevale saadetud kirjas nõudis ta kindlasti, et ka Liivimaa rüütelkond Eesti- ja Kuramaa eeskujul annaks oma talupoegadele isikliku vabaduse. Kuna kindralkuberner ettepanekut siiski ähvardas läbikukkumine, ilmus markii Paulucci enne küsimuse hääletamist isiklikult maapäevale ja nõudis veel kindlamalt talurahva pärisorjusest vabastamist. Selle tagasilükkamise korral ähvardas ta oma seniselt ametikohalt lahkuda. Sel energilisel surveel oli mõju: maapäev otsustas Liivimaa talurahva isiklikult vabastada.

Liivimaa uus talurahvaseaduse eelnõu töötati välja maapäeva valitud ja keisri poolt kinnitatud komisjonis. Seaduse-eelnõu aluseks võeti üldiselt samad põhimõtted, mis olid maksma pandud Eestimaa talurahva vabastamise seaduses. Viimane avaldas siin ka üksikasjus rohket mõju, kuigi uude seadusse võeti rida oluliselt erinevaid määrusi. Neist olid tähtsamad talurahva järk-järgulise vabastamise märksa lihtsam

kord, teisiti rajatud talurahva kogukonna- ning kohtukorraldus jne.

Detsembris 1818 võttis Liivimaa maapäev uue seaduseelnõu vastu. Kui see Peterburis ka riiginõukogu poolt oli läbi vaadatud, kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse 26. märtsil 1819. — Sama seadus pandi mõningate lisanditega maksma ka Saaremaa kohta, vastavalt sealse rüütelkonna soovile. — Kui seadus ka läti ja eesti keeles oli ilmunud (eesti keelde tõlkis seaduse Äksi kirikuõpetaja ja eesti kirjamees O. V. Masing), avaldati see talurahvale pidulikult 1820. a. esimesel veerandil.

23. Eestimaa 1816. a. ja Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduste sisu ja pea-põhimõtted.

Eestimaa talurahvaseadus 1816. a. avaldati kahes osas. Esimene — „Eestimaa Tallorahwa Seädmissed“ — sisaldas määrusi uue seaduse järk-järgulise teostamise kohta. Teine — „Eestimaa Tallorahva Kasso-Ramat“ käsitles talurahvaseisuse kogukondlikku, politsei- ja kohtukorraldust ning eraõigust.

„Lihwlandi-ma Tallorahwa Seadus“ jagunes kolme jakku. Esimene sisaldas uue seaduse üldisi põhimõtteid ja määrusi uuele korrale ülemineku kohta; teine — talurahva kogukonnale ja ametiasutiste korraldust; kolmas käsitles talurahva ametiasutiste asjaajamise korda, tema eraõigust ja politseid selle laiemas ulatuses.

Nii Eesti- kui Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise seadused põhinevad üldiselt ühesuguseil põhimõtteil. Kõigepealt anti talupoegadele isiklik vabadus, mida teostati järk-järguliselt ja piirati pärisorjusest vabastatute liikumisvabaduse kitsendamisega, mõisnikkudele jäetud kodukari-õigusega, samuti viimaste tugeva järelevalvega talurahva kogukonna-asutiste ja kohtute üle.

Uued talurahvaseadused, mis küll langetasid pärisorjuse, tegid aga hiiglasammu tagasi talurahva kahjuks, tunnistades kogu maa mõisnikkude piiramatuks eraomanduseks, mida omanik võis kasutada täiesti vabalt enda äranägemise järgi. Selle eriti olulise ja tagajärjeka põhimõtte teostamisega tühistusid kõik eelmisel aastakümnel talurahva kasuks maksuma pandud kaitsemäärused. Sellega kaotas talupoeg oma senise päritava maakasutamisoiguse. Selle kõrval sai mõisnik kogu maa piiramatuks peremeheks, kuna ta seni võis kasutada ainult teatud kindlaksmääratud osa põllunduslikust pindalast (Liivimaal kogusummas umbes 11% sellest), olles seadusega kohustatud jätma ülejääva osa talupoegade kätte. Ja lõpuks kaotasid oma sundusliku maksvuse kõik talupoegade koormuste normid, mis olid varemini vakuraamatuis kindlaks määratud. Senise talupoegade kohustuste sundusliku normimise asemele astus vabavõistluse ja vabalepingu põhimõte. „Maa minu, aeg sinu“ — nii väljendati seda põhimõtet mõisnikkonnas ja viidi see võidule. Nagu mõisnik pidi omama vaba määramisõigust oma maa üle, nii pidi talupojale kuuluma sama õigus oma aja ja tööjõu üle.

Neist kolmest olulisemast põhimõttest, mis said talurahva pärisorjusest vabastamise seaduste alusteks, olid eriti tagajärjekad kaks viimast ja andsid kasulikke tulemusi, nagu edaspidi näeme, ainult mõisnikele.

24. Talurahva kogukondlik omavalitsus.

XIX sajandi esimesel aastakümnel maksuma pandud talurahvaseadused, mis küll ellu kutsusid erilised talupoegadest koosnevad kogukonnakohtud, jätsid aga talurahva kogukondlikult lähemalt korraldamata, samuti administratiiv-õigusliku võimu temale andmata. Pärisorjuse kaotamise seadused, mis käsitlesid juba isiklikult vabakssaanud talurahvast pidid loomulikult

temale andma ka teatava kogukondliku ja omavalitsusliku korralduse. Andes selle, jätsid aga uued seadused siin talurahva nagu alaealise igal alal ja väga kaugeleküündivas ulatuses mõisniku eestkoste ja kontrolli alla.

Pärisorjusest vabastamise seadustega jagati talurahvas nii Eesti- kui Liivimaal mõisade järgi kogukondadesse, kuhu pidi kuuluma iga talupojaseisusest isik. Ühest kogukonnast teise siirdumiseks oli tarvis senise kogukonna ja mõisavalitsuse nõusolek. Seejuures nõuti, et üleminejal ei oleks mõisahärrale ega kogukonnale võlgu ja et ta enesele soetaks käemehed, kes vastutaks tema kroonumaksude õiendamise eest järgmise „hingekirjutuseni“. Ühtlasi nõuti, et üleminejal oleks uue kogukonna nõusolek tema vastuvõtmiseks. Selleks aga oli jällegi tarvis sealse mõisavalitsuse luba.

Kogukonna üldkoosolekud tulid kokku kas kohaliku mõisniku käsul või kogukonna alaliste ametiasutiste algatusel, kuid ainult mõisavalitsuse loaga. Viimast polnud tarvis, kui kogukond tuli kokku oma ametnikkude valimiseks. Hääleõigus oli kõigil täisealistel meessoost liikmeil. Eestimaal hääletasid päevakorras olevaid küsimusi peremehed ja sulased teineteisest lahus. Polnud nende erirühmade otsus ühemeelne, lahendas küsimuse mõisavalitsus. Liivimaal otsustasid kogukonna üldisi asju peremehed ja sulased ühisel koosolekul häälteenamusega. Kui aga küsimus puutus eriliselt ainult peremeestesse või sulastesse, kuulus see üksi vastavate talurahva eriliikide otsustamisele.

Eestimaal oli igal kogukonnal oma vanem — talitaja — ja iga saja meesliikme kohta peale esimese üks abitalitaja, kes kõik kuulusid peremeeste hulka. Nende kõrval oli igal kogukonnal veel kolm „nõuandja-meest ehk eestseisjat“, kellest kaks olid peremeeste ja kolmas sulaste hulgast. Kui kogukonna meesliikmete arv oli üle saja, siis valiti iga kahesaja meeshinge kohta veel kolm eestseisjat.

Liivimaal toimisid 1819. a. seaduse järgi kogukonna asjaajajaina kaks „vöörmündrit“, kes valiti eeskätt pere-meeste hulgast.

Nii Eesti- kui Liivimaal pidi kogukond igale eelnimetatud ametnikukohale esitama mõisale kolm kandidaati, kellest üks kinnitati. Seejuures võis mõisavalitsus esimesel korral kõik kandidaadid tagasi lükata (Eestimaal ainult talitaja kandidaadid); teiskordselt valituist aga pidi ta ühe kinnitama. Ametiaja kestvus oli kõigil kolm aastat.

Kogukonna ametnikkude ülesanded olid peasjalikult politseilist laadi: valvata kohaliku rahu ja rahva heakorra ning seaduste täitmise eest, sisse nõuda kroonumaksusid, sundida talupoegi täitma oma kohustusi mõisa vastu, hoolitseda kogukonna varanduse eest, esindada kogukonna seadusepäraseid huvisid jne.¹

Kogukond kandis solidaarselt vastutust oma liikmete kroonumaksude korraliku õiendamise eest, andis nekruteid; temal lasus ka hoolekanne vaeste ja haigete eest. Magasiata ja vallalaegast valitses ta oma ametnikkude kaudu, kandis sel puhul vastutust ka otseselt.

Mõisavalitsuse järelevalve ja eestkoste talurahva kogukonna üle oli läbi viidud kõige järjekindlamini. Olenes ju temast kogukonna uute liikmete vastuvõtmine, seniste kinnipidamine, samuti laiaulatuslik õigus kogukonna ametnikkude valimisel ja kinnitamisel. Peale selle oli ta otse-seks järelevalveasutiseks kogukondliku omavalitsuse iga enese-avalduse puhul. Vallakogu kokkutulekuks oli tarvis mõisniku luba. Küll aga võis mõisnik ise alati kogukonna kokku kutsuda. Iga kogukonna otsus kuulus mõisavalitsuse kinnitamisele. Kogukonnal oli küll õigus mõisavalitsuse ülekohtuse

¹ Eestimaal, kus 1816. a. seaduse järele polnud vallakohut, lasus tekstis mainitud ülesannete täitmine kogukonna talitajal ja tema abilistel. Liivimaal täitis kogukonna vöörmündrite kõrval suurel määral politseilisi ja administratiivseid funktsioone ka vallakohus.

otsuse peale kohtukorras, samuti kohaliku kubneri ja kindral-kubneri ees kaebust tõsta. Selle õiguse tarvitamist aga tõkestas suurel määral talurahva õiguslik ja tulunduslik sõltuvus mõisnikust, ning ka kaebuse esitamise kord, mis oli raskepärane ja tülikas.

25. Talurahva kohtu ja politsei korraldus.

Pärisorjuse kaotamise seadused muutsid oluliselt ka eelmisel aastakümnel maksma pandud talurahva kohtukorraldust.

Eestimaal kaotati vallakohus, samuti endisel kujul ka kihelkonnakohus. Nende asemele asutati igasse kihelkonda kogukonnakohus. Selle esinik valiti kirikukonvendil kohalikkude mõisnikkude hulgast. Taluperemeeste keskel valiti kaks kaasistnikku („kõrvameest“). Protokollis kohtus eesti keeles kohalik kirikuõpetaja. Kogukonnakohus oli esimeseks astmeks kõigis kaebeasjus talupoegade vastu. Kaebeasjus aadlisoost isikute vastu oli see kohus ainult lepitamise ülesandega. Kogukonna kohtu otsused asjade puhul väärtusega kuni 20 hõberublani olid lõplikud.

Teise astme kohtuks kaebeasjus talupoegade vastu (mõisnikkude vastu aga esimeseks astmeks) oli kreiskohus, mida asutati kolm: üks Harju- ja Järvamaa kohta kokku, Virumaal ja Läänemaal kummaski üks.

Kreiskohtu esiniku nimetas kuberner maapäeva poolt iga maakonna kohta esitatud kahest aadlisoost kandidaadist. Selle kohtu kaks aadlisse kuuluvat kaasistnikku valis maapäev. Kaks talupojest kaasistnikku igas kreiskohtus valis enda hulgast kõigi vastavas kohturingkonnas olevate kogukonna kohtute kaasistnikkude kogu.

Kirjalikult toimus asjaajamine kreiskohtus saksa keeles, nõupidamised aga selles keeles, mida talupojest kaasistnikud valdasid. Otsused kaebeasjus kuni 100 rublani olid lõplikud.

Kõrgemaks kohtuastmeks oli ülem-maakohus, mille otsused talurahvasse puutuvais asjus olid lõplikud.

Vastandina Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise seadusele jättis Liivimaa 1819. a. seadus alles valla- (kogukonna)kohtu. Sellele anti aga üksikasjalisemad ja täpsamad normid.

Vallakohtu esinik (kohtuvanem) valiti kohalikest pere-meestest, kaasistnikud (kohtumehed) terve kogukonna hulgast — üks iga 250 meeshinge kohta. Iga vallakohtu liikme kohale esitas kogukond kolm kandidaati mõisavalitsusele. Viimane võis esimesel korral kõik tagasi lükata, teiskordse valimise järel pidi ta aga ühe esitatuist kinnitama. — Asjaajamine ja protokollide pidamine sündis kohalikus rahvakeeles. Vallakohtule allusid kõik talupoegadesse puutuvad kodanlikud asjad ja politseiliste määruste vastu eksimised. Selle kohtu otsused tsiviilasjus kuni 5 rublalise väärtusega olid lõplikud.

Otseseks järelevalveasutiseks vallakohtu üle oli mõisa-politsei, mida esindas mõisavalitsus. Vallakohus pidi täitma mõisavalitsuse korraldusi, samuti temale esitama oma otsused kinnitamiseks. Viimane võis vallakohtu otsuste täideviimise seisma panna ja nad saata kihelkonnakohtule revideerimiseks. Vallakohtu koosolekuid peeti mõisas ja kohus pidi alati mõisavalitsuse käsul kokku tulema.

Talupoegade kodanlikes asjus allus vallakohus otseselt kihelkonnakohtule, asutisele, mis loodi 1804. a. talurahvaseadusega. Selle kohtu ringkonda kuulusid mitu (2—5) kihelkonda. Kihelkonnakohtunik valiti vastava kohturingkonna aadlisoost mõisnikkude poolt, soovitatavalt nende endi hulgast. Kaasistnikeks kihelkonnakohtus oli kolm taluperemeest, kelle valis kohaliku kohturingkonna vallakohtute liikmete kogu. Kihelkonnakohtu lahendada olid tüliasjad nii üksik-talupoegade kui ka kogukonna ja vallakohtu vahel. Samuti oli tema otsustada mõisahärra kaebused talupoegade ja kogukonna-valitsuse vastu, kuna aga talupoegade kaebused mõisniku vastu saatis ta ühes oma arvamusega kreiskohtule otsustamiseks. Kihelkonnakohtu otsused tsiviilasjus kuni 10 rublani olid lõplikud.

Järgmise astme kohtuks oli kreiskohus, 1819. a. seadusega loodud uus kohtuasutis. Neid oli Liivimaa mandriosas neli — iga kahe maakonna kohta üks — ja viies Kuressaares Saaremaa jaoks.

Kreiskohtu esiniku, kes pidi olema aadlisoost, valisid esmakordselt kohalikud mõisnikud, edaspidi maapäev. Kreiskohtu kaks talupojest kaasisnikku valiti kohaliku kohturingkonna kihelkonnakohtute talupojest kaasisnikkude poolt.

Kreiskohus oli apellatsiooni-astmeks talupoegade omavahelisis tüliasjus ja mõisnikkude poolt talupoegade vastu tõstetud kaebasjus ning esimeseks kohtuastmeks talupoegade kaebasjus mõisniku vastu. Kreiskohtu otsus asjas väärtusega 50 rublani oli lõplik.

Revisjonikohtu viimaseks astmeks oli 1819. a. seadusega loodud asutis — Liivimaa õuekohtu talurahva-asjade departemang, mille liikmeteks olid õuekohtu esinik, selle kohtu maanõunikest liikmed ja järjekordne maanõunik.

Nagu talurahva kogukondlik omavalitsuski, nii olid ka kohtud, kus talupoegade asju aeti, antud mõisnikkude otsustava võimu alla. Seejuures erines talurahva kohtukorraldus Liivimaal oluliselt Eestimaa omast. Viimases puudus täiesti ainult talupoegadest koosnev kohtuasutis, nagu seda oli Liivimaal vallakohus. Samal ajal oli Eestimaal maksma pandud kohtuvõimu lahutus administratiivsest ja politseilisest võimust, mis Liivimaa alama-astmelisis (valla- ja kihelkonna-)kohtuis polnud läbi viidud.

Politseivõimu teostas Eestimaal kõigepealt kogukonna talitaja ühes oma abilistega. Temal oli õigus (kuid pidi selle teostamisel asja otsustamise juurde kutsuma ka kaks kogukonna eestseisjat) määrata trahvi kuni nelja külimitu rukki hinna suuruses kogukonna laeka heaks, karistada ihunuhtlusega kuni 40 kepihoobini või kahepäevase vangistusega. Politseivõimu teostajana allus kogukonna talitaja otseselt mõisapolitseile, kellele ta oli kohustatud iga nädal

aru andma seisukorrast kogukonnas ja kellelt saadud korraldusi ta pidi ellu viima. — Teise astme politseiasutiseks oli mõisapolitseii (mõisahärra või tema asemik), kel oli õigus tagandada ajutiselt kogukonna ametnikke, vangistada ja saata haagikohtuniku käsutusse süüaluseid, kellele tuli anda suuremat karistust, kui seda võis teha kogukonna-politseii. Järgmiseks politseiasutiseks oli kihelkonna-politseii, mis koosnes haagikohtunikust kui esinikust ja kahest kohalikust mõisnikust ja allus otseselt kubernerile. See oli edasikaebe astmeks mõisa- ja kogukonna-politseii otsuseile. N. n. maapolitseii asutistena teotsesid haagikohtunikud, keda oli arvult 11. Nemad võisid trahvida kaheksa külimitu rukkihinna suuruses ja määrata ihunuhtlust kuni 80 kepi- või 100 vitsahoobini ja vangistust kuni nelja päevani.

Liivimaal täitis esimese astme politseiasutise ülesandeid kogukonna-kohus. Temal oli õigus karistada süüdlasi kuni 30 kepihoobini, naisi ja lapsi kuni 20 vitsahoobini, kolmepäevase arestiga vee ja leiva peale või sama kauaks kogukonna töösse panemisega. Mõisapolitseiks oli mõisahärra või tema asemik, kes võis talupoegi karistada mõisnikule kuuluva kodukari-õiguse põhjal (vt. § 26). Kihelkonna-politseii ülesandeid täitis kihelkonnakohtunik. Tema võis karistuseks määrata trahvi kuni 12 rubla, 60 kepihoopi või 6 päeva aresti. Maapolitseii oli maakonnalinnades asuvate sillakohtute käes.

26. Mõisnikkude kodukari-õigus.

Talurahva pärisorjuse ajal oli mõisniku võimu teostamisel temale alluvate talupoegade üle üheks oluliseks vahendiks kodukari-õigus, mille järele mõisnik võis karistada talupoega tema „kasvatamiseks“ oma äranägemise järgi, ilma mingi kohtuotsuseta. Liivi- ja Eestimaal oli see kodukari-

õigus XVIII sajandil võtnud eriti karmi kuju ja laialised piirid. Pärisorjuse piiramise seadustes XIX sajandi esimesel aastakümnel kitsendati kodukari-õigust ja määrati sellele kindlamad piirid. Talurahva vabastamise seadustes sama sajandi teisel aastakümnel toimiti samuti, jättes kodukari-õigus püsima üsna laialises ulatuses.

Eestimaa 1816. a. talurahvaseaduse järgi oli igal leivavanemal õigus oma teenistuses olevaid inimesi sõnakuulmisele sundimiseks karistada 15 kepihoobi piirides, naisi, vanaealisi ja nõrgakehalisi kuni 30 vitsahoobini. Samad karistusmäärad olid maksvad iga mõisatöös olija kohta. Kui veerand aasta jooksul niiviisi kolm korda karistatud tööline ei avaldanud paranemise tunnuseid, tuli ta anda politseikohtu kätte suurema karistuse saamiseks. — Oma võimu piiridest kodukari-õiguse alal üleastunud võis kohus karistada 5 kuni 50 rublani. Tarvitati seda õigust sama töölise vastu korduvalt kurjasti, võis karistusmäär olla veel suurem. Kuna Eestimaa talurahva vabastamise seadus vähendas eelmises (1804. a.) talurahvaseaduses maksuma pandud kodukari-õiguse karistusmäärasid (30 kepihoobist 15-ni) lõunapoolses naaberkubermangus juba varemini määratud piirideni, jättis Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus need püsima senises ulatuses. „Et mõisa paigus nurjatunud ja Jummalakartmata ello, häbbemata vallatamist, ja kõik sedda keelda, mis holetusse ja sõnnapõlgamisse pärrast mõisavannema kahjuks võiks tulla; ning et mõisavallitsust karta, ja mõisavannema sõnna a-us piddada“ (1819. a. s. § 151), siis anti Liivimaal mõisavalitsustele õigus karistada süüdlast kahepäevase arestiga vee ja leiva peal või ihunuhtlusega kuni 15 kepihoobini kaetud ihule, naisi ja lapsi kuni 15 vitsahoobini.

Võrreldes Liivimaa 1804. a. talurahvaseadusega laiendas 1819. a. seadus mõisniku kodukari-õigust tunduvalt. Eelmise seaduse järgi olid taluperemehed mõisniku kodukari-õiguse alt täiesti vabad. Samuti oli maksuma pandud mõisavalitsusele

kodukari-õiguse kurjasti tarvitamise puhul üsna rasked karistussmäärad: suured rahatrahvid, kaelakohtulisele vastutusele võtmine jne. 1819. a. seadus alistas ka taluperemehed, kui nad mõisatööl olid, mõisavalitsuse kodukari-õigusele. Teisest küljest pehmendas sama seadus ka karistust mõisnikule kodukari-õiguse piiridest üleastumisel, määrares selleks ainult mõisapolitse'i õiguste ajutise kaotuse.

27. Talurahva järk-järguline vabastamine ja tema liikumisvabaduse kitsendused.

Talurahva pärisorjusest vabastamise seadused pandi kõigis Läänemere kubermangudes maksma järk-järgult, kusjuures talurahva liikumisvabadust piirati rea kitsendustega, millest suur osa jäi püsima ka pärast uute talurahvaseaduste lõplikku elluviimist. Selle järk-järgulise vabastamise ja talurahva liikumisvabaduse kitsendamisega tahtsid mõisnikud kindlustada oma majapidamisele ja enda omanduses olevale talumaale vajaliku tööjõu. Kardeti nimelt, et vabastatud talurahvas rändab suurel määral kubermangust välja ja linnadesse, jättes endised mõisnikud tulunduslikult hätta.

Eestimaal talurahvaseadus määras kolm esimest aastat peale selle väljakuulutamist vajalikkude ettevalmistuste tegemiseks. Esimese aasta jooksul tuli talurahvas kogukondadesse korraldada ja luua seaduses ette nähtud ametiasutised, mis järgmisel aastal astusid tegevusse; kolmandal pidi kindlaks määratama talurahva vabastamise järjekord.

Selle järjekorra aluseks määras seadus äärmiselt keerulise süsteemi. Kogu talurahvas jagati kolme liiki: peremehed, mõisarahvas ja teenijad ühes vabadikkudega (viimane liik veel kolme alaliiki vanuse järgi). Iga liik jagati kaheksasse ossa, mis astusid järk-järgult — üks osa aastas — uude vabalepingu alusel põhinevasse õiguslikku olukorda. Talurahva eriliikide

järk-järguliseks vabastamiseks kulus 14 aastat, nii et uus seadus hakkas täies ulatuses maksma alles 1831. a.

Talurahva liikumisvabaduse alal pani 1816. a. seadus maksma olulisi kitsendusi. Kõigepealt oli keelatud talupoegadel lahkuda kubermangust kuni kogu talurahva meeshingede arv ei ulatunud 140 000-ni. Linnadesse aga ei tohtinud nad asuda enne kui meeshingede arv ei ulatunud 120 000-ni. Pärast seda võisid nad piiratud arvul kubermangust välja rännata ja linnadesse asuda ainult kubeneri ja rüütelkonna peamehe ühiselt antud passiga. See kitsendus jäi püsima 1856. a. talurahvaseaduse maksmahakkamiseni. Liikumist kohalikus kubermangus piirati tunduvalt passikorraldusega.

Ka Liivimaa talurahvaseadus 1819. a. hakkas maksma järk-järgult. Esimesed neli aastat (1819—1823) pidid kuluma vajalikkude ettevalmistuste tegemiseks. Vabastamise järjekorras jagati taluperemehed ja sulasrahvas ühes mõisatöölistega — kumbki liik kahte võrdsesse ossa. Esimene pool peremeestest vabastati 1823. a. jüripäeval, teine järgmisel aastal. Sulasrahvast vabastati esimene pool 1825. a., teine järgmisel aastal.

Iga vabastatud liigi liikumisvabadus oli väga oluliselt piiratud. Esimese kolme aasta jooksul pidid nad jääma oma senisesse kihelkonda. Järgneva kolme aasta jooksul võisid nad muuta oma asukohta juba kohaliku sillakohtu ringkonnas. Ja alles 1832. aastaks sai kogu talurahvas õiguse kubermangu piirides vabalt elukohta vahetada. Sama aastaga omandasid talupojad ka õiguse kohalikesse linnadesse asuda, mis seni oli keelatud. Linna asumisel aga pidi talupoeg kohalikult raelt hankima nõusoleku vastuvõtmiseks linnarahva hingekirja. Kubermangust lahkumine aga jäi talupoegadele keelatuks. Erakordseil juhtudel võis see toimuda ainult maa-nõunikkude-kolleegiumi loaga.

Talupoegade liikumine kohalikus kubermangus võis toimuda vastava passiga. Ilma selleta võis talupoeg liikuda ainult

kodukihielkonna piires. Passi andis mõisavalitsus pikemaks või lühemaks ajaks enda heaksarvamuse järgi. Kuigi mõisavalitsus ei tohtinud seaduslikkude eelduste olemasolul keelduda passi andmast, oli maksev passikorraldus talupoegadele liikumise alal väga oluliseks tõkkeks ja tülinaks ning suurendas ka omalt poolt mõisavalitsuse kontrolli talupoja elu üle.

28. Perekonnanimede panemine talupoegadele.

Pärisorjusest vabastamisega said eesti talupojad ka perekonnanimed. Seni oli neid olnud ainult üksikuil vabaks-saanuil. Harilikult nimetati talupoega ristinimega, mille ees käis koha- või isanimi. Näiteks talupoega, nimega Andres, kes oli peremeheks Rähni talus, nimetati Rähni Andreseks, tema poega Reinu hüüti Rähni Andrese poeg Rein, samuti kujunes koha- ja isanime järgi tema naise, tütre, väimehe, kasulapse nimi. Asus Rähni Andres uude tallu, näiteks Muruoja, sai temast Muruoja Andres ja samuti muutusid tema kodakondsete nimed. Eriti liikuvasid olid sulaste nimed, mis muutusid vastavalt uutele teenistuskohadele.

Pärisorjuse kaotamisega laienes järk-järgult ka talupoja liikumisvabadus ja elukoha vahetamise võimalus. Et sel puhul segadusi talupoja nimetuses ära hoida, oli vaja talle anda alaliselt püsiv nimi. Sel põhjusel tegi Liivimaa talurahvaseadus 1819. a. talupoegadele perekonnanime panemise sunduslikuks, mis pidi 1826. aastaks kõikjal olema lõpule viidud. Liivimaa seadus nimetab perekonnanimesid „liignimedeks“. Samuti nimetati neid „priinimedeks“, sest et nende panemine oli ühenduses priikslaskmisega. Mõlemad nimetused on tänini rahva keskel püsimas.

Sunduslikul perekonnanimede panemisel võis iga pereisa ja ilma perekonnata isikud endale valida nime vabatahtlikult. Tegelikult aga ei tundnud suur osa talupoegi nime uuendamise vastu suuremat huvi või jälle olid selle valimisel nõutud. Sääraseil juhtudel, mida esines väga sagedasti, otsustas mõisahärra küsimuse. Siin oli siis mõõduandev mõisahärra tuju, maitse jne. Mõned said endile ropu tähendusega nimed. Teiste nime mõjutas kõige tujukam juhus. Näited. Talupoeg, kes oli nõutu endale nime valimisel, juhtus lausuma: „Kulla parunihärra, mis mina vaene patune tean?!" Ta sai endale nimeks: „Patune“. Teine, kes ei omistanud nimepanemisele suuremat tähtsust, soovitas enda nimele kriipsu peale tõmmata. Tema nimeks määrati „Kriips“. Kolmas ei jõudnud kuidagi otsusele, millist nime endale valida. Aga tal oli mõisahärra ees seistes uibopuu (õunapuu) oks käes. Sellest oli küllalt, et endale nimeks saada „Uibopuu“. — Mõisahärra

otsustava mõjuga talupoegadele nimede panemisel on suurel määral seletatav, et eestlasil on palju saksapäraseid perekonnanimesid.

Talupoegadele pandud perekonnanimed jäid esialgu peaaesjalikult ainult paberile. Rahvas nimetas inimesi ikka endist viisi. Alles pikkamööda ajajooksul sai perekonnanimede tarvitamine üldisemaks.

IV. Teoorjuseaegne tulundus.

29. Üld-iseloomustus.

XIX sajandi esimesel aastakümnel maksma pandud talurahvaseadused Eesti- ja Liivimaal sisaldasid üldisi ja ka üksikasjalisi norme talu ja mõisa tulundusliku vahekorra kohta, tõmmates piirid, millest mõis talule koormusi määrates ei tohtinud üle astuda. Need piirid langesid talurahva pärisorjusest vabastamise seadustega. Tunnistati ju nüüd vabaleping talupoja ja mõisniku vaheliste tulunduslike suhete aluseks. Seepärast sisaldasid uued talurahvaseadused ainult formaalseid tingimusi, mida tuli täita talupoja ja mõisniku vahelise rendilepingu sõlmimisel. Lepingu sisu aga jäi täiesti poolte kokkuleppe asjaks, ei tohtinud ainult kohalikule talurahvale antud isiklike õiguste vastu käia.

Lepingut sõlmivad pooled aga ei seisnud üksteise vastu tulunduslikult kaugeltki võrdsete jõududena. Ühelt poolt täielikku tulunduslikku ülevõimu omav mõisnik, kelle omanduseks oli talupoja elatamise peavahend — maa, mille kasutamiseks omanikule polnud seaduses ette nähtud enam mingit tõkestavat normi. Teisel pool hiljutine pärisori, kelle kutseoskus piirdus pea ainult maaharimisega ja kes pealegi oma liikumisvabaduses oli piiratud rea tõketega. Ta vajas oma elatamiseks maad ja seda mujalt saamata oli ta sunnitud kohal jätkama oma põllutööd, alistudes tingimustele, mis mõisnik maa kasutamise eest ette kirjutas.

Tegelikult aga jäid tulunduslikud vahekorrad „priiuse“ esimesil aastail üldiselt enam-vähem endistele alustele. Lepin-gute sõlmimisel arvestati rohkesti seniste vakuraamatute tingi-musi, mis avaldasid mõju ka hiljemini. Teotegemine mõisale jäi alul väliselt endiseks. Kuid vastavalt muutunud õiguslikule olukorrale kujunes ta oma iseloomult rendiks mõisnikult kasutada saadud maa eest. Seda nimetati teo-orjuseks ja niisuguse nimetusega ongi teorent püsima jäänud meie ajaloos. Ja ajajärk, mil teorent oli valitsevaks agraartulundus-likuks vormiks, on tuntud teoorjuse-ajana.

Kuna raha ringkäik maal oli veel väga hõre, siis oli valitseva loonustulunduse ajajärgul teorent nii talupojale kui mõisnikule kõige sobivaks tulunduslikkude vahe-kordade korraldamise aluseks. Talunikule oli märksa mugavam soetada mõisateoks tarvilikku tööjõudu oma majanduse too-detega kui viimaseid teha rahaks, millega renti maksta. Teo-orjuse tegemisele olid kohanenud ka sotsiaalsed vahekorrad talupoegkonnas eneses. Juba pärisorjuse ajal oli arvuliselt suureks paisunud tulunduslikult täiesti iseseisvusetu põllu-töölisteklass — vallalised teosulased ja -tüdrukud, nende kõrval ka popsid. Peaasjalikult nende jõudu kasutaski talu-peremees mõisateo tegemiseks, kuna ise püüdis võimalikult rohkem anduda oma majapidamisele. — Ka mõisnikule oli alul teorent sobiv. Kogu mõisa majapidamine oli rajatud talupoegade teo-orjusele: mõisal endal oli põlluharimiseks vajalikku eluta ja elavat tarbvara veel väga vähesel määral, puudusid ehitised teorendi ärajäämisel tarvilikkude palga-sulaste paigutamiseks jne. Siirdumine palgatööliste süsteemile oleks mõisalt nõudnud suurt kapitalikulu, mida tal aga vähe-malt teoorjuse-aja alul veel küllaldaselt polnud.

Kuigi teoorjuse-aeg ei toonud esimesil aastail talurahva tulunduslikku olukorda põhjalikumat pööret, esines siin siiski üks väga oluline muutus: teoorjuse-koha pidaja kujunes lühikeseajaliseks rentnikuks. Alul tõrkusid just

talupojad ise sõlmimast pikemaajalisi rendilepinguid. Nendega kardeti umbusalduses mõisnikkude vastu sattuda uuesti päris-orjusesse. „Priiuse“ uudus avatles seda kasutama; lootuses peatselt paranevaile väljavaateile ei tahtnud talupoeg end siduda pikaajaliste lepingutega. Mõisnikud aga, kes asusid uute põllutöökultuuride sisseseadmisele oma majapidamistes ja selle tagajärjel püüdsid oma suurenevat tööjõu tarvidust katta taludele suuremate koormuste pealerõhumisega, samuti asudes ka talumaade mõisastamisele, kaldusid varsti omalt poolt ainult lühikeseajaliste rendilepingute sõlmimisele.

Säärases olukorras puudus talupojal harilikult püsivam huvi oma majapidamise ja tema käes oleva maa vastu. Kuna harilikult rendilepingu pikemaks tähtjaks oli kolm aastat, siis varitses talupoega alaliselt kartus, et ta lepingu tähtaja kättejõudmisel oma senisest asukohast peab lahkuma ja oma tööviljast ilma jääma. Selle tagajärjel ei arenenud taludes mingit põhjalikumat põlluharimist. Talupoeg jäi võõraks enda kasutada oleval maal, püüdes oma primitiivse isa-isadelt päritud põlluharimisviisiga või kohati, kus võimalik, puht-röövtulunduslikkude võtetega maast välja kurnata nii palju kui suutis. Säärane olukord mõjus kaasa talurahva üldisele vaesumisele „priiuse“ ajajärgus. Talurahva tulunduslikku tagurpidi-minekut mõjutasid aga veel otsustavamalt teo-orjuse suurenemine ja talumaa mõisastamine, mis võttis laialise ulatuse eeskätt selle tagajärjel, et mõisus võeti tarvitusele uus põllutulunduslik süsteem. Selle süsteemi levimiseks andis omakorda tõuke suur põllutulunduslik kriis Liivi- ja Eestimaal „priiuseseaduste“ elluviimisel ja sellele järgneval ajajärgul.

30. Põllutulunduslik kriis.

Viinapõletamise hoogus levimine Eesti- ja Liivimaa mõisus XVIII sajandi viimasel kolmandikul (vt. § 12) oli tulunduslikult kahepidise mõjuga. Kõige pealt mõjutas ta raha-

tulunduse tugevamat sissetungi maale. Kõrged viinahinnad, eriti kroonuhangetel, andsid mõisule juba otseselt suuri sissetulekuid. Peale selle kasutati viinapõletamise jäänuseid (praaka) nuumhärgade pidamiseks, keda saadeti rohkel määral Peterburi turule. Teisest küljest andis viinapõletamine ka omalt poolt hoogu teravilja kasvatamise pindala laiendamisele, sest viina, piiritust valmistati tol ajal teraviljast.

Samas, viimatimainitud suunas mõjusid ka kõrged viljahinnad XIX sajandi teisel aastakümnel. Kuna viinapõletamine ajutiselt tagurpidi läks, siis tõusis Liivi- ja Eestimaal vilja väljavedu eriti kõrgele.

Säärasele olukorrale aga tuli varsti kurb lõpp. Põllundusliku pindala erakordne suurenemine kõrgete viljahindade mõjul, samal ajal põllundusliku tehnika hoogus edenemine ja lõpuks rida häid lõikusaastaid Kesk-Euroopas tekitasid niivõrt suured vilja tagavarad, et nad ületasid kaugelt nõudmise turul ja tõid viljakaubanduse alal täieliku seisaku. Viljahinnad langesid Euroopas 1824.—26. aastal ennekuulmatus ulatuses. Selle tagajärjeks oli terav põllutulunduslik kriis.

See kriis andis end raskesti tunda ka Eesti- ja Liivimaal, kust eelmistel aastatel oli rohkesti vilja välja veetud Lääne-Euroopasse. Ka siin langesid viljahinnad 1821—1830 kaugelt alla eelmiste aastate keskmist. Selle tagajärjel kahanesid mõisade sissetulekud ja langes ka nende väärtus. Mõisad sattusid suurtesse võlgadesse. Rida neist jäi pankrotti ja läks haamri alla.

Samaks ajaks oli ka mõisade endine olulisem rahasaamise allikas — viinapõletamine — tagurpidi läinud. See oli sündinud muutuste tagajärjel Vene, eriti Peterburi turul. XVIII sajandi viimasel kümnel oli viina väljavedu Liivimaalt Venesse mõnel aastal tõusnud üle kahe miljoni pange. 1823. a. aga eksporditi Liivi- ja Eestimaalt kokku viina Venesse ainult 300 000 pange. Varemini oli siinne piiritus oma hulgaga olnud Peterburi turul esimesel kohal, XIX sajandi kahekümnendail

aastail aga täitis ta ainult väikese osa selle turu tarvitusest. Eesti- ja Liivimaa piiritus ei suutnud enam tagajärjekalt võistelda Venes valmistatuga. Viimane tuli tooresainese, teravilja suurema odavuse tõttu vahepeal Venes suurtööstuslikult organiseeritud viinaajamise ettevõtteis märksa odavam ja tõrjus kohalikult viinaturult senise valitseja — Eesti- ja Liivimaa piirituse väga suurel määral välja. Üldise viinahindade languse tõttu muutus piirituse-ajamise seisukord väga raskeks ja ta hakkas endiste suurte kasude asemel kahju tooma.

Nii kujunes Eesti- ja Liivimaa mõisade tulunduslik seisukord XIX sajandi kolmandal aastakümnel viinapõletamise tagurpidiminekku ja viljahindade järsu languse tõttu otse katastroofiliseks. Seejuures puudusid edaspidiseks paranemiseks iga sugused väljavaated. Oli ette näha, et viljaekspordi tingimused jäävad tulevikuski halbadeks. Endine suurem Eesti- ja Liivimaa vilja tarvitaja Rootsi oli oma lõuna-provintsidest vahepeal hoogsalt edenenud põllundusega saanud rahvusvahelisel viljaturul otseseks võistlejaks. Inglismaa jätkas oma 1815. a. viljabilliga edukalt võõra vilja väljatõrjumist oma turult jne. Samal ajal polnud alul mingit lootust tagasi võita Vene viinaturgu. See raske väljavaatetu seisukord sundis mõisnikke võtma revideerimisele senise põllutulundusliku süsteemi, mis põhines kolmeväljalisel teraviljakasvatamisel, ja andis hoogu uue ratsionaalse majapidamise idee levimisele.

31. Uus põllutulunduslik süsteem.

Lääne-Euroopas, eriti Saksamaal oli iganenud kolmeväljalise põllupidamise viis juba sajandi vahetusel võetud terava arvustuse alla ja asunud uue põllutulundusliku süsteemi levitamisele. Eriti edukalt oli sel alal Saksamaal tegev Albrecht Thaer (sünd. 1752, surn. 1828). Tema oli esimene, kes püüdis loodusteaduste tulemusi ratsionaalse meetodiga raken-

dada agrikultuuri teenistusse. Arvestades taimede toitumise erinevat iseloomu õhutas Thaer nii sõna kui teoga hoogsalt suurema viljavahetusega põllupidamisele siirdumist, seega ühtlasi massilise kartuli- ja ristheinakasvatuse sisseseadmist. Thaer püüdis põllutulundust igapidi seada ratsionaalseile aluseile, suurema otstarbekohasuse põhimõtteile, mida ta eriti arendas oma epohhitegevas teoses „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft“ (1809—1810). Oma uude põllutulunduslikku süsteemi võttis Thaer ka peenvillaga lammaste pidamise, mida ta erilise innuga soovitas muu seas just liivimaalasile.

Liivi- ja Eestimaal said Thaeri uue põllutulundusliku süsteemi ideed võrdlemisi varakult tuttavaiks. Kuid nende agaramale teostamisele asuti märksa hiljem. Hoogu selleks andis põllutulunduslik kriis, mis sundis mõisnikke otsustavamalt otsima väljapääsuteid olevaist raskusist. Kriisi ajal rõhutati mitmelt poolt mõisnikkude ridadest energiliselt ja hästipõhjendatult uue põllutulundusliku süsteemi tarvituselevõttu. Kõige mõjukamalt tehti seda Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi („Kaiserliche Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät“) väljaannetes. See suurpõllumeeste koondis, mis asutati Riias a. 1796 ja 1813. a. Tartu kolis, mõjus oma õhutava propagandaga palju kaasa uue põllutulundusliku süsteemi levitamisele Liivimaal, rohkesti Eestimaalgi. Samas suunas teotses ka hiljemini (1839. a.) asutatud Eestimaa Põllutulunduslik Ühing („Estländischer Landwirtschaftlicher Verein“).

Kriisist otsiti väljapääsu peenvillaga lammaste kasvatuse ja varsti ka piimakarjade parandamise kaudu. 1824. a. hakkab meriinolammastepidamine Eestimaal ja paari aasta pärast ka Liivimaal hoogu minema. 1832. a. on Eestimaa mõisus juba 34 kultuurlammaste-karja (13 807 lambaga) ja Liivimaal 32 karja (15 308 lambaga). 1841. a. Eestimaal 134 karja (93 000 lambaga) ja Liivimaal 106 karja (101 000 lambaga).

Kultuurlammaste-kasvatusele pandi igapidi suurt rõhku. Välismailt toodi sisse kallihinnalisi karju, mis vajasis erilist hoolitsemist. Seks toodi kohale vastavad asjatundjad ja püüti selliseid ka kohalikest talupojast välja õpetada. Lambakasvatuse edendamiseks asutati eriseltsid. Ka riigivalitsus toetas meriinolammaste kasvatust õige tunduvalt. Eestimaal renditi selleks eesõigustatud tingimusil kohalikule lambakasvatuse seltsile riigile kuuluv Oru mõis (Harjumaal), mis oli seltsi käes a. 1827—1842. Samaks otstarbeks renditi Liivimaa rüütelkonnale odavalt 24 aastaks Tori (Pärnumaal) ja Avinurme (Tartumaal) kroonumõis ja anti 43 000 hõberubla, osalt protsendita laenu 18 aasta peale.

Lambakasvatus tõi alul mõisnikele, eriti suurkarjade pidajaile silmapaistvaid kasusid. Vill leidis rohket tarvitamist kohalikes kalevivabrikuis — Kärddlas, Sindis, Tartus, Riias. Rohkesti eksporditi seda ka välismaile. Eluslambad müüdi kõrgete hindadega Venemaale.

Lambakasvatus oli põllutulunduslikult suure revolutsioneeriva mõjuga, kuigi tema levimine oli kaunis ebaühtlane. Ida-Eestimaal ja Liivimaa kirdeosas jäi Peterburi turu läheduse tõttu suurel määral endiselt valitsevaks viinapõletamine ja nuumloomade pidamine. Pärnumaal takistasid lambakasvatust suured sood. Viljandimaal pandi suuremat rõhku linakasvatusele. Kõige rohkem levis lambakasvatus Eestimaa keskosas, iseäranis Järvamaal ja siis Tartu- ning Võrumaal, eriti kõrgmaadel Tartust lõuna poole. Siin peeti suuri karju, kus lammaste arv kõikus 1000—2000 vahel. Ja igalpool, kus lambakasvatus oli arenenud, tõi ta enesega kaasa suuri muutusi kogu põllutulunduslikus süsteemis.

Meriinolammastele ei kõlvanud senised loomade toiduained, soohein, põhk, vaid nende jaoks tuli soetada paremaid. Seepärast hakati rohkemal määral kasvatama kartuleid ja ristheina. Samas suunas mõjus ka paremate piimakarjade soetamine ja pidamine mõisus. Kuigi piimandus alul üldiselt kuigi

kõrgele ei tõusnud, olid siiski XIX sajandi 30.-dail ja 40.-dail aastail Lääne-Euroopa veiste kultuurtõud Eesti- ja Liivimaa mõisus kaunis rohkearvuliselt esindatud.

Ka kartuli- ja ristheina-kasvatuse levimine, mis oli tulunduslikult väga oluliste tagajärgedega, polnud alul kuigi ühtlane. Ristheina-kasvatus levis peaaesjalikult 30.-dail aastail. Ta ei kujunenud aga nii laialiseks kui kartulikasvatus, mis 30.-date aastate lõpul sai mõisus pea üldiseks, kuigi suhteliselt erisugusel määral. Nii ristheina- kui kartulikasvatus levis alul intensiivsemalt neis maakohtades, kus oli rohkem arenenud kultuurilamba-kasvatus, varsti aga mujalgi.

Eriti kujunes kartulikasvatus sõltumatuks lambakasvatusest, mis hiljemini — 40.-date aastate lõpul ja 50.-dail aastail — läks villahindade languse ja ebasoodsate märgade suvede tagajärjel hoopis tagurpidi. Kartul kujunes odavaks toiduaineks rahvale, samuti karjapidamises. Eriti tõusis tema rahvatulunduslik osa tooresainesena piiritusetööstuses. Viina-ajamine kartulist tuli märksa odavam kui teraviljast. Ja Liivini Eestimaa piiritus võis jällegi edukalt võistelda Vene turul, kuhu tema eksport suurenes 30.-date aastate lõpul ja 40.-date a.-te alul väga tunduvalt.

Ühenduses lambakasvatuse ja piimaveiste pidamise arenemisega ning nendega seotult, osalt aga sõltumatult levinud kartuli- ja ristheina-kasvatuse levimisega muutus mõisus kogu põllutulunduslik süsteem. Senise lihtsustatud kolmevälja pidamine asendus suurema viljavaheldusega külvikorraga. Pannes suuremat rõhku loomade parema ja rohkema toidu soetamisele, ei asunud mõisad mitte heina- ja karjamaade parandamisele, vaid püüdsid oma põllumaa pindala laiendada ja selle viljakust parema väetamise ja põhjalikuma harimisega tõsta. Nii kujuneski, et uue põllutulundusliku süsteemi läbiviimine mõisus halvendas väga mitmes suunas talude tulunduslikku seisukorda, eriti just talumaa mõisastamisega ja selle kõrval talude teo-orjuse suurendamisega.

Mõlemal alal andis talurahva „priiuse“ seaduste alusel vabaleping ja talupoegade tulunduslike kaitsemääruste puudumine mõisale vaba teotsemise võimaluse.

32. Talumaa mõisastamine.

Talude mõisastamiseks oli rida tulunduslikke põhjusi. Eriti sagedasti esinesid siin sellistena ebamugavad piirid mõisa- ja talumaa vahel. Talud asusid tihti, eriti Eestimaal, mõisule seevõrra lähedal, et oli võimatu viimaste põllundusliku pindala laiendada ilma naabruses asuvaid talusid hävitamata. Sama tõkestavalt mõjus asjaolu, et talumaa kiilus mõisamaasse ja asus tihti selle keskel. Säärane olukord tundus mõisule ikka suurema tõkkena, mida rohkem levis uus põllutulunduslik süsteem. Suurema viljavaheldusega põllupidamiseks oli vaja laiemat pindala. Kartuli-, eriti kultuurheinakasvatus võttis enda alla suuri maa-alasid, mis enne olid teravilja all. Et viimase kasvatust vajalikul kõrgusel hoida, oli vaja maad mujalt juurde hankida. Laialiselt levinud lambakasvatus, hiljemini kultuurveiste pidamine nõudis suuri kultiveeritud karjatamisalasid, mida saadi jällegi põllumaa arvel. Kohati oli mõjumas seegi asjaolu, et mõisade omatav talude tööjõu hulk oli liiga suur võrdlemisi nende tööalaga. Õppides hindama kõrgemalt tööjõu väärtust ja püüdes seda täies ulatuses otstarbekohaselt ja intensiivselt kasutada, laiendasid mõisad selleks oma pindala.

Talumaa mõisastamisel hävitati üksikud talud, tihti terved külad. See protsess, mis jätkus ka hiljemini, oli eriti terav just uue põllutulundusliku süsteemi sisseseadmisel. Eestimaal tehti sellega algust Kohila mõisas juba enne 1825. a. (omaniku Chr. v. Breverni poolt), millisest ajast peale see levis ka mujal ja jätkus kogu kubermangus eriti intensiivselt kuni 1842. aastani, mil kohalik maapäev mõisnikkude

endi huvides selle ajutiselt seisma pani. Statistilised andmed talumaa mõisastamise kohta Eestimaal puuduvad. — Liivimaal algas talude hävitamine mõisamaa laiendamiseks varsti peale „priiuse“ seaduse väljakuulutamist ja jätkus teraval kujul kauemini kui põhjapoolses naaberkubermangus. 1819.—46. aastani mõisastati Lõuna-Eesti neljas mandri-maakonnas 10 962 taalrit ehk 2,9% kogu talumaast. Suhteliselt kõige suurem oli talumaa mõisastamine Tartumaal, kus ka uus põllutulunduslik süsteem oli kõige rohkem levinud.

Talumaa mõisastamine riivas väga teravasti talurahva huvisid. Kõige raskemad tagajärjed olid sel neile, kelle käest maa ära võeti. Mõisastatud talude majapidamine hävitati, ilma et nende senised pidajad selle eest mingit tasu oleks saanud. Tihti jäid nad hoopis ilma maata, muutusid popsideks ja sulasteks. Paremail juhtudel asetati nad ääre- ja metsamaile. Viimane nähe esines küll kaunis laialdaselt, kuid üldiselt ei antud siiski uute talude asutamiseks maad võrdselt mõisastatud talumaaga. Lõuna-Eesti mandri-maakondades talustati mõisamaad 1819.—1846. a. 9 806 taalrit (mis kujundas väärtuselt 2,6% talumaast). Mõisastati aga samal ajal talumaad üle tuhande taalri rohkem. Kuid ka neil kordadel, kui hävitatud talude senised pidajad said võimaluse uusi talusid asutada uudismail, tuli neil võidelda ülisuurte tulunduslikkude raskustega. Senine majapidamine oli hävitatud, uue sisseseadmiseks ja vajaliku põllundusliku pindala loomiseks kulus palju vaeva ja aega.

Talumaa mõisastamine tõi suuri raskusi mitte ainult neile, kelle käest maa ära võeti, vaid ka kohale jäänud talupoegadele. Seni kuni uude kohta aetud asunik polnud suutnud küllaldaselt toibuda, oli mõis lihtsalt sunnitud temalt vähem kohustusi nõudma kui varemini. Kuid teisest küljest vajas mõis oma suurendatud põldude jaoks veel rohkem tööjõudu kui enne. Mõisastatud talude koormused pandi seega siis veel koguni teatava lisandiga senistesse kohtadesse jäänud

talupoegadele. Peale otsese kahju, mida tõi talurahvale tema käes oleva maa mõisastamine, mõjus see ka kaudselt kahjulikult. Iga talupoega varitses hädahoht ilma jääda rendiaja lõppemisel seni tema käes olnud maast. See süvendas tema tulundusliku kindlustamatuse tunnet ja vähendas veelgi tema huvi oma majapidamist kestvaalt parandada ja tõsta; mõjus seega samas suunas, nagu lühikeseajalised rendilepingudki.

33. Teo-orjuse raskenemine.

Uue ratsionaalse majapidamisviisi teostamine mõisus mõjus talurahvale eriti rõhuvalt otseselt, nimelt seega, et ta talude töökoormuste hulka suurendas ja teo-orjust märksa raskendas.

Uue põllutöö-kultuurina levinud ristheina-kaasvatusel nõudis selle põldheina niitmine ja kokkupanemine vähemalt kaks korda rohkem tööjõudu kui samalt pindalalt heinategemine. Edasi nõudis ristheina-söödi künd märksa rohkem tööd kui harilik kõrsmaa.

Kartulikasvatus, mis oli levinud üldisemalt ja mis nõudis märksa suuremat, kui kõik teised põllutöö-kultuurid, tööjõudu, suurendas eriti tunduvalt talude töökoormust. Kõnelemata juurdetulnud lisatöödest kartuli mahapanemisel ja suvisel muldamisel, nõudis eriti rohkesti lisa-tööjõudu kartuli sügisene ülesnoppimine ja saagi kokkuvedu panipaigusse. Siin kulus ühe vakamaa kohta tööjõudu umbes kolm korda rohkem kui ühe kõrsvilja vakamaa saagi koristamisel.

Uus põllutulunduslik süsteem suurendas talude töökoormust mitte ainult ristheina- ja kartulikasvatusega. Vajadus suurema tööjõu ja parema töö järele kasvas nüüd kogu mõisa majapidamises. Pannes suuremat rõhku põlluharimisele, nõuti nüüd teomehelt paremat ja sügavamat kündi. Suurenenud sõnnikuhulga väljaveoks ja laotamiseks kulus nüüd rohkem tööpäevi. Parema väetamise

ja harimise tagajärjel andsid mõisa põllud suuremat saaki. Selle koristamine ja peksmine nõudis jällegi suuremat tööjõudu. Põllusaagi suurenemine ja uute turu jaoks määratud saaduste (villa, kartuli, viina, piimasaaduste jne.) tootmine tõstis talupoja voorimiskoormust.

Kõige selle tagajärjel püüdis mõis viimase võimaluseni suurendada talude töökoormust, kusjuures ühtlasi nõuti ka intensiivsemat ja hoolikamat tööd. — Eriti raskeks muutus talude töökoormus laialt tarvitusele võetud tükitöö korraldusega. Selle järele andis mõis igale talule teatava osa mõisa põllust teatava arvu teopäevade eest künda, väetada, seemendada, koristada jne., kusjuures talul selleks ikka rohkem tööaega kulus kui mõis arvestas. Talude kahju siin tõusis seda suuremaks, mida intensiivsemaks kujunes põlluharimine, sest et selle tagajärjel kulus antud tüki peale ikka rohkem ja rohkem teopäivi. Eriti laialised võimalused olid mõisnikul talude töökoormust tükitööga suurendada uute põllutöö-kultuuride alal. Kuna muidu endiste vakuraamatute tingimused tükitöö määramisel ka „priiuse“ ajajärgul mõju avaldasid, puudusid aga need uute põllutöö-kultuuride kohta, sest et viimaseid vakuraamatute koostamise ajal veel polnud tarvitusel.

Talude töökoormust raskendas tunduvalt uue majapidamisviisi maksmapanekuga põllutulunduslike hooajatööde suurenemine, mida mõis „priiuse“ seaduste ajal vabana endistest kitsendustest võis taludele rõhuda (vt. § 36).

34. Talurahva vaesumise kõrvaltegurid.

Talurahva vaesumise peategureiks 30.-dail ja 40.-dail aastail olid uue põllutulundusliku süsteemi elluviimisest tekkinud raskused, mida mõisad surusid täies ulatuses taludele. Samas suunas mõjus ka kogu maksev teo-orjuse süsteem. Kõige selle kõrval oli ka mõningaid kõrvalpõhjusi, millele

juhiti tähelepanu juba 30.-dail aastail, kui talurahva vaesumine sai üldiselt tuntud ja laialiselt käsitletud tõsiasjaks. Neist kõrvalteguist on olulisemad talupoegade ülemäärane viinajoomine, alkoholism ja maal arenenud vahekauplemine.

Alkoholism. Eesti- ja Liivimaa mõisade majapidamises väga olulist osa etendava viinapõletuse saadusist veeti küll suurem osa välja — Venesse, Soome ja Lääne-Euroopasse. Kuid ka siseturu tarvituseks läks sajad tuhanded pangi, mis müüdi mõisakeldritest ja kõrtsidest. Mõis oli kõrtside läbimüügist oluliselt huvitatud. Selleks asutati kõrtse võimalikult tihedalt ja kohati soodustasid mõisnikud viinajoomist kõige otsesemalt, näiteks keeluga talurahval pidutseda mujal kui kõrtsides. Kõige hävitavamalt arendas alkoholismi viinamüük vahetuskauba vastu, mille kohta koguni sunduslikud hinnamääradki olid maksuma pandud. Viinajoomine talurahvas läks niivõrt suureks, et Liivimaal maapäevgi oli sunnitud vahele segama ja viinamüügi mõisakeldritest ja vahetuskauba vastu ära keelama. Riigivalitsuse esialgse vastuseismise tõttu teostusid need otsused alles 1842. a. lõpul. Hoollimata maksmapandud keelust kestis viinamüük vahetuskauba vastu paljudes kohtades endiselt edasi. — Viinajoomise tõkestamine andis seda vähem tagajärgi, et riigivalitsus ja suur osa mõisnikke oli siin igasugu sundusliku ja vabatahtlikugi piiramise vastu. Selles mõttes tehti takistusi ja keelati lõpuks ära karskustöögi, mis kohati kirikuõpetajate eestvõttel oli rohkesti pinda leidnud. Ülemäärane viinajoomine, millele paljud talurahva vaesumise põhjusena olid rohkesti tähelepanu juhtinud, polnud siin küll otsustavaks teguriks, küll aga oluliseks kõrvalpõhjuseks.

Vahekauplemine maal. XIX sajandi alul olid Liivi- ja Eesti-maal kauplemise kohta maal üldiselt maksvad veel rootsiaegsed määrused. Nende järgi oli maal kauplemine põllutulunduslike saadustega täiesti keelatud. See võis toimuda ainult määratud turgudel linnades. Mõisus võidi pidada ainult „soola ja rauda“ talupoegadele edasimüümiseks. XVIII sajandi lõpul lubati mõisule ka vilja osta oma talupoegadelt. 1810. a. aga lubati riigivalitsuse poolt talupoegadele müüa oma saadusi nii linnas kui maal vabalt igaühele. Sest ajast peale asus maale rohkesti kaupmehi, nii alalisi kui ka ringisõitvaid ülesostjaid. Olles ilma suurema võistluseta hinnamäärajaiks kohalikul turul, läksid nad ruttu rikkaks, pettes talupoegi ja hoides neid täiesti oma kätes. Nende hangeldav tegevus oli talurahvale seda kahjulikum, et vahetuskaubana tarvitati rohkesti viina.

See vahekauplemise arenemine maal oli kahjulik mitte ainult talupoegadele, vaid ka mõisnikele ja linnadele. Liivimaal palus maapäev korduvalt riigivalitsust säärane vahekauplemine ära keelata, millel aga polnud mingeid tagajärgi, sest valitsus leidis säärase keelu olevat maksvate seaduste

vastu. Samuti jäi tähelepanematuks ka vastav sooviavaldus Liivi väikelinnade poolt, kus kohalikkude kaupmeeste arv oli 30.-dail aastail väga tunduvalt tagurpidi läinud. Lõpuks jooksis vahekauplemise keelu küsimus täiesti liiva, seda enam, et rüütelkonnaski pääsesid võidule vaated, mis tunnistasid säärase keelu eba-otstarbekohaseks ja pidasid tarvilikuks ka selle pahe vastu võidelda rahvahariduse tasapinna tõstmisega.

V. Talurahva elu-olust teo-orjuse ajal.

35. Talu majandus.

Olles üheks osaks selles tulunduslikus ühikus, mille moodustas mõis ühes omale kuuluvate taludega (vrd. § 4), oli iga talu majandusel teo-orjuse-ajal täita kahepoolsed ülesanded. Ühest küljest pidi ta ühes teiste oma-taolistega tegema kogu mõisa töö ja maksma sellele mitmesuguseid andameid; teiselt poolt pidi ta soetama elatamisvõimalusi temas asuvaile inimestele. Mõis püüdis siin muidugi esikohale rõhuda oma otseseid huvisid, tunnustades teist ülesannet ainult niipalju kui seda oli vaja esimese täitmiseks. Suurendades talude kohustusi äärmise võimaluseni, avaldas mõis otsustavalt mõju kogu talumajandusele, mis ülemääraselt suure tööjõu kaotuse tagajärjel jäi kängu (vrd. §§ 33 ja 36). Samas suunas mõjus talupoegade tulunduslik kindlustamatus lühikeseajaliste rendilepingute tõttu, mis ei lasknud areneda neil pidevamat huvi oma majanduse vastu. Siia juurde tuli veel talurahva üldine vaesus ja silmaringi kitsus. Nii kujuneski siis, et talupoegade majandamisviisid jäid isa-isadelt päritud ja juba hoopis iganenud alustele.

Uus põllutulunduslik süsteem, mis varsti pärast päris-orjuse kaotamist oli mõisus hoogsalt levima hakanud, ei avaldanud talude majandusele alul mitme aastakümne jooksul pea mingit positiivset mõju. Talu majanduses jäi endiselt

peamiseks toote-alaks teraviljakasvatus kolmeväljalise põllupidamise alusel. Seejuures jagunesid talumaa põllud kahte ossa: 1) n. n. pärispõld, mida kasutati alaliselt ja 2) võsamaa (söödimaa), mis suurema osa aega oli „puhkusel“. Selle aja jooksul kasvas viimane võsa täis. See raiuti maha ja tema all asuv maa tehti kütise või ale põletamisega põlluks, mida kasutati 2—4 aastat ja jäeti siis jälle paarikümneks aastaks „puhkusele“.

Väetust sai harilikult ainult „pärispõld“, mida peeti kolmes väljas: 1) kesa, 2) rukis ja 3) suivili: nisu, oder, kaer, herner, läätsed, linad, tatar, hiljemini ka mõni vagu kartuleid. Väetus oli nõrk, sest sõnnikut selleks oli vähe. Viimast asjaolu põhjustas karjakasvatuse arenematus, loomatoidu puudus ja ka see, et osa sõnnikut läks mõisa teol ja voorides olevate veoloomadega taludele kaotsi. Nõrgalt väetatud põld andis ka viletsat saaki.

Põhjalikumad põlluharimist takistas ka mannetu põllutulunduslik inventar. Kündmiseks tarvitati harkatra, mille künd oli madal ja millega töötamine oli eriti raske söödimaal. Põllupinna peenendamiseks ja silumiseks ning osalt ka seemendamiseks tarvitati ainult puupulkadega karu- ja pakkäket. Samuti olid veoriistad nõrgad, mis ei võimaldanud suuremate koormate pealepanemist. Vankrid olid valmistatud täiesti puust ilma vähemagi rauaraasukeseta. Hiljemini hakati puust teljeotstele ja pöidadele pajatükke külge lööma, et takistada nende rutulist kulumist. Koorma raskus niisuguseil vankreil ei ulatunud harilikult üle 20-ne puuda. Regi oli samuti ainult puust, kusjuures jalastele löödi lisatallad alla, et need nii ruttu ei kuluks. — Nagu töö- ja veoriistad, sama mannetud olid veoloomad — hobused ja härjad, sest loomatoidu puudus oli talus kõige harilikumaks nähteks.

Põlluharimist taludes hoidis tema harilikul madalal tasapinnal ka valitsev külakondlik maasead. Talumaa

jäi suuremalt osalt 60.-date aastateni kruntidesse ajamata ja talud küladena kokku. Külakonna käes olevat maad kasutasid talud hulgas eriribades ja -tükides, kusjuures iga talu pidi arvestama üldiselt maksvaid põlluharimisviise ja korda. Üksikult uuendusi maksma panna oli võimatu, kõiki talunikke teatava uuenduse kasuks võita oli samuti harilikult teostamatu.

Uuendused, mis taludes esimeses järjekorras läbi viidi, olid harilikult need, mida oli võimalik teostada üksikmajanduses. Siia kuulus eeskätt uuematüübiliste põllutöö- ja veoriistade soetamine. Neist võeti kõige varemini tarvitusele rautatud vankrid ja reed. Nende levimine oli alul äärmiselt ebaühtlane ja juhuslik. Esimestena soetasid neid üksikud jõukamad talunikud, kõrtsmikud, möldrid jne. juba 20.-dail ja 30.-dail aastail. Üldisemalt hakkasid nad levima alles 60.-dail aastail, kui talumajandus raharendi ja talude päriksostmise arenedes hakkas iseseisvamaks saama. Samal viimatimainitud ajajärgul hakati taludes tarvitama ka raudpulkadega äkkeid ja pööratru, mida nimetati „Saksamaa atradeks“. Samal ajajärgul ja veel varemini levis Lõuna-Eestis, kus linakasvatus oli kujunenud üsna laialiseks, eriti intensiivselt linaajamise masinaid, mis võeti tarvitusele endise lõuguti asemele. Esiti käsitsiaetavate linamasinate asemele soetati 60.-date aastate lõpul juba rohkesti hobusejõuga käivaid.

Uutest põllutöö-kultuuridest levis taludes eriti visalt ristheina-kasvatus, mis alles pärast talude ostmist suuremat hoogu võttis. Kartulikasvatuse levimine aga oli märksa hoogsam, kusjuures ühtlasi tema mõju ka talumajanduses kujunes suureks. Alul kasvasid talud kartuleid pea ainult aedades mõisast saadud seemnenatukesest. 30.-dail ja 40.-dail aastail hakkavad üksikud talud kartuleid kasvatama ka väljadel. Järgmisel kahel aastakümnel, eriti 60.-dail aastail, saab kartulikasvatus taludes juba üsna üldiseks.

Veel vähem ja visamalt, kui edenes taludes teoorjuse-ajal põlluharimine, avaldas tõusu karjakasvatus. Kõigepealt

puudusid talupoegadel ainelised eeldused ja teadlik püüegi endile soetada paremaid veisetõugusid. Aeti läbi olemasolevaiga, kes olid juba harjunud vähenõudliku toiduga. Ja sellest toidust, mida loomadele anti, jätkus tihti küll ainult hädavaevalt hinge seeshoidmiseks. Talvel oli nende peatoiduks põhk, peeneksraitud õled ja vesi. Heinu anti harva ja siiski ainult halvemaid. Kevadeti oli sagedasti sellestki viletsast toidust puudus. Siis söödeti loomadele taluhoonete õlgkatuseid. Ka loomade suvised toitmisolud ei soodustanud kärjakasvatuse edenemist. Kogu küla kari käis harilikult koos väljas. Karja hoidis ühine karjus, kellele taludest lapsed käisid abilisteks. Niisuguse karjatamise juures saadi kasutada ainult suuremaid maa-alasid, mis aga harilikult polnud piisavad loomade korralikuks toitmiseks. Halvasti toidetud kari andis ka vähe piima, mida ei jätkunud talu omagi pere jaoks.

36. Teotegemine.

Talurahva tulunduslikku arengut hoidis eriti kammitsas rõhuv mõisategu, mis iseäranis raskenes uue põllutulundusliku süsteemi levimise tagajärjel (vt. § 33). Vähem andis see raskenemine end tunda n. n. korralise teo alal. Selle järele pidid talud vastavalt oma suurusele tegema mõisale aasta läbi iga nädal teatava arvu teopäivi, nii jala kui hobusega. Hobusepäevade arvu järele nädalas jagunesid talud kuue-, viie-, nelja- jne. päeva taludeks. Peale selle kuulus korralise teo hulka ka suurendatud nädala-teopäevade hulk jüripäevast mihkclipäevani.

Kõige rõhuvam taludele oli n. n. abitegu, mida mõis tarvitas kibedail põllutöö hooaegadel: külvi-, heina-, lõikuse- jne. ajal. Abiteo-päevade arv polnud ühtlaselt nädalate peale ära jaotatud; neid võis mõis nõuda oma vajaduse ja äranägemise järele. Kuid samal ajal, kui mõis nõudis abitegu, oli ka talul endal vaja suuremat tööjõudu. Selle tagajärjel kannatas töö-

jõu kasinuse korral talu enda majandus. Mõisapõld tuli nõutud ajal korralikult harida ja seemendada, talu enda põllul tehti seda puudulikult ja hilja, mille all kannatas saak. Vili mõisapõllult koristati õigel ajal, talu väljal aga tikkus see tihti pudenema ja rikkinema.

Teisest küljest oli talu mõisa nõutud hooajatööde ülemäärase rohkuse tõttu sunnitud pidama palju tööjõudu. Kui seda oli jätkuvas ulatuses kibedail töö-hooaegadel, ei saadud aga seda vaiksamal ajal, eriti talvel, küllaldaselt viljalt ära kasutada. Sel ajal jäi suurendatud tööjõud talule ülearuseks koormuseks, mis ka omalt poolt tema majandust alla kiskus.

Abiteo raskus soodustas eriti vabadikukohtade asutamist. Et talu kibedail tööaegadel oleks küllaldaselt tööjõuga varustatud, selleks lasksid talunikud asuda oma maa-alale, harilikult ääre- ja metsamaile, võimalikult rohkel arvul vabadikke (popse), kes oma käes oleva maalapikese eest tegid talule kibedamail töö-hooaegadel teatava arvu päevi. Selle talurahvakihi aineeline seisukord oli eriti armetu.

Mida rohkem levis mõisis uus põllutulunduslik süsteem, seda enam hakati seal rõhku panema ka teolise töö intensiivsusele. Seni kui see oli vähegi võimalik, saatsid talud mõisateole oma nõrgemaid veoloomi, kellele ühtlasi anti ühes ka kergemad põllutööriistad. Mõis pidas nüüd visa võitlust selle nähtega, mis ka ajajooksul sai võimatuks. Ühtlasi nõudis mõis taludelt tüsedamaid ja osavamaid teolisi. Selle tagajärjel suurenes taludes viimaste järele nõudmine, mille tulemuseks oli tublide sulaste ja teenijatüdrukute palga tõus. See mõjutas omalt poolt teenijate palgaolude üldist tõusu. Sellest paranemisest hoolimata jäi teosulaste seisukord siiski väga viletsaks. Sest lasus ju peaasjalikult nende õlul mõisateo tegelik raskus, kusjuures oli alaliseks ikkeks härraste ja talupoegadest tööülevaatajate — kubjaste ja kiltrite — toores sõim ja peks (vt. § 37).

Abiteo eriliikidest olid iseäranis rasked sõnnikuvedu, rehepeks ja voorimised. Sõnnikut tuli tihti vedada väga kaugele mitme kilomeetri taha. Seejuures oli kindlaks määratud koormate arv, mis päevas tuli välja vedada, samuti koorma suurus. Kõik oli siin nii arvestatud, et ainult äärmise pingutusega suudeti nõutav norm teostada. Sõnnikuveol ei antud armu ei teolisele ega veoloomale. Äärmise kihutamise ja koorma ülemäärase raskuse tagajärjel varisesid tihtigi nõrgad taluvankrid kokku. Seetõttu sai harilikuks nähteks, et sõnnikuveol pandi poolele tee tagavara-rattad. — Mõisa rehed pekseti teoliste poolt harilikult öösel, nii et järgmisel päeval tuli saak tuulata ja uus rehi üles panna. Rehtesid oli nädalas 4—6. Töötamistingimused olid rehepekstmisel eriti rasked. — Mõisa ülesandel voorimisi võeti ette peaasjalikult sügisel ja talvel ning kohati väga kauge maa taha. Narva, Pihkva, Peterburi ja teistesegi Vene linnadesse vooriti peaasjalikult viina, Tallinna, Pärnu ja Riiga veeti vilja, linu, villu ja muid põllutöösaadusi. Tagasitulekul toodi ühes soola, rauda ja vähemal määral muid majanduses tarvis minevaid aineid. Ühe- ja kahenädalased voorisolemised olid täiesti harilikud; mõnikord kulus selleks rohkemgi aega. Voorile tuli kaasa võtta kogu ajaks toidumooni nii inimestele kui veoloomadele, kauge maa peale ka tagavara-rattad või -jalased. Voorimine oli äärmiselt koormav nii taludele kui ka voorisoliijaile.

37. Talupoegade kohtlemine mõisus.

Maksvad seadused andsid mõisnikele kõigil aladel väga laialise meelevalla talupoegade üle. Ka siis, kui neid õigusi tarvitati täiesti seadusepäraselt, võis talupoja seisukord kujuneda täiesti väljakannatamatuks. Veel pahem aga oli lugu, kui siia juurde tuli kuritarvitus ja sihilikkus oma võimu kasutamisel mõisniku ja mõisaametnike poolt, mille vastu talupojal oli äärmiselt raske saada tegelikku kaitset. Kõige ala-

lisemalt ja teravamalt esines see nähe talupoegade kohtlemisel mõisas, kusjuures maksev kodukari-õigus ja kohtukorraldus (vt. §§ 25 ja 26) andis mõisahärrale ja tema ametnikele avarad võimalused avaldada oma toorust ja karmust.

Karmi kohtlemise all tuli mõisas eriti kannatada teolistel. Vähemagi eksimuse puhul tabasid tööorja kepihoobid. Liikus hobune mõisatöös liiga aeglaselt, läks ta kogemata vilja, sattus ratas üle peenra põllule, polnud koorem küllalt suur, jäi viljakoristamisel mõni kõrs kasvama — tagajärjeks oli ikka ja jälle teolise peks. Mõnikord ei tarvitsenudki eksimist olla, peksa saadi ka hoopis ilma põhjusest, kui mõisahärra, -valitseja või kupja tuju oli halb. Kõige sagedamini said teolised peksa oma otseselt tööjuhatajailt — kubjastelt ja kiltritelt. Nendele kohtadele võttis mõis harilikult jõhkraid ja tooreid talupoegi, nõudes neilt ühtlasi erilist agarust teoliste peksmisel. Iseäranis kurjad kupjad ja kiltrid käisid kolm, neli keppi korraga käes. Ja peksmine nende poolt oli niivõrt sagedane ja vali, et teolised mõnel pool hoopide mõju vähendamiseks suvelgi kandsid töö juures kasukaid särgi all.

Suuremate eksimuste puhul anti ihunuhtlust mõisahärra või -valitseja, sagedasti ka vallakohtu määramisel. Sääraseiks kordadeks olid paljus mõisus määratud erilised „peksupäevad“ (harilikult laupäeva õhtu) ja „peksumajad“ (harilikult mõisa talli juures), kus siis peksmist toimetati mõisarahva ja teoliste juuresolekul. Nii mõnigi õnnetu pekseti siin veriseks, tihti vigasekski.

Talupoegi pekseti igas mõisas, kuid mitte ühtlasel määral. See olenes igalpool otsustavalt mõisahärrast. Oli muidugi üksikuid mõisnikke, kes suhtusid talurahvasse heasoovlikumalt, kelle mõisus siis ka peksmist tarvitati vähem. Üldiselt aga anti ihunuhtlust ohtralt ja karmilt. Eriti tigidate härrade mõisus kujunes peksmine iseäranis sagedaks ja tooreks. Sääraseid mõisnikke nimetas rahvas tihti „hulludeks“ („hull krahv“, „hull parun“).

Peksmise kõrval esines veel sagedamini mõisasakste ja -ametnikkude poolt toores sõim talupoegade vastu ja igasugu vaimutu tembutamine viimaste arvel. See kõik oli sihitud ainult selleks, et lahutada härraste tuju ja alandada tööorja.

Et talupoegades kasvatada ja süvendada orjameelsust ja demonstreerida oma üleolekut, selleks nõudsid „saksad“ igal pool mõisus (ka õpetaja kirikumõisas välja arvamata) igalt meessoost talupojalt peapaljastamist endi ees, naistelt alandlikku käesuudlemist. Kui talupoeg jättis oma peakatte „saksa“ ees maha võtmata, oli talle alaliseks hüüdeks: „Müts maha!“ — millele sagedasti veel mõni toores sõimusõna juurde lisati. — Muu seas on teada juhtusid, kus teolistele jäetud tehtud päevi arvestamata seepärast, et nad pole õigel ajal mõisahärra ees pead paljastanud.

38. Talupoegade andamid mõisale ja avalik-õiguslikud kohustused.

Raske teo-orjuse kõrval lasus talupoegadel veel rida andameid mõisale ja hulk avalik-õiguslikke kohustusi.

Maa kasutamise eest pidi talunik viima mõisale mitmesuguseid andameid, mis olid rendilepingus kindlaks määratud: teravilja, linu, kanepit, võid, mett, lõnga, lambaid, loomalõõgasid, viljakotte, mune jne. Andameid võeti mõisas vastu valju kontrolli ja nõudlikkusega, mis mõnikord kujunes otse norimiseks. Hirmu mõjul, et saadeti tagasi lükatakse, andsid talupojad tihti koguni mõisasakstele meelehead. Nii näiteks panid mõnel pool perenaised mõisamaksuks läkitatud lõngadesse kanamune, et vähendada mõisaproua nõudlikkust.

Talupoegade avalik-õiguslike kohustuste loetelu oli pikk ja nad lasusid neil tunduva koormana. — Riigile tuli talupoegadel maksta pearaha, mis asehaldamiskorra ajal sisse seati (vt. § 7) ja hiljemini korduvalt tõsteti.

Pearaha makseti iga talupoja-seisusest meeshinge pealt, alates imevaist lastest kuni raukadeni. Pearaha alla kuuluvate hingede arvu teadasaamiseks pandi aeg-ajalt toime n. n. „hingede revisjone“, mis olid primitiivseiks rahvalugemisteks. Revisjonil selgunud hingede arvu järele makseti pearaha kuni järgmise revisjonini. Pearaha korraliku õiendamise eest oli alul vastutav mõis, pärast pärisorjuse kaotamist talurahva kogukond. Talupoegade teiseks suuremaks riiklikuks kohustuseks oli nekrutite andmine (vt. § 39). Talupoegadel lasus ka veel otseseid kohustusi sõjaväe heaks. Talud pidid materjali juurde vedama ja töölisi andma n. n. sõjaväe korterimajade¹ ehitamiseks ja parandamiseks, samuti puid sõjaväe tarvis. Suuremate sõjavägede maalviibimise ajal oli talude kanda ka nende majutamise, ühtlasi osaliselt ka soldatite toitmine.

Teine liik talupoegade avalik-õiguslikke kohustusi olid kohalikud provintsikoormused. Olulisem neist oli maanteede ja sildade ehitus ja korrashoid. Materjali selleks andsid mõisad, töö tegid talupojad. Tähtsamate teede, postmaanteede ja neil asuvate sildade tegemise ja korrashoidmise järele valvas sillakohtunik (Ordnungsrichter), kellele rahvasuusest alalt nimegi andis. Edasi oli talude kanda suur osa postijaamade ülalpidamisest. Neil lasus postijaamade hoonete ehitamine ja parandamine, „postijaama moonu“ (heinte, õlgede, kaerade) andmine, jaamapoiste väljasaatmine. Lõpuks oli talude kanda ka osa rahalisi maksusid „maakassa“ heaks, mis läksid kohaliku kõrgema omavalitsuse ja valitsemisasutiste ülalpidamiseks.

Osalt riikliku, osalt kohalise iseloomuga koormusena lasus taludel küüthobuste andmine, mis kujunes eriti raskeks, kui maal oli suuremal arvul liikumas sõjaväge. Samalaadilise koormusena oli talupoegade kanda vangide saatmine ja

¹ Need majad asusid suures osas mõisus, peasjalikult postmaanteede läheduses ja olid määratud eeskätt läbikäivate sõjavägede ajutiseks peatumiseks.

n. n. patendipost, valitsusvõimude kirjalikkude käskude edasi-toimetamine.

Talurahva kogukondliku omavalitsuse kulud olid täiesti talupoegade endi kanda. Siia kuulus vallamajade ehitamine ja korrashoid, palgad kohtumeestele, vallakirjutajale, omavalitsuse asjaajamise kulud jne. Valla magasiatade heaks võeti taludelt iga-aastast viljamaksu. Ka valla- ja kihelkonnakoolide ülalpidamiseks tuli talupoegadel kulusid kanda.

Lõpuks lasusid talupoegadel veel maksud ja koormused kiriku heaks. Siia kuulus kõige pealt „kirikisanda kümnis“, andamid kirikuõpetajale ja köstrile, milleks tuli anda kanu, linu, puid, kalu, samuti maksta raha ja teha tegu. Edasi tuli taludel materjali juurde vedada ja töölisi anda kiriku ja kirikumõisa hoonete ehitamisel ja parandamisel, kuna rahalised kulud sel puhul olid mõisade kanda.

39. Nekrutite andmise kohustus.

Talupoja raskemaks isiklikuks koormuseks oli väeteenistus. Kestis see ju harilikult veerandsada aastat ja kõige raskemais elutingimuses, nii et nuhtlusseaduski tunnistas selle karistusmäärana võrdseks sunnitöö ja Siberisse saatmisega. Eriti raske oli väeteenistus eesti talupojale, kes seda pidi täitma umbkeelsena võõral maal.

Väeteenistus algas nekrutiksvõtmisega. Kuna varemini olid Eesti- ja Liivimaa talupojad nekrutite andmisest vabad, laiendati see kohustus 1796. a. keiser Pauli poolt ka nende peale. See kestis kuni 1874. aastani, kus üleriiklikult pandi maksma üldine väeteenistuse kohustus. Nekruteid tuli anda vastavalt talurahva meeshingede arvule. Alul võeti iga 500 mehe kohta 3 nekrutit. Hiljemini kõikus see arv tunduvalt, kord tõustes, kord kahanedes.

Nekrutite määramine koha peal oli alul mõisavalitsuste ülesandeks, pärast aga läks see kogukonnakohtute kätte. See korraldus jäi püsima ka talurahva pärisorjusest vabastamise seadustes, milles sel puhul pandi maksma üksikasjalisemad määrused.

Nekrutite arvu kindlaksmääramine iga kogukonna kohta jäi Eestimaal kroonupalati ja Liivimaal esialgselt maanõunikku-kolleegiumi ülesandeks.

Nekrutitevõtmist koha peal toimetas mõisapolitse'i järelevalve all kogukonna-kohus, kelle ülesandeks oli ka nekrutite edasitoimetamine ja nende varustamiseks määratud kuluraha talupoegadelt sissenõudmine.

Nekrutiksvõtmisest olid vabastatud taluperemehed ja nende vanemad pojad. Seejuures oli nõudeks, et nende käes olevad talud poleks alla teatavat suurust. Samuti olid väeteenistusest vabad kogukonna eestseisjad ja kohtumehed ning ametis olevad koolmeistrid. Mõisateenijaist vabastati nekrutiksvõtmisest mõisniku määramisel teatav arv vastavalt valla suurusele.

Nekrutiks võeti kogukonna arvel mehi ka mitmesuguste süütegude eest, passita kogukonnast lahkunuid ja väeteenistusest kõrvalehoidjaid nende tabamise korral. Peale viimatinimetatute võisid nekrutiksvõtmisele kuuluvad talupojad saata kokkuleppel endi asemele ka teisi väeteenistuseks kõlblikke talupoegi. Samuti võimaldati talupoegadel end teatava summa eest väeteenistuse kohustusest vabaks osta, millist õigust said kasutada ainult jõukamad.

Nekrutiksmineku kohustus lasus kõige raskemalt vabadikel. Selle määrasid nii XIX sajandi keskpaiku antud talurahvaseadused. Selles suunas teotesid kogu teo-orjuse ajal taluperemeestest koosnevad kogukonnakohtud.

40. Toitumine.

Talurahva üldise vaesuse tagajärjel oli ka tema toitumine väga vilets. Juhtus veel ikaldus, mis oli võrdlemisi sagedaseks nähteks, siis järgnes sellele paratamatult nälg. — Talupoja peamine toiduaine — leib — polnud teoorjuseaja esimesil aastakümneil harilikult valmistatud puhtast viljast, vaid sellele lisati ikka rohkel määral juurde mitmesuguseid aseaineid. Rehepeksmisel rabatud teri, mis olid määratud jahuks, ei tuulatud, vaid sõeluti neist ainult õled ja peade kestad välja. Et vili siiski veel liiga puhtaks osutus, siis lisati sellele harilikult juurde veel aganaid, mis tambiti peeneks puukünas erilise raudteraga labidaga — lasnaga. Tihti oli aganaid viljas niivõrt palju, et see jahvatamisel ei läinud muidu veskikolust alla, kui tuli orgiga järele aidata. See-sugusest jahust tehtud leib („rapantse leib“) oli väga kerge ja kuiv, nii et sellele ei tohtinud, nagu rahvasuu räägib, tuldki ligi lasta. Tihti lisati jahusse veel linaseemne aganaid, kapsa-

lehti, sammalt jne. Ja säärastki leiba peeti niivõrt kalliks toiduaineseks, et seda mõnel pool lõigati peremehe poolt söögi ajal ainult jaopärast. Puhtast viljast leiba anti ainult suuremate pühade ja perekonnapidude ajal. Paremat leiba pandi kaasa ka voorilistele ja teolistele, mida mõnel pool nõudis mõis, et töö-ori siis ka paremini suudaks tööd teha.

Leivakõrvaseks keedeti jahurokka, harilikult terveks nädalaks, millele hiljemini, kui see otsa lõppema kippus, vett juurde lisati. Piima, mida väga vähe saadi, tarvitati pea ainult hapuna, lastes seda kirnus seista, kuhu juurde oli keedetud jahurokka. Kirnupiima pandi lähkrites kaasa ka teolistele ja heinalistele, kes läksid välja harilikult terveks nädalaks. Harilikumaks leivakõrvaseks oli ka sool, soolvesi, vähemal määral kala, eeskätt silk. Liha anti perele harva, sagedamini sügisel, kui mõni siga või lammas tapeti. Leivajätkuna söödi ka ube, kama, kilet ja mõnel pool kanepitempi.

Põhjalikum muutus talurahva toitumise alal sündis kartulikasvatuse levimise tagajärjel. Kartul kujunes rahvale odavaks ja laialt tarvitataavaks toiduaineks, mis asendas suurel määral ka leiba. Viimane, mida nüüd vähem tarvitati, muutus seetõttu ka paremaks. — Olulisemalt hakkasid talurahva toitlusolud paranema ühenduses tulundusliku tõusuga raharendi ja talude päriseksostmise ajal.

41. Elamud.

Talu keskuse moodustas elamu ühes tema juurde kuuluvate kõrvalhoonetega. Enamasti olid mitme talu elamud üksteise lähedal külana koos. Igauhe ümber neist oli tükk aedmaad, kuna põllud asetsesid iga talu kohta ribadesse jaotatult pisut eemal, samuti karjamaa; märksa kaugemal, mõnikord mitmekümne versta taga olid heinamaad. Osa talusid asetses üksikult.

Vaesus ja talurahva orjuseaegne kindlustamatus oma käes oleva talu suhtes vajutas otsustavalt oma märgi ka talupoegade elamuile. Nende ehitusviis polnud sajandite jooksul avaldanud pea mingit olulisemat edusammu.

Elamuks oli suitsune ja pime rehetare, mis koos kõrvalruumega moodustas tahumata palkidest ehitatud hoone, õlgedest või pilliroost katusega. Rehetuba oli kõrgem, katusealusesse ulatuv ruum, mille ülemises osas partel kuivatati vilja rehepeksmiseks. Rehetoa nurgas asus korstnata ahi, mille uuem tüüp oli kerisega. Ahjusuu ees asus kolle ehk lee põranda tasapinnas või umbes jala võrra sellest kõrgemal, millel keedeti. Suits juhiti välja ukse kaudu. Samaks otstarbeks oli ukse kõrval või selle peal seinas leitseauk, mis oli lahti ka peale ukse sulgemist vingu väljalaskmiseks. Kohati tarvitati ka pajaaknaid, mis kaeti lükandlauaga. Põrandad olid savist, Põhja-Eestis sagedasti paekivist, saartel hakati neid varakult tegema ka laudadest. Akent vanematüübilistel rehetubadel üldse polnudki. Ruumi valgustati päeval ukse kaudu.

Rehetuba oli igast küljest piiratud teiste ruumidega. Ees oli eeskoda, taga aganik, teise otsa küljes rehealune, kus sügisel pekseti rehte, muul ajal hoiti loomi ja tööriistu. Rehetoa teise otsa küljes oli ait, hiljemini kamber. Pärast kaotati toa tagant liigsein ära ja välisseina tehti aken. Mõnel pool jagati endine tagumine aganik kaheks ja aken raiuti nende vahelisele tühemele. Rehealusepoolne ruum jäi aganikuks, teisest poolest sai ahjutagune kamber või sahver.

Rehetuba oli külmemail ja jahedamail aegadel talupere alaliseks eluruumiks. Talvel tuli sedagi jagada pisemate ja haigete koduloomadega. Eriti häda oli, kui rehepeksmine pikale venis külma aega. Siis tuli tihtigi lapsi viia lambalauta sõnnikule sooja.

Rehetoa sissesead oli äärmiselt lihtne ja vilets. Söögilauaks oli sagedasti palgist tahutud paks laud, mis oli

kinnitatud põrandasse löödud vaiadele; suuremalt osalt oli aluseks raamistik, millel asetses lahtine mitmest lauast koosnev pealmine osa, mis olid põõnadega kokku löödud. Istumiseks olid pingid, neist ulatus harilikult üks pikem toa ühest seinast teise. Lahtiste istmetena tarvitati pakkusid ja kolme ning nelja jalaga pinke. Magati põrandal, pingel, ahjupealsel ja koguni partel.

Rehetoa otsa ehitati ka kamber, ahjuta ruum, mida kasutati panipaigana ja kus ka suvel elati. Sel oli ka väike aken. — Eluhoonest eraldi ehitati suvekööök, kus valmistati suvel toitu. See oli harilikult koonusetaoline teivastest kokku löödud ehitis.

Vilets ja rõõmutu, nagu kogu talupoja elu, oli samuti tema elamu nii seesmiselt kui väliselt. Tuli hingitseda pime-dais ja mustades ruumides, kus ei võinud juttugi olla mingeist tervishoiunõudeist. See suurendas ka omalt poolt talurahva, eriti laste surevust ja halvendas inimeste tervist ja tööjõudu sellisel määral, et mõisnikkudegi keskel tuli sel puhul kuuldavale hoiatavaid hääli. Nii algatati talurahva paremate elamute ehitamise küsimus juba XIX sajandi teisel aastakümnel Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi häälekandjas, millele järgnes väga elav poleemika. Küsimuse vastu tundis rohket huvi ka tolelaegne kindralkuberner markii Paulucci, kes asja keisrilegi teatavaks tegi. Viimase ülesandel andis Liivimaa kubermanguvalitsus hiljemini rea määrusi, mille sihiks oli talurahva korteriolude parandamine. Tegelikku tähtsust neil suuremat ei olnud, sest nii talupojad kui mõisnikud olid kinni seniseis harjumusis.

Ainult üksikuis taludes kohandati rehetoa otsas asuv kamber (või kambrid) elamiskõlvuliseks. Väikesele, umbes ruutjalasuurusele aknale pandi klaas ette. Kambrisse ehitati ka soemüür, millest alul suits juhiti rehetuppa. Korstnaid oli sajandi keskpaiku ainult mõnel üksikul elamul.

VI. „Lindpriiuse“ sotsiaalne kriis.

42. Rahulolematus maksvate talurahvaseadustega mõisnikkonnas.

Talurahva tulundusliku seisukorra halvenemine päris-orjuse kaotamise järel sai varsti üldiselt tuntud ja laialiselt käsiteldavaks tõsiasiaks. Talupoja tagurpidiminev tulundus ähvardas ka mõisnikku, kelle heaolu olenes suurel määral ka talude jõukusest. Olevas seisukorras kippusid talupojal alata suurenevad kohustused mõisa vastu üle pea kasvama. Teisest küljest pani talu tulunduslik jõuetus ülepääsematu piiri mõisa püüdeile suurendada talude kohustusi — maksusid ja teo-orjust. Seega oli üsna loomulik, et talurahva üldine vaesumine mõisnikkonnas viimase enese huvides üsna laialiselt kõne alla võeti, kusjuures otsiti selle põhjusi ja püüti leida abinõusid selle parandamiseks. Üldiselt jäi küll kaua valitsevaks vaade, et esinevad tulunduslikud raskused ei juurdu talurahva vabastamise seadusega loodud olukorras, vaid on ajutist laadi. Kuid teisest küljest tuli märgatavalt kuuldavale arvustavaid hääli maksvate talurahvaseaduste ja valitseva teo-orjuse süsteemi puhul.

Talurahva tulundusliku tagurpidimineku peateguritena rõhutati eeskätt lühikeseajalisi rendilepinguid, talupoegade tulunduslikku kaitsetust ja maksvat teo-orjuse süsteemi. Vastavalt neile lähtekohtadele soovitati ka parandusi: lühikeseajaliste rendilepingute asemele pika-ajalist ja põlist renti, tulundusliku kaitse alal suurema osa talumaa kasutamise kindlustamist ainult talupoegadele ja väheviljaka teo-orjuse asemele raha- ning viljarendi sisseseadmist ja talupoegadele maa päriksostu soodustamist.

Neist parandus-esitisist tõusis kõige mõjuvamalt päevakorda põlisrendi soovitus. Kuid kõigi Balti rüütelkondade vastuseismisega lükati see 30.-date aastate alul tagasi. Mõisnikud ei tahtnud põlisrendi maksmapanekuga oma käsi siduda ja oma piiramatuid õigusi maa kohta kitsendada. — Agraar-seaduseandlus jäi kaua surnud punktile, sest kaks mõõduandvat tegurit sel alal — riigivalitsus ja kohalikud rüütelkonnad — püsisid seisukohal, et Eestimaa 1816. a. ja Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse alused olevat terved ja pidavat jääma puutumatuiks.

Kuna aga talurahva tulunduslik olukord senistel alustel mõisnikkude enamiku lootusist hoolimata ei avaldanud vähe- maidki paranemise tunnuseid, vaid aina halvenes, siis tungis aastate jooksul aadlis ikka tugevamalt mõjule veene, et valitsevasse olukorda on tarvis seaduseandlikult vahele segada. See vajadus leidis tunnustust kõige esmalt Eestimaa rüütelkonnas. Siin tõsteti 1839. a. maapäeval talurahvaseaduse muutmise küsimus päevakorda ja asutati selle järelekaalumiseks komisjon. Viimases pääses võidule seisukoht, mis tunnistas vajaliku reformi peasihiks põlisrendi. Eestimaa agraar-reformi edaspidine arenemine sattus rohkesti sõltuvusse sama küsimuse käsitlemisest Liivimaal. Siin algatati talurahvaseaduse muutmise vajadus maapäeval 1841. a. sügisel. Otsustava tõuke selleks andis sama aasta suvel Liivimaa talurahvas vallandunud käärimine.

43. Talurahva käärimine Liivimaal 1841. a.

Terav tulunduslik kriis XIX sajandi kolmandal ja neljandal aastakümnel, mis põhjustas talurahva üldist vaesumist ja viis tema pea väljapääsematusse seisukorda, kutsus esile Liivimaal 1841. a. laiaulatusliku talurahva käärimise. Hoogu selleks andis rohkesti ka eelmise aasta suur viljaikaldus, mis tõi maale terava nälja. Raskete teokoormuste ja muude pealepandud

kohustuste ning nälja all ägav talurahvas otsis abi kohalikele võimudelt. Kuid see jäi saamata. Kaua hõõgunud umbusaldus ja vaen mõisnikkude vastu tõusis nüüd märksa teravamaks ja avalikumaks. Abi loodeti saada ainult Vene riigivõimult, eeskätt keisrilt. Säärasel olukorras oli küllalt soodus pind iga suguste kuulduste tekkimiseks ja levimiseks, nagu püütaks riigivõimu poolt Liivimaa talupoegade seisukorda parandada, milleks neile Venes, „soojal maal“ antavat tasuta maad jne.

See kuuldus levis suve alul Liivimaa Läti osas — Volmari ja Võnnu maakonnas. Selle aluseks oli talurahva keskele imbunud teade rohkearvulise juutidehulga väljarändamisest naabruses asuvast Vitebski kubermangust Lõuna-Venesse, mis oli toimunud eelmisel aastal. Levinud kuulduse mõjul hakkas talupoegi rohkel arvul omavoliliselt Riiga ilmuma, et ametiasutis järele pärida, kas kuuldus põhjendatud, kaevata oma hädasid ja samuti end „maasaamiseks“ üles kirjutada.

Kubermanguvalitsuses koheldi omavoliliselt ilmunud talupoegi alul üsna pehmelt: seletati neile maasaamise kuulduste põhjendamatust, manitseti neid rahule ja kästi kodukohta tagasi minna. Ka lasti kirikukantslitest mitmekordselt rahvale teatada, et Venes maasaamise lootused on põhjendamatud, ja ähvardati selliste kuulduste levitajaid karmide karistustega. Talurahva ärevus aga ei vaibunud, vaid aina suurenes ja levis varsti ka kubermangu Eesti osas. Levinud kuulduse mõjul ilmusid Riiga juuli keskpaiku ka esimesed eesti talupojad Hargla ja Rõuge kihelkonnast Võrumaalt.

Rüütelkonna esindajate ägedal pealekäimisel otsustas kindralkuberner juulis omavoliliselt Riiga ilmunud talupoegade ja väärkuulduste levitajate vastu tarvitusele võtta karmesurve-abinõusid. Omavoliliselt kubermangulinna ilmunud talupojad heideti vanglasse, anti neile ihunuhtlust, aeti kui kurjategijail osa pead paljaks, saadeti raudu needitult kodukohta tagasi, kus nad veelgi ihunuhtlust said kogukonna juuresolekul hirmutuseks teistele jne.

Raskete karistuste kartusel hoidusid talupojad edaspidi ilmutamast kubermanguvalitsusse ja sattumast kodanlike võimude kätte. Üks salk neist oli juhuslikult sattunud vene-õigeusu piiskopi majja. Piiskopp Irinarch võttis nad lahkelt vastu ja laskis nende nimed üles kirjutada, millest talupoegadel kujunes arvamus, nagu oleksid nad „maasaamiseks“ kirja pandud. Teade vene-õigeusu piiskopi lahkest vastuvõtust levis maal kulutulena. Talupoegi ilmus endiselt suurel arvul Riiga, kus nad nüüd pöördusid ainult vene-õigeusu piiskopi ja temale alluvate vaimulikkude poole, et esitada oma palveid maasaamiseks Venes, samuti ka kaebeid oma eluraskuste ja kohalike võimude kohta. Piiskopp Irinarch jätkas talupoegade vastuvõtmist teadliku sihiga, et suurendada õigeusuliste arvu oma piiskopkonnas. Samuti esines ta, nagu temale alluvad preestridki, mitmeti kahemõtteliselt talupoegade vastuvõtmisel, mis viimaseid veel rohkem kinnitas väärarvamus, nagu oleks vene-õigeusu piiskopp ainus keisri õige asemik ja rahva huvide tõeline kaitsja. See oli üheks üsna oluliseks teguriks, et talurahva käärimine ei vaibunud, vaid aina suurenes. Senine niikuinii vähene usaldus kodanlike võimude ja mõisnikkude vastu kadus nüüd pea sootuks.

Kohalikud kõrgemad kodanlikud võimud kindral-kuberneriga eesotsas pidasid talurahva käärimise vastu ägedat võitlust kahel väerinnal. Ühelt poolt püüdsid nad igasugu abinõudega mõjutada talurahvast rahule. Teisest küljest tehti suuri jõupingutusi, et halvata piiskopi mõju talupoegade vastuvõtmisel.

Oma voliliselt Riiga ilmunud talupoegade ja väärkuulduste levitajate vastu jätkati endiselt karmide surveabinõude tarvitamist. Piiskopimaja, vene-õigeusu kirikud, Riiga tulevad teed, samuti linnas liikuvad talupojad võeti erilise valve alla. Sellest hoolimata püüdsid aga talupojad igasugu kõverkäikudega ühendusse astuda vene-õigeusu vaimulikkudega, mis

neil tihtigi õnnestus, kuid mille eest nad hiljemini tabatuina rängalt karistada said.

Peterburi valitsevais ringkonnis ja keisri ees püüdis kindralkuberner parun Karl Magnus von der Pahlen Liivimaa talurahva jätkuva käärimise peategurina kujutella piiskopp Irinarchi segavat ja hässitavat tegevust ja rõhutas hoogsalt vajadust viimasele järsk piir panna. Vastasrinna surve keelaski keiser lõpuks p. Irinarchil talupoegadelt iga-suguste soovide vastuvõtmise.

Et rahvast rahustada, isiklikult tema olukorraga tutvuda ja oma esitistele keisri ees mõjuvamat kaalu anda, tegi kindralkuberner augustikuu teisel poolel ringreisuga läbi rahutute maakondade. Ta püüdis rahvast mõjutada nii ihunuhtluse andmise kui manitsemisega. Kuid tema esinemise mõju rahvasse oli siiski väike. Kohati oli umbusaldus maksva korra vastu nii suur, et isiklikult nähtud parun Pahleni ei peetudki kindralkuberneriks, vaid ainult viimase mundrisse riietunud mõisnikuks.

Juba augustis oli olnud kubermangu Läti osas (Vešelaukšnes — Võnnu maakonnas) tõsisem talupoegade rahutus. Peale kindralkubeneri ringreisuga esines septembri alul veel suuremaid vastuhakkamisi kodanlikele ja sõjajalistele võimudele — Pühajärvel ja Jaunbebris. Keiser saatis selle järel oma kaks tiibadjutanti — oberst Buturlini ja vürst Urussovi (viimane esines Eesti osas) Liivimaale kohalikkude oludega tutvuma. Nende aruanne keisrile oli ebasoodus piiskopp Irinarchile. Keiser tunnistas tema tegevuse ebasüüdsaks ja tagandas ta oma kohalt, mille järel ta oktoobri keskpaiku kiires korras Riist välja saadeti.

Piiskopp Irinarchi tagandamine oli kohaliku aadli oluline võit, mis mõjus talurahvasse „rahustavalt“. Seni oli viimane Riia õigeusu piiskopis näinud ainsat kohalikku autoriteeti, kes seisis talupoegade huvide inpukas teenistuses. Nüüd oli see langenud keisri hukkamõistva otsusega, mis

tehti rahvale kirikukantslite ja kubermangu ametliku „kuulutaja“ kaudu üldiselt teatavaks. Rahva hämmastus oli selle viimase (kuigi näilise) kantsi languse puhul suur, millele järgnes üldine pessimism ja lootusetus. Talupojad tegid kohati veel katset „maasaamiseks“ koostatud nimekirju toimetada Pihkvasse, kus asus Riias väljasaadetud piiskopp Irinarch. Kuid needki katsed lõppesid kurvalt; asjaosalised tabati ja anti sõjakohtu alla.

Talurahva meeleolu langust mõjutas ka jätkuv karm surve ametiasutiste poolt talupoegade vähemagi eneseavalduse puhul, ebaõnnestunud stüühilised vastuhakkamised jne. Eriti mõjukas oli siin veel see, et talurahva käärimise ja rahutuste mahasurumiseks toodi maale rohkearvulisi sõjavägesid.

Kindralkuberner oli juba juulis nõutanud lisavägesid Liivimaale. Eriti nõudsid seda rüütelkonna esindajad. Esi- algu kavatseti siin piirduda ainult ühe jalaväe rügemendiga. Kuid Liivimaa sündmused olid Peterburis nähtavasti nii tugevat muljet avaldanud, et keisri käsul saadeti siia kolm jalaväe rügementi ja üks kasakate divisjon, kokku umbes 10 000 meest. Need väed jäid Liivimaale järgmise aasta suveni ja suurendasid selle aja jooksul talurahva tulunduslikke raskusi tunduvalt ränga lisakoormana. Sest oli ju lõviosa koormusist vägede ümberpaigutamise, majutamise ja ülalpidamise alal talude kanda.

Juba rohkearvuliste vägede kohalviibimine üksi mõjutas talurahvast täielikule alistumisele, halvas temas vähegi julgema eneseavalduse maksva korra vastu. Veel teravamalt samas suunas mõjus sõjakohtute tegevus. Neid kohtuid asutati kolm: Tartus, Valgas ja Riias. Nende peamiseks ülesandeks oli septembrikuu rahutustest osavõtnute karistamine. Karistuseosalisteks said 1841. a. lõpuni üle saja talupoja, kellele anti ihunuhtlust, suurele osale neist kuni 500 kepihoopi mehele; osa neist pandi peale selle pikemaks või lühemaks ajaks vanglasse, teine osa saadeti Siperi või anti nekrutiks. Suure-

mate protsesside (Jaunbebri ja Pühajärve) otsused viidi täide detsembris rohkearvulise sõjaväe kaasabil karistatavate vastuhakkamise kohas. Tartu sõjakohus teotses veel järgmise aasta kevadeni, mille otsusel karistati vangistuse ja ihunuhtlusega (kuni 250 kepihoobini) mitukümmend meest, kes leiti süüdi olevat talurahva hässitamises eelmise aasta lõpul.

Sõjakohtute tegevuse lõpetamise ja suuremate lisavägede evakueerimisega 1842. a. suvel läheb elu Liivimaal jälle enam-vähem harilikesse rööpasse. Kubermangu Eesti osas oli talurahva käärimine olnud kõige suurem Võru- ja Tartumaal, kuna teistes maakondades oli rahvas jäänud rahulikumaks. Need kaks esimest maakonda kannatasid siis ka kõige rohkem sõjavägede kohalviibimise ja sõjakohtute tegevuse all.

44. Pühajärve „sõda“.

Eredamaks sündmuseks Lõuna-Eesti talurahva käärimises 1841. a. kujunes talupoegade vastuhakkamine kodanlikele ja sõjalistele võimudele Pühajärvel 8. septembril. See ühenduses temale järgnenud sõjakohtu karmi otsusega vastuhakkamisest osavõtnute kohta jättis rahvasse sügava mulje ja jäi kestvalt tema mälestusis püsima.

Nagu naaberkihelkondadeski, oli ka Otepääs, kus asub Pühajärve vald, 1841. a. suvel rohkesti levinud talurahvas maasaamiseks üleskirjutamise tuhin. Üldise käärimise suurenemisega kasvas ärevus ka Pühajärve kogukonnas. Politseivõimud püüdsid liikumise ninamehi koha peal tabada, mis aga ei õnnestunud. Et aga käärimist mõjukalt tõkestada, otsustab Tartu sillakohtunik v. Brasch kindralkuberneri poolt Riist Tartu komandeeritud, kuid veel teel oleva jalaväe kompanii käsutada Kuigatsist Pühajärvele. Kompanii jõuab 7. septembril määratud kohale. Samal päeval jõuab sinna ka sillakohtunik v. Brasch. Veel samal õhtul toime pandud arvatavate ninameeste majade läbiotsimisel selgub, et need on tühjad ja mahajäetud.

Järgmisel hommikul ette võetud metsa läbiotsimisel satub sillakohtunik kaasasoleva poolkompaniiga umbes 50-hingelisele nuiadega varustatud meestesalgale. Talupojad kõnetlevad sillakohtunikku teravate sõnadega ja tõrguvad tema käsule alistumast. Pikema läbirääkimise järel on nad lõpuks nõus mõisa minema, kuid tingimusel, et neid ei viidaks sinna vangidena, vaid lastaks järgida sõduritele. Kui see nii viimaks toimubki ja

salgad liikuma hakkavad, valguvad talupojad, vaevalt metsast välja jõudnud, sinna tagasi. Pisut hiljem tungib väikesem salk talupoegi umbes kümne-mehelise sõduriterühma kallale, kes on parajasti teel mõisasse sillakohtuniku korraldusel vangistatud „hässitajaga“, ja vabastavad viimase. Umbes tund aega pärast sillakohtuniku mõisa jõudmist liigub varemini metsas tabatud talupoegade salk Pühajärve mõisa peale. Sillakohtunik läheb kogu tema käsutuses oleva kompaniiga talupoegadele vastu. Need löövad kartma, viskavad nuiad käest ja põgenevad, kusjuures sõdureil õnnestub tabada kümme talupoega.

Selline oli kogu Pühajärve vastuhakkamise sündmustik, millele järgnes vali juurdlus ametivõimude poolt. Süüdlased anti sõjakohtu alla ja said karmi karistuse osalisteks. 30-nele mehele määrati 500 hoopi igaühele „läbi lipu“. Kuus neist saadeti peale selle Siberi või võeti väeteenistusse ja kuuele määrati aasta sunnitööd igaühele.

Sõjakohtu otsus kehalise karistamise alal viidi täide Pühajärvel sama aasta 4. detsembril. Et peksmine kujuneks hirmutavaks hoiatuseks võimalikult laias ulatuses, selleks käsutati seda pealt vaatama talupoegi lähemaist ja kaugemaist kogukondadest Tartu-, Võru- ja Viljandimaalt, eriti neist kohtadest, kus varemini oli märgata suuremat käärimist. Kohtuotsus viidi täide sõjaväe kaasabil, milleks oli kohale käsutatud üle tuhande sõjamehe. Et peksmine avaldaks rahvasse võimalikult sügavat muljet, selleks tahtsid kodanlikud võimud ja mõisnikud seda teostada suure karmuse ja „vajaliku pidulikkusega“, nagu kästi kindralkubernerit juhtnööres. Tegelikult aga ei kujunenud peksmine väga metsikuks, tänu ohvitseridele ja sõdureile. Sellest hoolimata aga jättis karistamine, mida rahvasuu tunnebki Pühajärve „sõjana“, talupoegadesse sügava mulje ja kestva mälestise.

45. Viljaikaldus ja nälg Liivimaal 1844.—46. a.

Liivimaa talurahva üldisele ainelisele viletsusele, mis juurdus kestvas tulunduslikus olukorras, tuli 40.-dail aastail korduvalt lisaks veel raske viljaikaldus ja selle tagajärjel otsene nälg. 1840. a. oli põldu tabanud raske ikaldus, mille tagajärgi ei suutnud parandada ka kolm järgmist aastat, millest esimene ja kolmas kuulusid viljasaagi poolest halbade hulka. Nii ei saanud talurahvas veel toibudagi 1840. a. looduslikust õnnetusest, kui teda 1844. a. tabas uus ja veel raskem hoop, viljaikaldus, mis oli eelnenud inimea kestes üks suuremaist Liivimaal.

Juba eelmine sügis oli olnud väga vihmane, mille tõttu palju põldusid jäi sööti ja rukkid ei saanud vajalikul määral maha teha. Järgnev kevade oli küll soe ja lootustäratav, kuid maikuu oli külm ja öökülmad kordusid ligemale juunikuu keskpaigani. Juuni alul algasid vihmajärged, mis jätkusid lühemate vaheaegadega oktoobrini. Vesi ujutas madalamad kohad üle, telles suurt kahju. Heinamaad Emajõe ja Peipsi ääres ning mujal suurtes luhtades jäid veerohkuse tõttu hoopis niitmata. Rukki ja suivilja saak oli halb. Kartulid mädanesid ära. Loomatoidu tagavarad olid väga väikesed. Selle tagajärjel oli seisukord seda raskem, et juba eelmisel talvel õlgkatused taludes olid pea viimse võimaluseni tarvitatud loomatoiduks.

Niisuguses olukorras läks rahvas vastu talvele, mis oli üks kurveimaist ja karmeimaist Liivimaa ajaloos. Rahva häda ja viletsust suurendas veel algtalve suur ja lumetu külm. Selle tõttu ja üldise tulundusliku kitsikuse tagajärjel kahanes ka talupoegade harilikum kõrvalsissetuleku allikas — voolimine väikelinnade kaupmeestele. Inimesed jäid alatoitluse ja kehalise nõrkuse tagajärjel mitmesuguseisse nakkavasse haigusisse, mis paljud hauda viisid. Surevus, eriti laste ja vanemate inimeste seas kasvas kohutavalt.

Küll oli raske kaotada oma lähemaid sugulasi ja sõpru, kuid veel enam ahastas meeleheitele viidud talupoeg oma hobuste, veiste ja lamaste hukkamise puhul. Sellega varisesid veel suuremal määral tema lootused paremale tulevikule. 1844./45. a. talvel hukkus Liivimaa Eesti osas talurahval toidupuuduse ja haiguste tagajärjel ligemale 8000 hobust, üle 30 000 veise ja 95 000 lamba. See oli kohutav kaotus talude majapidamisele. Rakendusloomadest oli niivõrt suur puudus, et vähemaid inimlaipu tuli 10—12 versta tagant surnuaiale kanda.

Sellele kurvale talvele järgnes jällegi halb vilja-aasta 1845. Kevad oli külm, mille tagajärjel suivilja saak oli halvasti üles ja mattus umbrohtu. Heinasaak oli vaevalt pool harilikust. Tali- ja suivilja saak oli väga nõrk. Rukkiõlgi saadi umbes neljandik harilikust lõikusest. Jällegi mäsasid taudid inimeste keskel. Eriti mõllas verine kõhutõbi, mida soodustasid äärmuseni viletsad toitlusalused. Viljapuudusel püüdsid inimesed hinge sees hoida kõige viletsamate aseainetega — nõgeste, ohakatega jne. Inimeste ahastus toiduainete puudusel tõusis kohati nii suureks, et nad eelistasid surma hädisele edasihingitsemisele. Nii tõrkunud Viljandimaal inimesed tarvitamast sinna komandeeritud arstiteaduse üliõpilaste abi, seletades, et nad terveksaamise korral pidavat niikuinii nalga surema.

Liivimaa talurahvast tabanud looduslik hiiglaõnnetus nõudis endast mõistetavalt vajalikkude vastuabinõude tarvituselevõttu. Magasiadid, talurahva nälja korral seni olnud pea-allikad, olid eelmiste aastate ikalduste tõttu peaaegu tühjad. Pealootus jäi olevas seisukorras riigivalitsusele.

Kuid Liivimaa kohalikud võimud polnud temalt abi soetamisel küllalt kiired ja energilised. Nii jäi suurem ja ulatavam toetus nälgivale talurahvale 1845. a. varasügiseni tulemata. Esiialgu lubati nimetatud aasta kevadel ainult vilja tollivaba sissevedu Liivimaa sadamaisse. Kui aga sügisepoole selgus, et halb rukkisaak ei võimalda rukkipooldude seemendamist, saadi valitsuselt 200 000 hõberubla laenuks rukkiseemne soetamiseks. Hiljemini saadi toitlusvilja muretsemiseks veel sama suur summa laenu, millele ka järgmisel aastal lisa anti. Vili anti talupoegadele laenuks, mis tuli kustutada viie protsendiga 12 aasta jooksul. Need tingimused olid tolleaegses olukorras võrdlemisi rasked, mis saadud abi väärtust märksa vähendasid ja tegid talupoegi juba selle vastuvõtmisel umbusklikeks ja ettevaatlikeks.

Peale laenuviisil antud abi valitsuselt etendas 1845. ja järgmise aasta näljahädaga võitlemisel teatud osa ka heategevus. Riia börsikomitee andis näljahädaliste toetamiseks 2000 hõberubla. Korjanduste teel saadi andisid Liivimaa näljahädalistele kohalikest linnust, ka Venemaalt, eriti Moskvast ja Peterburist. Need toetused saadeti harilikult Liivimaa luteri usu kirikuõpetajate kätte, kes siis nad rahas või sellega ostetud viljas oma koguduse liikmeile välja jagasid. Kuid seegi toetus tuli hilja, suuremalt osalt alles 1846. a. ja võrreldes näljahäda suurusega oli ta väike.

Liivimaa talurahva kohutav näljahäda 1844.—46. a., mida küll saadud välisabi lõpuks pisut pehmendas, jäi üldiselt siiski suureks ja masendavaks, tegi veel teravamaks talupoegade niikuinii suure tulundusliku viletsuse, muutis seisukorra otse katastroofiliseks. See häda ja viletsus ajas talurahva oma rahulolematuse aktiivsele väljendamisele, mis kujunes laiaulatuslikuks vene-õigeusku siirdumiseks.

46. Talurahva vene-õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis 1845—1848.

Liivimaa talurahvas oli 1841. a. käärimises avaldanud ilmset valmisolekut vene-õigeusku siirdumiseks, et aga pääseda raskest tulunduslikust viletsusest, et saada „hingemaad“ ja muid maisi paremusi. Valitsuse ringkonnis nähti küll meeldi vene-õigeusu levimist ka Liivimaal, kuid talurahva käärimist ei saadud selleks ära kasutada, sest viimane muutus häda-

ohtlikuks kogu maksvale korrale, ähvardades valitsusvõimudel üle pea kasvada. Ka polnud vene-õigeusu kirik Liivimaal suurema karja vastuvõtmiseks küllaldaselt ette valmistatud. Seepärast asus keskvalitsus vene-õigeusu levitamises Liivimaa talurahva seas ettevaatlikult äraootavale seisukohale. Sama joont pidas omas tegevuses ka uueks Riia piiskopiks määratud Filaret.

Et aga tulevikus oleks võimalik teha hoogsamat propagandat vene-õigeusu heaks Liivimaa talurahva seas, selleks tehti vajalikke ettevalmistusi. 1843. a. ilmusid trükist eesti ja läti keeles vene-õigeusu palveraamat ja katekismus. Vene-õigeusu preestrite soetamiseks, kes oleksid võinud teotseda eestlaste ja lätlaste keskel, hakati Pihkva vaimulikus seminaris 1842./43. õppeaastal esmakordselt õpetama ka eesti ja läti keelt.

Pind vene-õigeusu kavakindlaks levitamiseks kujunes eriti soodsaks 1845. a., kui Liivimaa talurahva tulunduslik viletsus oli eelmise aasta viljaikalduse (vt. § 45) tõttu kujunenud otse väljakannatamatuks. Selle aasta kevadel läks osa Riia vennastekoguduse liikmeid (lätlased) vene-õigeusku. Nende ülemineku peateguriks oli kokkupõrge kohalikkude luteri usu kirikuõpetajatega ja püüe vabaneda nende eestkostmise alt. Kohalikud kodanlikud võimud kindralkuberner Pahleniga eesotsas püüdsid alganud liikumisele vastu seista. Kuid keisri käsul võimaldati esimesile õigeusku pöörduda soovivaile lätlastele usumuutmine, mis toimus sama aasta aprillikuul, mil ajal asutati ka vene-õigeusu esimene lätikeelne kogudus.

Peale esimese vene-õigeusu lätikeelse koguduse asutamiseks luba andmise avaldus Vene keskvalitsuse Liivimaa suhtes muutunud politika ka Balti kindralkuberneride vahetuses. Senine kindralkuberner parun Pahlen, ise sakslane ja luteriusuline, oli vene-õigeusu levitamist talurahva seas igapidi takistanud. Tema asemele määrati 1845. a. kevadel venelane, Evgeeni Golovin, kes vastavalt keisri

antud juhtnööridele enam ei tõkestanud vene-õigeusu vaimulikkonna usulist propagandat talurahva seas, vaid seda ennemini soodustas.

Piiskopp Filaret asus nüüd vene-õigeusu aktiivsele levitamisele Liivimaa talupoegade seas. Juba esimese õigeusu lätikeelse koguduse asutamisel (Riias) oli suur mõju olnud talupoegadesse. Sellega demonstreeriti õigeusu kiriku valmisolekut luteri usust ületulijate vastuvõtmiseks ja kinnitati autoriteetlikult see üleminek, milles rahvas oma lihtsameelsuses ja meeleheites nägi abinõu oma seisukorra parandamiseks, kuid mille kasutamine seni näis olevat keelatud.

Liikumine levis ja ulatus 1845. a. suvel ka kubermangu Eesti ossa, tungides siin kõige pealt Võrumaale, kus juulikuu keskpaiku salviti õigeusku esimesed eesti talupojad. Üldiselt aga ei saanud usumuutmine Liivimaa Eesti osas sügiseni suuremat hoogu võtta, sest juulikuus pandi talupoegadelt õigeusku mineku kohta sooviavalduste vastuvõtmine sama aasta 1. septembrini seisma. Vahepeal aga tehti talupoegadele teatavaks usumuutmise edaspidine kord. Selle järgi polnud õigeusku siirduda soovijail sugugi tarvis enam Riiga ilmuda, vaid nad võisid pöörduda lähema õigeusu kiriku preestri poole. Neid kirikuid oli tol ajal Lõuna-Eestis 7 (Võrus, Rāpinas, Tartus, Mustvees, Ninas, Pärnus ja Kuressaares). Samuti anti rahvale avalikult teada, et õigeusku siirdumiseks pole enam mingeid tõkkeid.

Nende teadaannete mõju rahvasse oli suur. Olid ju talupojad 1841. a. suurtes hulkades kippunud Riiga või saatnud sinna nimekirju, et end „maa saamiseks“ õigeusu vaimulikkude juures üles kirjutada. Seda olid kodanlikud võimud püüdnud karmide surve-abinõudega takistada. Nüüd aga, kus ametlikult teada anti, et õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pole keelatud, loodeti jällegi, et kaua hellitatud lootused maad saada ometi kord täidenevad.

Talurahva keskel hakkasid nüüd veel hoogsamini levima väga mitmesugused kuuldused kergenduste kohta, mida õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pidi enesega ühes tooma. Kõneldi sel puhul „hingemaa“ saamisest, vabanemisest teo-orjusest, nekrutite andmisest, pearahast jne. Kõik need kuuldused, mis tekkisid suuremalt osalt talurahva enda keskel, olles tema palavamate soovide kajastuseks, mõjusid kaasa talupoegade ärevuse suurendamiseks ja usumuutmise hoogsustamiseks.

Kubermangu Eesti osas võtab käärimine alul, 1845. a. sügisel, hoogu peaasjalikult Võru- ja Tartumaal ja levib hiljemini sama aasta lõpul ka läänepoolseis maakondades — Viljandi- ja Pärnumaal, kuna Saaremaa jääb esialgu rahulikuks. Talurahvas loodab igal pool, et õigeusu preestrite juures üleskirjutamise ja usumuutmise tagajärjel saadakse „hingemaa“ ja muid maisi paremusi. Ametvõimud võitlevad selle väärarvamuse vastu väga energiliselt. Kindralkuberner avaldab rahvale mitu ametlikku teadaannet, milles seletatakse, et lootused õigeusku siirdumise tagajärjel maisi kasusid saada on põhjendamatud. Samas suunas teotsevad ka kohalikud ametvõimud. Talurahvas aga suhtub nende selliseisse esinemisesse äärmise umbusaldusega ja peab koguni kindralkubeneri ametlikke teadaandeid „sakste tehtuiks“. Õigeusku salvimisel vene preestrite juures seletatakse igale salvitavale üksikult, et usumuutmine ei too talle mingeid maisi kasusid. Kuid sellest hoolimata loodab rahvas neid ikkagi. Õigeusku siirdumine kujunes talupoegade silmis seadusepäraseks vahendiks oma meeleheitliku tulundusliku viletsuse pehmendamiseks. Liikumine ei vaibu, hoolimata ka kohalikkude kirikuõpetajate ja mõisnikkude hoogsast ja tihti väga osavast vastutöötamisest, hoolimata ka sellest, et loodetavate maiste kasude kohta käivate väärkuulduste levitajaid võetakse vastutusele ja karistatakse karmilt. 1846. a. aluks on Liivimaal õigeusku siirdunud mõne kuu jooksul juba 14 000 talupoega.

Balti-saksa ringkonnist püütakse Peterburis kujutada Liivimaa talurahva käärimist hädaohtlikuna maksvale korrale ja katsutakse igapidi mõju avaldada, et käimasolevat usuvahetamist valitsusvõimude poolt tõkestataks. Need püüded annavadki lõpuks tulemusi: 1845. a. detsembris pannaakse maksma määrus, et õigeusku üleskirjutamise ja sinna lõpliku vastuvõtmise vahel peab mööduma vähemalt kuus kuud, et selle aja jooksul usumuutmist kavatseja võiks kainelt selle oma sammu üle järele mõtelda ja uue usu sisu ja iseloomuga tutvuda.

Maksmapandud „mõtlemisaeg“ sai oluliseks piduriks talurahva massilisele usumuutmisele. Seni olid talupojad omas suures enamuses näinud õigeusku siirdumises „kroonu alla“, „keisri usku“ kirjutamist, mis näis toimuvat riigivõimu igakülgse ja piiratud toetusel. Nüüd aga esines uue korralduse andnud riigivõim talurahva silmis seda siirdumist mitte täiesti, tingimusteta pooldavana. Asi näis olevat talupoegadele rohkem kahtlane. Ühtlasi oli õigeusku üleskirjutanud talupoegadel kuuekuulise „mõtlemisaja“ jooksul küllaltki põhjust ja võimalust tähelepanelikumalt ja tasakaalukamalt kuulutada õigeusu vastasrinna seletusi ja vastuväiteid. Vastasrinna, eriti kirikuõpetajate vastukihutustöö, mida jätkati endise innuga, avaldas nüüd juba rohkem kainenenu meeltesse tugevamat mõju kui varemini. Ja nii kujuneski, et neis maakondades, kus liikumine oli alganud varemini (Võru- ja Tartumaal) see nüüd esialgu soiku jäi. Õigeusku siirdunuis aga, kes nägid, et nende lootused maiste kasude peale ei täidene, ja kes ühtlasi sattusid ümbruskonna luteriusuliste talupoegade pilke alla, võttis maad kibe pettumus astunud sammu puhul.

Lõuna-Eesti läänepoolseis maakondades, kus liikumine oli hiljemini alganud ja kus rahval polnud veel selliseid pettumuse kogemusi, kui Võru- ja Tartumaal, läks õigeusku siirdumine 1846. a. kevadel jällegi massiliseks. Pärnemaal kujunes rahva ärevus sel puhul niivõrra silmapaistvaks,

et valitsusvõimud kartsid otseseid rahutusi, mil puhul komandeeriti kohale kasakate komando.

Saaremaal, kus talurahvas seni oli rahulikuks jäänud, tõusis liikumine 1846. a. juunis ja võttis eriti laialise ulatuse ja äreva ilme, nii et siingi kardeti rahutusi, mil puhul sõjaväge mandrilt kohale saadeti. Nagu mujalgi, nii ilmus ka Saaremaal rahvast Kuressaare preestri juurde üles kirjutama ainelise häda sunnil. Taheti saada „vene seaduse“, „kroonu seaduse“, „kuninga usu“ jne. alla, lootes seega vabaneda ülejõukäivaist koormusist ja parandada oma tulunduslikku seisukorda.

1846. a. suveks oli talurahva õigeusku üleskirjutamine ja sellele hiljemini järgnev siirdumine saanud Lõuna-Eestis üldiseks. Edaspidi arenes liikumine vähem tormikalt, kuid siiski edukalt. Talurahvas, eriti tema vaesemais kihtides püsisid edasi lootused, et õigeusku siirdumisele kord ikkagi järgnevad maised kasud. Suureks toeks õigeusu levimisele hoolimata mõisnikkude ja kirikuõpetajate lakkamatust vastutöötamisest oli asjaolu, et õigeusu kirikute võrk ajajooksul ikka enam ja enam tihenes, mis võimaldas selle usu kohalikel kirikutegelasil paremat kontakti rahvaga. 1848. a. sügiseks oli eesti õigeusuliste koguduste arv tõusnud 46-ni, millel oli üle 65 000 liikme. See kõik oli ainult kolmeaastase siirdumise tulemus.

Liivimaa talurahva õigeusku siirdumine, mille kaudu viletsuses ägav rahvas lootis sellest pääseda, soikus massilise liikumisena 1848. a. Peapõhjuseks oli siin, et rahvas jõudis juba kindlamalt veendele, et lootused maiste kasude peale õigeusku pöördumise tagajärjel on ikkagi põhjendamatud. Massides tekkis reaktsioon, mida omalt poolt soodustas mõisnikkude, kirikuõpetajate ja luteriusuliste talupoegade vastutöötamine uue usu ja sellesse siirdunute suhtes. Samas suunas mõjus ka kõrgemate valitsusvõimude muutunud politika vene-õigeusu levitamise alal. Seda

ei soodustatud enam endises ulatuses, sest et tol ajal Lääne-Euroopas lahti puhkenud revolutsioonide mõjul püüdis keiser Nikolai I oma riigis toimida võimalikult ettevaatlikult ja hoida siin kodurahu. Balti uueks kindralkuberneriks määrati vürst Aleksander Suworov, kes asus kohaliku valitseva aadliga väga sõbralikku vahekorda.

VII. Agraarreformide ajajärk. **(40.-—60.-dad aastad.)**

47. Agraarküsimus Liivimaa rüütelkonna käsitluses 1841—42.

Liivimaa talurahva 1841. a. käärimise üheks olulisemaks ajalooliseks tulemuseks oli, et ta otse sundivalt juhtis tähelepanu talupoegade viletsale tulunduslikule ja õiguslikule seisukorrale ja seega ühtlasi pani liikuma agraar-seaduseandluse küsimuse. Selles käärimises oli eriti selgunud vabalepingu kahjulikkus talupoegadele, kes kaitsetult ja tulunduslikult nõrgema poolena olid üle koormatud mõisa poolt peale pandud teo-orjusega. Samal ajal avaldus talurahvas terav nurin oma tulundusliku kindlustamatuse üle lühikeseajaliste rendilepingute ja talumaa mõisastamise tagajärjel.

Kõige esmalt hakati Peterburi keskvalitsuses rõhutama, et Liivimaa talurahva käärimise peapõhjuseks on tema tulunduslik viletsus. Selle seisukoha võttis ka keiser omaks ja laskis Liivimaa rüütelkonnale teatada, et ta ootab temalt talurahva olukorra parandamiseks vajalikke reforme. Osalt selle tagajärjel, kuid veel suuremal määral käärimise otsesel mõjul otsustas Liivimaa rüütelkond, kes ikka ja jälle kartis lasta enese käest algatust agraarküsimuse käsitlemisel, võtta talurahva olukorra parandamise oma lähemasse

päevakorda. Sel alal eelolevale maapäevale vajalikkude ettepanekute väljatöötamiseks valis 1841. a. oktoobris kokku kutsutud aadlikonvent komisjoni, mis 1842. a. jaanuaris Tartu kokku tuli.

Enne Tartu komisjoni tegevusseastumist korraldas Hamilkar v. Fölkersahm (1811—1856), tõusev täht Liivimaa poliitilises taevas, vabameelse aadlipartei juht, Õisu mõisas (Viljandimaal) 1841. a. novembris oma poolehoidjate nõupidamise. Õisu otsused on oma radikaalsuse poolest kõige kaugemale ulatuvad, mis Liivimaa rüütelkonna ridadest 40. dail aastail üldse esitatud. Tähtsamaks osaks neis oli, et Liivimaa agraarolude korraldamisel seati eesmärgiks talumaa eraomanduseks müümine talurahva kogukonna liikmeile, kusjuures talude müük pidi läbi viidama sunniviisil mõisnikkude krediitkassa abil. Kuid veel enne Tartu komisjoni kokkutulekut taganes Fölkersahm Õisu otsustest, kartes, et need liiga järsult 1819. a. talurahvaseaduse vastu minnes peletavad hulga mõisnikke agraarreformist hoopis eemale, nii et selle teostamine muutub üldse küsitavaks. Õisus otsustatud mõisnikelt sunniviisilise maavõõrandamise asemel pooldas Fölkersahm nüüd talumaa vabamüüki.

Tartu jaanuarikuu komisjon lähtus seisukohast, et puudused talurahva olukorras ei juurdu mitte ainult maksva agraarkorralduse ainelistes tingimustes, vaid väga suurel määral ka talupoegade haridusliku tasapinna madaluses. Viimase kiireks tõstmiseks soovitati maksma panna rida korraldusi. Talurahva ainelise seisukorra parandamiseks tehti hulk olulisi ettepanekuid. Kuna komisjoni arvates talupoja tulundusliku nõrkuse aineliste põhjuste hulgas polnud esikohal mitte teo-orjuse raskus, vaid kindlustamatus maa kasutamise alal, siis olid tema ettepanekud sihitud peaasjalikult selle pahe kõrvaldamisele. Tunnistades vajaliku agraarreformi taotletavaks lõppsihiks talupojale maa eraomanduseks müüki, mis pidi toimuma mõisnikkude krediitkassa kaasabil, soovitas komisjon enne selle saavutamist maksma panna rendilepingu kestvusel rea kaitsesäärusi, mis pidid talunikkudele kindlustama nende käes oleva maa kasutamist.

Liivimaa maapäeval, mis 1842. a. veebruaris kokku tuli Tartu komisjoni ettepanekute läbivaatamiseks, seisid

kaks parteid teravalt vastamisi, andes maapäevale väga tormise ilme. Ühelt poolt esinesid Tartu komisjoni otsuste kaitsjaina vabameelsed Hamilkar v. Fölkersahmi ja Reinhold v. Samsoni juhatusel, teiselt poolt nende vastu 1819. a. talurahvaseaduse põhimõtete pooldajaina alalhoidlased Georg parun Nolcken (Luunjast) juhatusel. Kõige teravamad olid vastolud kahes küsimuses: 1) kas kindlustada teatav (suurem) osa talumaast ainult talupoegadele kasutamiseks ja 2) kas keelduda talurentnikkude lahtistamisest nende kohtadelt. Kuna vabameelsed otsustasid need küsimused jaatavalt, püüdsid alalhoidlased läbi rõhuda seisukoha, et 1819. a. seaduses maksuma pandud mõisnikkude piiramatud õigused maa kohta jääksid täies ulatuses püsima.

Hoolimata mõningaist põhimõttelisist vastoludest vabameelsete partei juhtide Fölkersahmi ja Samsoni vahel, mis vanameelsete mõisnikkude seisukohta kõvendas, said vabameelsed reas tähtsamais küsimusis siiski võidu. Maapäev otsustas kindlustada talupoegadele ainuõiguse senise talumaa suurema osa kasutamiseks, teo-orjuse korraldamisel tehti sunduslikuks 1804. a. seaduse vakuraamatu tingimused, raha- ja loonusrent tunnistati lubatuks, põlisrendi ja talumaamüügi kohta pandi maksuma rida soodustavaid määrusi jne.

Liivimaa 1842. a. veebruari maapäeva otsuste edaspidine saatuse kujunes suurel määral aadlis endas esinevate vabameelse ja alalhoidliku parteide omavahelise võitluse mõju all ja olenes teisest küljest kindralkuberner Pahleni eitavast suhtumisest maapäeva mõningaisse otsuseisse. Mõlemad parteid pidasid tarvilikuks aadli ja saksa elemendi ülemvõimu koha peal säilitada ja kindlustada. Vabameelsed pidasid tarbekohaseks teha seda vajalikkude järeleandmistega, kuna aga vanameelsete arvates tuli aadli olevaid õigusi kõikumatult kaitsta.

Peterburis, kus tol ajal olid talurahva küsimuse käsitlemisel puhumas hoopis tagurlikud tuuled, saavutasid Liivimaa

vanameelsed suure mõju. Ka ei õnnestunud kindralkuberner Pahlenil oma seisukohti, mis taotlesid talurahva tulundusliku olukorra kindlustamist, kaugeltki täies ulatuses läbi viia. Keisri käsul Liivimaa agraarküsimuse harutamiseks pealinnas asutatud erilisse komisjoni valiti Liivimaa rüütelkonna esindajaks ainult vanameelsed Nolckeniga eesotsas. Viimase algatusel kutsuti 1842. a. detsembris Liivimaa maapäev erakordselt kokku, kus vanameelsed saavutasid täieliku võidu. Vabameelsete võit eelmisel maapäeval tühistus. Allajäänud partei juht H. v. Fölkersahm lahkus järgmisel aastal pettunult välismaile, kuhu ta jäi 1845. a. sügiseni.

48. Täiendusmäärused Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusele (77 §).

Pärast Liivimaa 1842. a. detsembri maapäeva tuli Liivimaa agraarküsimus järgmisel aastal Peterburi komisjonis uuesti harutamisele. Võitlevate pooltena seisis siin üksteisele vastamisi Liivimaa rüütelkonna vanameelsed esindajad, kes olid saanud maapäevalt vabad käed tegevuseks, ja kindralkuberner Pahlen. Olulisemaiks tuliküsimusiks jäid endiselt talupoegadele suurema osa talumaa kasutamise kindlustamine ja vakuraamatuis esinevate teo-orjuse tingimuste sunduslikuks tegemine. Neis küsimusis oli Liivi maapäev veebruaris 1842 vastu võtnud rea kaitsemäärusi. Ja neid püüdis nüüd kindralkuberner Pahlen Peterburis läbi viia. Seevastu aga taotles Liivimaa vanameelsete juht Nolcken nende kaitsemääruste tühistamist ja mõisnikkude piiramatute õiguste säilitamist. Nolcken leidis rohket toetust mõjukate valitsuseliikmete, eriti siseminister Perovski poolt ja jäi komisjonis võitjaks.

Peterburi komisjon koostas 77 paragrahvis „täiendavad määrused Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusele“. Neis tun-

nustati mõisniku piiramatut õigust talumaa kohta täies ulatuses. Vabalepingu põhimõtet mõisniku ja talupoja vahel kitsendati küll pisut, kuid väga kahvatult ja ainult kõrvalasjus. Need täiendusmäärused, mis ka riiginõukogus heaks kiideti, kinnitati keisri poolt 1843. a. juunis. Kui aga kindralkuberner Pahlen isiklikus kirjas keisrile veel viimasel minutil juhtis tähelepanu Liivimaa talurahva rahutuste võimalusele, kui vakuraamatuid ei tehta sunduslikuks, võttis keiser oma kinnituse tagasi. Keeldudes aga ka seekord, nagu harilikultki, agraaruuendusi ilma aadli algatuse ja nõusolekuta läbi viimast, andis keiser Nikolai I täiendusmäärused Liivimaa maapäevale läbivaatamiseks.

Liivimaa maapäeval, mis selleks 1844. a. septembris kokku tuli, oli alalhoidlik partei täiesti seisukorra peremees. Kuna kardeti, et Liivimaa agraarküsimuse uuestikäsitlemisel Peterburis võidakse sellele anda rüütelkonnale kahjulik suund, võttis maapäev 77 täiendusparagrahvi vastu. Maksma pandi need 1845. a. sügisel.

Olles kompromissi saaduseks, on need täiendusparagrahvid täis vastolusid ja puudusi. 1819. a. seaduse põhimõte, mis kindlustas mõisnikele piiramatu omandus- ja kasutamisoiguse maa peale, jäi täies ulatuses jõusse. Ainult mõisnikkude krediitkassale lubati oma võlgnikel talumaa ühendamist mõisamaaga ära keelata. Vabaleping mõisniku ja taluniku vahel jäi samuti maksvaks. Kuid kihelkonnakohtunikele tehti ülesandeks lepinguid sisuliselt järele katsuda, et neis ei leiduks kahemõttelisi väljendusi, mis võiksid olla talunikele kahjulikud. Kõige olulisem aga oli määrus, et teorendi lepingus oleks täpsalt kindlaks määratud talu teo suurus, liik ja aeg, kusjuures siin ülemmääraks pidid olema vakuraamatute normid. Ka uute põllutöö-kultuuride, ristheinaja kartulikasvatuse suhtes, mida endised vakuraamatud ei arvestanud, pandi maksma vastavad normid.

77 täiendusparagrahvi jäid maksvaiks ainult mõneks aastaks ja nende mõju Liivimaa agraarolude korraldamisel oli väga väike. Ka edaspidises agraar-seaduseandluses säilisid neist ainult mõned üksikud punktid: kirjalikkude ja vähemalt kuueaastase kestvusega rendilepingute sunduslikkus; mõisahärra kohustus tasuda talunikule 10% rendihinnast iga aasta eest selle talust väljatõstmise korral viimase müügi või põlisrendile andmise puhul ja lõpuks kergendus orjusetalude pärisomanduseks müümisel mõisnikkude krediitkassa abil.

49. Liivimaa 1849. a. talurahvaseadus.

Enne veel kui 77 täiendusparagrahvi kohalikes rahvakeeltes olid välja kuulutatud algas Liivimaal talurahvas 1845. a. suvel jällegi käärimine. Kasvavat rahutust ei suutnud vaigistada ka sama aasta sügisel talupoegadele teatavaiks tehtud uued määrused oma poolikusega. Alganud käärimise mõjul tõusis maksva agraarkorra revideerimise küsimus uuesti päevakorda. Seda vajadust toonitas Liivimaa oludega tutvuma saadetud siseministri abi Senjavin. Seda rõhutasid valitsusele ka aadli enda vabameelsemad tegelased — Fölkersahm, kes 1845. a. sügisel oli välismaalt tagasi tulnud, ja maanõunik Reinhold v. Samson, kes soovitas uue agraarprojekti väljatöötamiseks asutada Peterburis komisjoni kellegi riigiametniku juhatusel, millest osa oleksid võtnud ka mõningad asjatundjad Liivimaalt.

Nii sündiski. Keisri käsuga moodustati 1846. a. alul Peterburis „Komitee Liivimaa talupoegade elukorra korraldamiseks“¹. Selle liikmeiks said Liivimaalt

¹ Sellele komiteele tehti samal aastal ülesandeks ka Eestimaa agraar-reformi eelnõu välja töötada ja nimetati ta ühtlasi „Kõrgemaks Läänemere-maade Komiteeks“, harilikult „Läänemere-maade Komiteeks“ (Ostseekomitee). See püsis alalise asutisena 1876. aastani ja etendas Liivi- ja Eestimaa agraar-seaduseandluse alal silmapaistvat osa.

rüütelkonna esindajaina maamarssal K. v. Lilienfeld ühes kahe aadlikonvendi poolt valitud mõisnikuga (parun Nolcken ja maanõunik v. Oettingen), kes kõik kuulusid vanameelsete leeri. Valitsusvõimude poolt määrati sinna Liivimaalt aadli vabameelsemad tegelased H. v. Fölkersahm ja maanõunik R. v. Samson, kes agraarküsimuse uuesti ülesvõtmisele lähedal seisisid.

Agraarreformi kava sisulisel käsitlemisel püüdsid Liivimaa rüütelkonna esindajad peaaesjalikult kaitsta maksvat olukorda. Neile lähenes oluliselt ka R. v. Samson. Vabameelsuse vaatekohtade järjekindlaks arendajaks jäi Peterburis eeskätt H. v. Fölkersahm, kes aga teisest küljest ka võitlust pidas valitsuse esindajate tehtud kaugemaleulatuvate, talurahvale kasulikumate ettepanekute vastu. Fölkersahmil õnnestus oma seisukohad üldiselt Peterburis läbi viia, samuti ka Riias rüütelkonna komisjonis, mis asutati uue talurahvaseaduse väljatöötamiseks Läänemeremaade Komitees vastu võetud alustel.

Komisjoni poolt koostatud seaduse-eelnõu tuli harutamisele Liivimaa erakorralisel maapäeval, mis augustis 1847 kokku astus. Ka siin jäi Fölkersahm võitjaks, tänu eeskätt nooremate mõisnikkude toetusele. Maapäeva poolt vastu võetud seaduse-eelnõu harutamine Peterburis viibis rea tõkestavate asjaolude tõttu. Ta kinnitati lõpuks keisri poolt 9. VII. 1849. katsena kuueks aastaks ja pandi maksma järgmise aasta sügisel, pärast seda kui seadus oli avaldatud ka eesti- ja läti keelses tõlkes.

Liivimaa 1849. a. seadus taotles eeskätt kaht eesmärki. Ühest küljest püüdis ta luua kindlamad alused talurahva tulunduslikuks arenemiseks, mida seni oluliselt tõkestas mõisnikkude piiramatu õigus talumaa peale. Sest oli ju maksvas olukorras alatasa vaesuv ja ühtlasi rahutuisis kääriv talurahvas aadlile nii tulunduslikult kui poliitiliselt hädaohhtlikuks teguriks. Teisest küljest pidi

uus seadus teed avardama sissetungivale rahatulundusele, mille arenemiseks Liivimaa mõisus oli eriti hoogu andnud uue põllutulundusliku süsteemi levimine. Nüüd vajati mõisade edaspidiseks tagajärjekaks arenemiseks uut kapitali. Senine krediit oli mõisnikkude krediitkassast kõik välja pumbatud. Otsides mõisule uusi kapitaliallikaid jäid vabameelsemad mõisnikud peatuma talumaa rahaks realiseerimise mõttel. Seda toetas ka asjaolu, et aja jooksul oldi mõisnikkonnas ikka laiemalt hakatud aru saama talude poolt tehtava teotöö ebaratsionaalsusest. Nii peeti otstarbekohasemaks, et teo-orjuse asemele mõisa majandamises astuks mõisa enda palgatud sulaste töö. Vabanedes sel teel külast kui mõisatöö tegijast, võis mõis talumaa teha endale uueks kapitaliallikaks selle raharendile andmisega, eriti aga müümisega, mida uus talurahvaseadus iseäranis soodustaski.

Nii kujuneski Liivimaa 1849. a. agraarreformi olulise-
maiks põhijooniks — ühest küljest suurema osa talumaa kindlustamine talurahvale ja teiselt poolt raharendi ja talumaa müügi soodustamine. Mõisnik jäi endiselt talu- ja mõisamaa omanikuks. Kuid kogu see maa jagati kolme ossa. Selle aluseks võeti 1804. a. talurahvaseaduse ja viis aastat hiljem antud täiendusmääruste põhjal toimetatud maa-
mõõte tulemused (kataster). Selle järele mõisamaaks arvatud pindala jäi endiselt mõisnikule piiramatult kasutada. Talumaast eraldati osa, mis vahepeal oli mõisade külge liidetud ja mida nüüd täiendati uues seaduses ette nähtud mää-
rani (36 vakamaad adramaa kohta). See anti kvote nime all mõisniku vabasse käsutusse. Muu osa talumaast, mida seadus nimetab „orjusemaaks“, pidi jääma ainult talurahva kogukonna liikmete kasutada. See maa eraldati iga mõisa kaardil mõisa- ja kvootemaast n.n. „punase joonega“ ja looduses vastavate piirimärkidega. Seda maad ei tohtinud mõis vähendada. Ainult vallakohtu nõusolekul võis ta seda vahetada samaväärtusliku mõisamaa vastu. — Et üksik-

talude suurust hoida teatavais piires, määrati nende alam- ja ülemmäär seaduses kindlaks.

Talumaa kasutamine pidi toimuma vabalepingu alusel selle rentija ja rentniku vahel. Seejuures tunnistas seadus normaalseks ja igapidi soodustatavaks raharendi. Kõik teised rendiliigid (teorent, loonusrent, segarent) pidid olema ainult ajutised. Teorendi püsimise ajaks pandi maksma vastav teoregulatiiv, kusjuures tüliküsimused selle rendi puhul pidi lahendatama endiste vakuraamatute alusel.

Liivimaa agraarolude arendamise taotletavaks lõppsihiks seadis Fölkersahmi reformikava talumaa müügi eraomanduseks. See leidis tunnustust ka uues seaduses. Seda pidi eriliselt soodustama selleks asutatav talurahva rentpank, millele mõisnikkonna vabameelsem osa pani suuri lootusi.

Eraldades talurahvale suurema osa talumaast, mille kasutamise eest maksetav raharent ja mille müügist saadavad summad pidid andma mõisale uusi kapitale, seisis mõisamajandus uues olukorras veel kahe olulise küsimuse ees: 1) kuidas võimaldada mõisale ratsionaalseks majandamiseks vajaliku põllundusliku pindala laiendamist ja 2) kuidas kindlustada mõisale seaduses ette nähtud teo-orjuse lõppemise järel vajalikul määral palgatöölisi. Neis küsimusis olid mõisnikud uue seaduse valmistamisel täiesti teadlikud.

Esimene küsimus pidi lahenduma kvoote eraldamisega talumaast mõisnikkude vabasse käsutusse. Valitsuse esindajate ringkonnast soovitati uue seaduse valmistamisel määrata kvoote mõisa põllusulaste jaoks. Selle vastu oli eriti hoogsalt esinenud Fölkersahm, kelle reformikavas kvoote olulisemaks ülesandeks pidi olema mõisule nende põllundusliku pindala laiendamise võimaldamine talumaa arvel. 1849. a. talurahvaseadus lahendaski kvooteküsimuse just viimases mõttes. Kvoote pidi jääma mõisniku kasutada tema oma äranägemise järele ja ilma ühegi kõrvalise järelevalveta.

Teise küsimuse — mõisade vajaliku palgatööjõuga varustamise väljavaadete käsitlemisel eeldati kõige pealt, et talude raharendile siirdumise ja nende päriks müümise tagajärjel vabaneb neis osa sulaseid, kelle õlul seni lasus mõisategu ja kes edaspidi niikuinii otsib enesele teenistust mõisus. Sellepärast ei pandud selles suunas nende vastu maksma min-geid erilisi sunniabinõusid. Hoopis vastupidiselt aga toimiti laialise vabadikkudekihi suhtes, kellele uus seadus pööras erilist tähelepanu. Rea karmide määrustega taotleti vabadikkude kihi otsest hävitamist, et nende elu võimatuks tegemisega neid sundida mõisatööle.

50. Liivimaa 1860. a. talurahvaseadus.

Liivimaa 1849. a. talurahvaseadus, mis üsna kaugele-nägevalt arvestas arenevaid rahatulunduslikke vahekordi, näis suurele osale mõisnikkonnast hädaohtlikuna just raharendi ja talumaa müügi soodustamise poolest. Kardeti, et talupoeg uutes tulunduslikes vahekorris kord-korralt ikka enam libiseb mõisniku eestkoste ja võimu alt, saades kogu valitsevale seisusele hädaohtlikuks teguriks. Seda reaktsiooni soodustasid eriti tagurlikud vaated, mis pärast 1848. a. revolutsioonilist liikumist levisid Lääne-Euroopas, iseäranis Saksa-maal ja leidsid kohedat pinda ka Liivimaal. Pealegi püsis suure osa mõisnikkude juures veel veene, et teo-orjus on küllalt sobivaks aluseks mõisa ja talude tulunduslikele vahekorrale. Samal ajal polnud ka talurahvas veel küllaldaselt õp-pinud hindama oma tööd raha peale ja pidi viimase muretse-misel raharendiks või talude ostmiseks võitlema suurte, tihti ülepääsematute raskustega. Seetõttu ei leidnud uued rahalised vahekorrad alul ka talupoegade poolt agaramat pooldamist. Ennemini eelistati just endisi, teo-orjusel põhinevaid vahe-kordi. — Niisuguseil eeldusel areneski Liivimaal 50.-dail aastail

raharendi sisseseadmine taludes väga visalt, veel visamalt aga talude eraomanduseks ostmine.

Nagu tegelikuski elus, avaldus mõisnikkude enamikus arenev reaktsioon 1849. a. seaduse vastu ka rüütelkonna agraar-seaduseandlikes kavatsusis. Alganud reaktsiooni esimeseks tulemuseks oli, et Liivimaa maapäev 1851. a. ei valinud enam tagasi maamarssaliks Fölkersahmi, uue talurahvaseaduse loojat, vaid kutsus suure häälteenamusega sellele kohale just tema poliitilise vastase Gustav parun Nolckeni. Fölkersahm pidi leppima talurahva rentpanga direktori tagasihoidliku kohaga. Liivimaa vabameelse aadlipartei juhi täht hakkas langema. Kui ta mõni aasta hiljem tahtis saada maanõunikuks, ei õnnestunud seegi tal. Samuti ei valinud 1854. a. maapäev uue talurahvaseaduse revideerimiseks asutatud komisjoni ühtki vabameelset, vaid see koostati ainult vanameelseist mõisnikest. Fölkersahmi elutööd — 1849. a. seadust — ähvardas tõsine hädaoht. See kujunes veel suuremaks, kui Fölkersahm 1856. a. suri. Vabameelne aadlipartei oli jäänud ilma mõjuka juhita.

Nii olid olud tagurlusele igapidi soodsad, kui maapäev 1856. a. asus uue talurahvaseaduse revideerimisele. Varemini selleks asutatud revisjonikomisjoni ettepanekul otsustati nüüd tühistada kõik soodustused, mis 1849. a. talurahvaseadus andis raharendile ja talude päriseksmüümisele. Teo-orjus tunnistati tavalikuks rendivahekordade aluseks. Talude pärisomanduseks müümine talupoegadele kavatseti teha pea täiesti võimatuks rea kitsendavate määrustega. Talurahva rentpank otsustati likvideerida, andes tema ülesanded mõisnikkude krediitkassa kätte, mis tol ajal pidas järjekindlat võitlust talude pärisomanduseks müümise vastu.

Maapäeva otsused viidi tolleaegse saksasõbralise Balti kindralkuberner Suvorovi agaral toetusel Läänemeremaade Komiteest õnnelikult läbi ja kinnitati esialgselt ka keisri poolt. Ootamatult aga anti küsimus otsustada riiginõukogule.

Siin määras Liivimaa talurahvaseaduse saatuse Aleksander II valitsuse alul võidule pääsenud vabameelne vool, mis polnud nõus laiendama mõisnikkude eesõigusi. Läänemere-maade Komitee otsused lükati tagasi ja keisrile esitati uus Liivimaa talurahvaseaduse eelnõu, mis viimase poolt kinnitati 13. XI. 1860. Kuna seaduse kohalikesse rahvakeeltesse tõlkimiseks palju aega kulus, pandi see maksma alles jaanipäevast 1863. (Eesti keelde tõlkis seaduse Lõuna-Eesti murdesse Jakob Hurt, Põhja-Eesti murdesse dr. Fr. Kreutzwald.)

1860. a. talurahvaseadus on suuremalt osalt pea sõna-sõnaline koopia 1849. a. seadusest, välja arvatud mõningad väheolulised muudatused. Tänu Vene riigivõimu tollaegsele vabameelsele suunale sai Liivimaa aadli äärmiselt tagurlikele püüdeile osaks täieline kaotus. Fölkersahmi ideedel põhinev talurahvaseadus pääses uuesti võidule ja jäi Liivimaa agraar-olude edaspidisele arenemisele üheks olulisemaks nurgakiviks.

51. Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus.

Eestimaal algatati agraarreformi küsimus juba 1839. a. maapäeval (vt. § 42). Kuid enne kui sellest algatusest sai uus talurahvaseadus, möödus 17 aastat. Küsimust kaaluti paljudes rüütelkonna poolt asutatud komisjonides, harutati mitmel maapäeval, löödi ägedaid sõnalahin-guid sel puhul rüütelkonnas eneses, kuid lõplik otsus viibis.

Küll oli juba 1842. a. maapäev vastu võtnud teatavad otsused, milles vabameelsemad vaated said enamuse. Ajutiselt pandi maksma määrus, millega talumaade mõisastamine järgmise järjekorralise maapäevani (1845) ära keelati. Edasi tunnistati tarvilikuks osa mõisnikele kuuluvaist maist kindlus-tada talupoegadele alaliseks tarvitamiseks. Rendi ja teo-orjuse kõrgendamist otsustati piirata. Talude põlisrendile andmine tunnistati lubatuks. Need maapäeva otsused ei tulnud aga Peterburis pikemat aega harutusele, sest vahepeal tahtis kesk-

valitsus ära oodata Liivimaa agraarseaduse lõplikku kujunemist, mida kavatseti aluseks võtta kõigi kolme Läänemere kubermangu agraarolude korraldamisel.

Samal ajal jäi ka Eestimaa rüütelkond agraarküsimuses täiesti passiivseks. Kuid talurahva käärimine, mis 1845. a. end tunda andis ka Eestimaal, manitses ruttama. Järgmisel aastal tuli küsimus rüütelkonna algatusel Peterburis päevakorda. Pooldades erilise rõhuga rüütelkonna valmisolekut kindlustada osa talumaad tarvitamist talurahvale, kinnitas keiser 1842. a. maapäeva otsused ja hiljemini (9. VI. 1846) Läänemere-maade Komitee poolt esitatud Eestimaa talurahvaseaduse uuendamise põhijooned. Eestimaa 1847. a. äärmiselt tormisel maapäeval, kus võitjaks jäi mõõdukas keskvool, võeti vastu eelmiste põhimõtete alusel, osalt aga uutena rida otsuseid, millest suurem osa sai järgneva talurahvaseaduse põhialusteks, millest mõningaid hiljemini osalt muudeti, osalt täiendati Liivimaa uue talurahvaseaduse määrustega. Küsimust kaaluti veel mitmel maapäeval ja paljudes komisjonides, kusjuures peamiseks vaidluspunktiks jäi, missugustel alustel talumaad mõisamaast lahutada. Mõisnikud püüdsid siin käest anda võimalikult vähe oma senistest eesõigustest, kuna valitsusvõimu esindajad nõudsid talurahva kasuks rohkemat.

Lõpuks tõkestas Eestimaa talurahvaseaduse saatuse otsustamist 1853. a. kevadel lahti puhkenud Krimmi sõda. Alles pärast selle lõppu hakkas asi jälle liikuma. Eelnõu kinnitati seaduseks vahepeal troonile astunud keiser Aleksander II poolt 5. VII. 1856 ja astus jõusse jüripäevast 1858.

Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus on oma põhimõtete aluste poolest väga lähedal Liivimaa 1849. a. seadusele, erineb aga oluliselt viimasest oma maksmapaneku korraga. Nagu Liivimaal nii eraldatakse ka siin osa maast, mis kindlustatakse ainult talurahvale kasutamiseks. Selle jagamise aluseks võetakse olukord 9. juunil 1846. Kõik maad, mis siis olid talupoegade käes (välja arvatud mõisateenijate kasutada olevad), kujundavad talumaad, kuna kõik muu maa jääb mõisamaaks. Mõisnikele jäi õigus eraldada talumaast kuues osa enda vabasse käsutusse. See kuuendikumaad pidi olema määratud eeskätt mõisasulaste ülespidamiseks. Kogu maa kõigis liikides jäi endiselt mõisniku eraomanduseks. Kuid talumaad, millest eraldati kuuendikumaad, ei tohtinud

mõisnik teisiti kasutada, kui ainult talurahva kogukonna liikmeile rendileandmisega või jälle päriseksmüümisega.

Nagu Liivimaalgi, nõuab uus talurahvaseadus kirjalikku rendilepingut vähemalt kuue aasta peale. Rendi-liikidest tunnustab seadus teo-, vilja- ja raharenti. Tunnistati lubatuks ka põlisrent, mis Liivimaal 1849. a. seaduse valmistamisel läbi ei läinud, sest vabameelsed kartsid, et selle maksmapanek soodustab teo-orjuse pikemat püsivust. Teo-orjuse kiiremaks lõppemiseks lubas 1856. a. seadus teorenti igal ajal vilja- või raharendiks ümber muuta. Seejuures jäeti kaks viimast rendiliiki normimata — poolte vaba kokkuleppe asjaks. Teorent aga normiti kindlate ülemmääradega. Üldiselt läbistub seaduses püüe soodustada teo-orjuse võimalikult peatset lõppemist ja raharendi sisseseadmist ning talude päriseksmüümist, kuigi see põhijoon siin pole nii teravalt välja arendatud kui Liivimaa 1849. a. talurahvaseaduses.

Uus seadus pidi maksma hakkama järk-järgult. Arvates seaduse väljakuulutamisest talurahvale, seega jüripäevast 1858, pidi talumaad 10 aasta jooksul kruntidesse rajatama. Ja alles selle järel, kui see oli kuski läbi viidud, pidi hakatama käima uue seaduse järele. Seni aga pidi talumaa kasutamine talupoegade poolt toimuma neil alustel, kuidas nad kuski olnud 9. VI. 1846, s. o. päeval, mil keiser kinnitas Läänemeremaade Komitee poolt esitatud Eestimaa talurahvaseaduse uuendamise põhijooned. See seaduse maksmapaneku kord tekitas talurahvas kohe suuri arusaamatusi, mis ka omalt poolt virgutasid teda laialisele käärimisele ja rahutusile uue seaduse väljakuulutamise aastal.

52. Talurahva käärimine Eestimaal 1858. a. Mahtra „sõda“.

Eestimaa 1856. a. talurahvaseaduse valmistamine, milleks kulus pikk rida aastaid, sai kohalikule talurahvale juba aeg-

sasti enne selle väljakuulutamist teatavaks. Et aga selle maksmapanek pikale venis, arvasid talupojad, et mõisnikud on sel puhul meelega viivitanud ja ühtlasi seaduse endi kasuks ümber teinud. Seda kahtlust toetasid ka mõningad segadused seaduse väljakuulutamisel: enne teatati rahvale, et uus seadus kirikuis ette loetakse, siis aga muudeti see korraldus, sest kardeti rahutusi rahva rohke kogumise puhul kirikute juurde, ja seaduseraamatud anti kogukonnatalitajaile kätte kogukonna- (kihelkonna-)kohtuis. Seaduse eestikeelsel trükitud tõlkel ei leidnud talupojad keisri nime ega pitsatit, mis nende arvates siin tingimata pidi olema, ja see kinnitas neid veel enam veendes, et seadus on mõisnikkude poolt võltsitud.

Sisuliselt oli uus seadus talupoegadele osalt arusaamatu, osalt seletasid nad seda nii, nagu see vastas nende soovidele. Kõige rohkem segadusi sünnitas seaduse maksmapaneku kord. Kuna selle järele talumaa kasutamine enne selle kruntidesse rajamist pidi toimuma neil alustel, kuidas nad kuski olnud 9. VI. 1846, siis hakkasid talupojad just seda seaduses nimetatud tähtpäeva pidama uue seaduse maksmapaneku eeltööde alguseks ja arvasid, et nüüd (1858. a.) juba kümneaastane tähtaeg sellest on möödunud. See arvamus näis olevat seda enam põhjendatud, et viimastel aastatel oli kubermangus toimetatud sõjaväe topograafilisi mõõteid, mida rahvas ühendas uue seaduse maksmapanekuga.

Olles arvamusel, et uus seadus on juba täies ulatuses maksev, hakkasid talupojad 1858. a. kevadel mitmel pool tõrkuma tegemast teo-orjust, eriti abitegu endises ulatuses, nõudes selle vähendamist ja kinnipidamist uues seaduses esinevaist teorendi normidest. Kuna mõisnikkude rõhuv enamik ei avaldanud siin mingit järeleandmist, kannatust kaotanud talurahvas aga suhtus neisse täielise umbusaldusega ja arvas oma nõuded olevat seadusepärased, siis tekkis maal rida tõrkumisi ja kokkupõrkeid.

Vaevalt oli uus seadus välja kuulutatud, kui arenes talurahva käärimine mitmes mõisas Vaivara kihelkonnas. Mõisnike süüdistati uue seaduse maksmapaneku sihilikus viivitamises. Kohati tõrkusid talupojad abitegu tegemast. Samalaadilisi tõrkumisi oli maikuul Hageri ja Kose kihelkondades. Talurahva sõnakuulmisele sundimiseks komandeeriti rahutuisse mõisusse sõjaväge, liikumise juhte karistati ametvõimude poolt ihunuhtlusega, kuna osa neist viidi Tallin-nasse vangi.

Kõige suuremaks kujunes talurahva käärimine Juuru kihelkonnas, eriti Mahttras, kus ta paisus veriseks kokkupõrkeks sõjaväega. Ka siin olid talupojad arvamusel, et abitegu on möödunud jüripäevast ära kaotatud. Seepärast tõrkus osa neist maikuu lõpul mõisa sõnnikuveost osa võtmast. Vastuhakkajad käsutati haagikohtuniku juurde. Kuid kartes peksmist otsustasid peremehed ühisel nõupidamisel sinna mitte minna. Selle järel ilmus haagikohtunik 50 soldatiga Maht-rasse, et tõrkujaid karistada, mis aga esialgu ei õnnestunud, sest et inimesed olid külast põgenenud. 2. juuniks käsutati peremehed uuesti mõisa. Enne seda aga otsustasid mehed mõisa küll ilmuda, kuid end peksta mitte lasta. Et kokku-käsitatud peremeestele mõjuvat kaitset saada, selleks kut-susid nad ka kihelkonna teistest kogukondadest mehi mää-ratud päevaks Mahttrasse.

2. juunil oligi Mahttrasse ilmunud mehi kohalikust kogu-konnast ja naabrusest üle 1000 hinge. Kohal oli ka suurem salk sõjaväge. Talumeestel polnud küll kindlamat kavatsust sõjaväele jõuga vastu hakata, kuid sündmused arenesid alg-jõuliselt ometi selles suunas. Meestest olid paljud enne kõrt-sides „julgust võtnud“ ja seetõttu eriti sõjakad. Mõisa õues piirasid talumehed kohalejõudnud väesalga ümber ja nõudsid, et soldatid tagasi läheksid. Rahva ja sõjaväelaste vahel tek-kinud sõnelemise ajal kargas üks talumees äkki sõjaväe kap-teni kallale ja lõi teda. Kallaletungija lasti kohe kohal maha,

kuid äkkijuhtunud sündmusel oli suur mõju. Teivastega varustatud talumehed tungisid „hurraa“-hüüetega soldatite kallale. Nelinurka seatud väesalk püüdis end alul kaitsta tääkidega, sest üldises segaduses polnud enam võimalik tulistada. Tundes aga end võimetuina vastupanuks, pistid soldatid kabuhirmus põgenema. Tagaajamisel sai neist haavata 12 meest ja ka salga pealik, kuna üks ohvitser sai surma. Talumeestest langes surnutena 7, haavata said 17, kellest kaks hiljemini haavadesse surid. Põgenenud sõjaväelaste järgimiselt tagasi tulnud, asus rahvahulk mõisa üldisele rüüstamisele. Viinakeldrist veeretati viina-aamid välja, millele järgnes metsik joomine. Sahvrite, aitade ja keldrite ukсед murti lahti ning rööviti, mida aga saadi. Mahtra omad mehed püüdsid küll röövimist tõkestada, kuid sel polnud võõrastele suuremat mõju. Juhuslikult tekkis üldise prassimise ajal tulekahi, milles maha põlesid härraste-maja ja mõningad kõrvalhooned.

Mahtra algjõuliselt kujunenud vastuhakkamine, mida rahvas siingi nimetas „sõjaks“, ajas valitsusvõimud loomulikult äärmisse ärevusse. Kohe saatis kuberner kohale eriametnikud ühes suurema sõjaväega, milles tääkide arv ulatus kaugelt üle 500. Ka keisri poolt käis selleks eriliselt komandeeritud kindral Issakov Mahtra sündmusi uurimas. Agaralt toimetatud juurdluse põhjal vangistati Maht-rast ja Juuru kihelkonna teistest kogukondadest üle poolesaja mehe, kes raudus ja ahelais Tallinna saadeti ning sõjakohtu kätte anti.

Mahtra kurbmängu puhul moodustatud sõjakohus, mille liikmeteks oli ka kohalikke mõisnikke, jõudis oma tööga alles novembris lõpule. Tema otsus oli äärmiselt karm, otse kohutav: 65-st kohtualusest mõisteti 60 surma, kahele 1500 hoopi kadalippu ja peale selle vangiroodu ning kolmele kadalipu karistus. Kindralkuberner Suvorovi ettepanekul aga kinnitas keiser otsuse oluliselt muudetud kujul. Selle järele määrati ihunuhtlust 44-le mehele: kahele 1000 hoopi, kuuele 600 hoopi,

neljale 400, teiste karistusmäärad kõikusid 50 ja 100 hoobi vahel. Peale selle mõisteti neist kaks 20-neks aastaks sunnitööle, 35 said sunnitööd või vangistust kuuest kuust kuue aastani või nad saadeti Siberisse asumisele; teised lasti vabaks. Sõjakohtu otsus kehalise karistamise alal saadeti täide Mahtra mõisas 10. II. 1859.

Mahtra sündmuste kohtulik uurimine polnud veel kuigi kaugele arenenud, kui mõnel pool kubermangus avaldus jällegi talurahva käärimine teravamal kujul. Juulikuus tõrkusid talumehed Kurisool ja Anijas (Harjumaal) tegemast abitegu rukkilõikuse alal. Kuna mõisnikud nõudsid abitegu endises ulatuses, tuli kummastki kohast talupoegi (Kurisoolt 14 ja Anijast 42 meest) hulgana 21. juulil Tallinna kubermanguvalitsusse abiteo küsimuse kohta selgitust saada. Selgituse saamise asemel aga tabas mehi traagiline saatus. Täiesti ootamatult vangistati nad kuberner kantseleis ja süüdistades neid mõisniku peale seadusevastases korras kaebuse tõstmises, samuti osa neist ülbes esinemises mõisniku ja ametvõimude vastu, mõisteti meeste peale samas kubermanguvalitsuses parunist abikuberner Roseni juhatusel kiires korras kohut. Meestele määrati 100 vitsahoopi igaühele, paarile mehele rohkemgi (kuni 200 hoopi). Otsus saadeti samal päeval sõjaväe kaasabil Vene turul trummipõrina saatel täide. See sündis äärmiselt toorelt ja nii jälgil kujul, et saksa soost linnakodanike kudegi hulgas seda põlastusega hukka mõisteti.

Eestimaa talurahva rahutused 1858. a. andsid olulise tõuke, et maksma pandi uuele seadusele „täiendavad määrused“, mis keisri poolt kinnitati 23. I. 1859 esialgu katsena kolmeks aastaks, hiljemini aga pikendati. Nende määruste järele pidi talu- ja mõisamaa lahutamine veel sama aasta sügiseks lõpule viidama. Samuti kiirendati kuuendiku- maade korraldamist. Et tõkestada teorendi kõrgendamist, selleks pandi maksma mõningaid uusi korraldusi.

53. Maltsveti liikumine.

Samal ajal ja selle ümber, kui Eestimaal talurahva käärimine kohati kujunes otseseks vastuhakkamiseks valitsusvõimudele, avaldus teisel talurahva rahutu meeleolu n. n. prohvet Maltsveti juhitud liikumises. See liikumine, väliselt pea täiesti usulist laadi, oli oma põhiolemuselt suurel määral rahva raske tulundusliku seisukorra ja ühiskondliku rahulolematuse mõjutatud.

Selle liikumise juhiks oli Järvamaa talupoeg Juhan Leinberg (1812—1885), keda rahvas hüüdis „prohvet Maltsvetiks“, talukoha järele, mida ta noores eas Järva-Jaanis pidas. Talukohalt lahkunud elas Leinberg mitmel pool Järva- ja Harjumaal ning ka Tallinnas ja Paides, teotsedes mitmesugustel aladel, oli kõrtsmikuks, möldriks, kaupmeheks ja tõusis oma aja kohta üsna jõukaks meheks. Sisetunde piinade mõjul oma senise elu pärast loobub Leinberg esmalt kõrtsimehe ametist, pärast ka kauplemisest ja hakkab rahvale 50.-date aastate keskpaiku palvetunde pidama. Tema tegevusalaks kujuneb peaasjalikult idapoolne Järvamaa ja Harjuma.

Mõjuka sõna ja pilguga, iseteadliku ja julge esinemisega suutis Leinberg rahvahulkade südamed ja meeled tugevasti lainetama panna, nii et tema pooldajate hulka lõpuks arvati ulatuvat 200—300 perekonnani. Maltsveti liikumise kandvaks mõtteks oli rahva päästmine raskest tulunduslikust ja ühiskondlikust seisukorrast. Väliselt võttis see püüd usulise ilme, nii et pääsemise teostumiseks nõudis Maltsvet Jumala sõnast valjut kinnipidamist, palveharjutusi ja paastumist, samuti ka viinast, tubakast ning ka sealihast loobumist, naisterahvailt valgete riiete ja lahtiste juuste kandmist jne. Maltsveti usuline õpetus, mis ei kujunenud küll lõplikult valminuks ja järjekindlaks, on iseäranis rohkesti ammutanud aineid Vanast Testamendist, mida soodustas viimase rahvalik ja rahvuslik põhitoon. Seejuures sattus Maltsvet

oma usulisis otsimisis vastollu ametliku kirikuga, kinni haarates peajaslikult väliseist asjust. Kirikus jumala-teenistusel viibides ei põlvita maltsvetlased koguduse palve ajal ega pihtil olles, samuti ka mitte „Meie Isa“ palve puhul, sest nad peavad Kristuse ristikujusid kirikus Pühas Kirjas keelatud ebajumalakujudeks, mille ees ei tohtivat põlvi painutada. Seletades, et Püha Vaimu valatakse ühtlaselt nii meeste kui naiste peale, tunnustab Maltsvet ka viimaste õigust olla prohvetiks, õpetada, tulevikku ennustada jne. Endid peavad maltsvetlased Jumala lasteks ja pühadeks, kes Jumala käsu täitjatena seisvat kõrgemal ilmliku ja vaimuliku ülemuse korraldusist. Seejuures jäävad Maltsveti pooldajad ikkagi kiriku-liikmeiks, võib-olla just selleks, et võimudele vähem põhjust anda nende vastu surveabinõude tarvitamiseks.

Ka vennastekogudusega oli Maltsvet teravas vastolus. Tema palvetundide suur menu oli vennastekoguduse tegelasis rohkelt ärevust sünnitanud ja just nende algatusel hakati Maltsveti valitsusvõimude poolt poliitiliselt kahtlustama. Maltsvet omalt poolt asus vennastekoguduse tegevuse teravale arvustamisele, leides, et rikkad mõldrid ja talumehed ning mõisavõimu käsilised — kupjad, kes selle koguduse juhtivamaid tegelasi, ei suutvat oma rahu kuulutamisega ja leplikkuse jutlustamisega aidata vähemaid vendi nende hädas. Ta pidas vennastekoguduse tegelasi valeprohvetiteks, piitsutas nende vaimulikku kõrkust ja variseerlikku silmakirjalikkust ning arvas tarviliku olevat nende mõju murda.

Maltsveti tegevus tõmbas enesele üsna laialiselt ka valitsusvõimude tähelepanu. Ta tegevust jälgiti, ta ise vangistati ja kuulati kõrgemate vaimulikkude ja kodanlikkude võimude poolt mitmekordselt üle. Ta pääses õigeks-mõistetuna, anti aga kohalikkude võimude valve alla. „Prohvet“ jätkas endiselt ja veel julgemaltki oma tegevust.

1860. aastani oli Maltsveti tegevus kandnud peajaslikult usulise ergutamise laadi. Sel aastal aga haarab teda mõte

viia oma rahvast Krimmi, kus kuulduste järgi pidid olema soodsad asumistingimused. Selle kavatsuse teostamisele aitas kaasa naisprohvet Minna Reining (Ranna vallast Harjumaal), kes kuulutas Maltsveti jumalast saadetud meheks, Ristijaks Johanneseks, kes pidavat oma rahva kodusest viletsusest välja viima. See kuuldus levis ruttu ja aitas Maltsveti mõju rahvasse aina tõsta. 1861. a. alul said maltsvetlaste saadikud keisrilt loa Krimmi asumiseks. Sama aasta kevadel jõudis Maltsvet ühes hulga oma pooldajatega Krimmi. Väljarännanud leidsid aga oma uues asukohas hoopis viletsad olud eest, pettusid, ja varsti rauges ka Maltsveti algatatud liikumine nende seas.

Maltsveti äraoleku ajal olid tema isehakanud abilised 1861. a. kevadel üles õhutanud tema poolehoidjaid, kes kogunesid Tallinna juurde Lasnamäele ja ootasid laeva, mis pidi neid viima „töötatud maale“. Ootajad, kelle hulgas oli ka jõukamaid talupoegi, olid enne lõpetanud oma majapidamise, müünud oma vara ja lootsid nüüd pääseda kohalikust viletsusest. Sama aasta juunis aeti nad politsei poolt laiali. Osa neist pöördus tagasi endisse asukohta, teised aga rändasid välja Krimmi.

Maltsvet tuli mõne aasta pärast Krimmist tagasi. Kuid tema tegevuses polnud enam endist hoogu ja tema algatatud liikumine rauges ning kadus varsti. — See liikumine, mis küll ei saavutanud kaugemaleulatuvaid tulemusi, on kujukaks nähteks tolleaegse talurahva väljakannatamatuist ühiskondlikest ja tulunduslikest oludest väljapääsu otsimisel, kus ühtlasi kajastub ka usuline rahuldamatus.

54. Väljarändamine 50.-dail aastail ja 60.-date alul.

Teo-orjuse raskus, tulunduslik kindlustamatus, õiguslikul alal täieline sõltuvus mõisast hoidsid kogu talurahva arenemise kammitsas. Samal ajal ei võimaldanud valitsevad agraar-

olud, kus mõisnik oli maa omanik ja peremees, ja maksev teoorjuse-süsteem, mis nõudis talurahvalt põllutöö hooaegadel suurt tööjõudu, kuid jättis selle suuremal osal aastast tarvita-mata, selle tööjõu otstarbekohast kasutamist. Eriti vilets oli ses suhtes laialise popsidekihi seisukord. Rahva arv suurenes ja uued juurdetulevad töökaed ei leidnud maal küllaldest rakendust. Kuid kunstlike töetega, seadustes maksuma pandud kitsendustega oli nende väljapääs külast suletud (vt. § 27). Mõisnikkude peamureks oli siin kindlustada ainult oma majapidamisi ja neist sõltuvaid talusid vajalise tööjõuga. Nii loodi sulg, mille taha kogunes rahva suurenev tööjõud ja hingitses küllaldaselt tulukalt kasutamata.

Tulunduslikus viletsuses lootuse kaotanud oma seisukorra paranemisele koha peal, haaras rahvas otse loomusunniliselt kinni väljarändamise mõttest. See avaldus eriti teravalt Liivimaal 1841. a. käärimises ja hiljemini vene-õigeusku siirdumise ajajärgul (vt. §§ 43 ja 46). Kuna maksvate seaduste järgi väljarändamine oli tõkestatud, tegelikult täiesti võimatuks tehtud, tegi rahvas katset omavoliliselt Venesse pääseda.

Esimene suurejoonelisem algatus sel alal toimub Võru- ja osalt Tartumaal 1847. a. Selle aasta kevadel levib siin talupoegade keskel kuuldus, et neil olevat võimalus viljarikkas Ukrainas tasuta maad saada. Olevat ainult tarvis Liivimaalt Pihkva pääseda, kust kroonu kulul loodetakse edasi saada. Selle kuulduse mõjul likvideerib hulk talupoegi oma majapidamise, müüb salaja naeruväärsete hindade eest oma varanatukese ja liigub omavoliliselt suurtes hulkades Pihkva. Valitsusvõimude vahelesegamisega aga aetakse väljarändamise katse täiesti nurja. Kohtadelt lahkunud talupojad, arvult kolmesaja ümber, tuuakse sunniviisil tagasi ja neid karistatakse karmilt.

Väljarändamise mõte ei vaibunud. Selle teostamist aga takistasid talurahva kohta maksvad liikumisvabaduse kitsendused. Kuid varsti tuli siin appi Vene valitsusvõimude sise-

koloniseerimise politika; nimelt anti 1843. a. seadus, mille sihiks oli asustada tühje, kasutamata seisvaid riigimaid, peasjalikult Lõuna-Venes. Asunikkudele lubati rida olulisi soodustusi: tasuta 30—60 tiinu (= 33—66 ha) maad, peale selle pidi neid varustatama kütteainese, raha, põllutööriistade, seemnega jne., samuti pidid nad esialgu olema vabad riigimaksudest, nekrutite andmisest jne. See seadus sai eesti talurahvale hiljemini teatavaks ja seda võidi kasutada alles siis, kui Liivimaal 1849. a. ja Eestimaal 1856. a. seadus avardas talupoegade liikumisõigust Vene kubermangudesse, lubades iga aasta 5% Eestimaal kogu rahvastikust, Liivimaal meeshingedest üle 14. eluaasta igast kogukonnast välja rännata. Liivimaalt, nimelt Võru maakonnast rändas 1855. a. rida perekondi välja Samarasse.

Esimeste väljarännanute käsi käis alul halvasti: lubatud soodustused jäid tulemata, asunikud sattusid sekeldustesse maasaamise asjus, kaotasid lõpuks oma viimase kaasavõetud varanatukese. Alles hiljemini paranes nende olukord. Teated esimeste väljarännanute viletsustest mõjusid omalt poolt kaasa, et rahvas oli väljarändamise suhtes rohkesti ettevaatlik. Kuid rõhuv olukord kodumaal ei lasknud seekordki väljarändamise mõtet täiesti kustuda. Ka püüdis riigimaadeministeerium 50.-date aastate lõpul omalt poolt seda õhutada, et teostada oma kavatsust saada Liivi- ja Eestimaalt 400—500 talupoja perekonda Samarasse. Nii võttis väljarändamise tuhin eesti talurahva keskel 1859.—1861. a. jälle hoogu, Lõuna-Eestis peasjalikult Võru- ja Tartumaal, Põhja-Eestis ühenduses „prohvet Maltsveti“ juhitud usuliikumisega eeskätt Järva- ja Harjumaal. Pika ja vaevase reisu järel pääses hulk perekondi Samarasse ja Krimmi, kus pandi alus esimestele eesti asundustele Venes.

Väljarändamise sumbutamiseks võeti koha peal Liivi- ja Eestimaal kohalikkude võimude poolt rida tõkkeabinõusid tarvitusele. Eriti teotses ses suunas Balti kindralkuberner Suvorov, kes muuseas ilmus isiklikult Võrumaale, kus välja-

rändamise tuhin oli kõige elavam, ja lasi siin liikumise juhte karmilt karistada.

Väljarändamise vastu koha peal tarvitusele võetud surve, teated esimeste väljarännanute kurvast saatusest, samuti keskvalitsuse jakenemine väljarändamise vastu pärast Vene talurahva vabastamist 1861. a. — kõik need tegurid mõjusid, et väljarändamine edaspidi lähemal aastail ei jätkunud enam väga massilise nähtena, kuigi üksikult ja vähemais salkades rändas hulk perekondi välja.

55. Talupoegade liikumisõiguste avardamine.

Talurahva pärisorjusest vabastamise seadustega nii Eesti- kui Liivimaal maksma pandud kitsendusi talupoegade liikumisvabaduse alal pehmendasid küll sajandi keskpaiku antud agraarseadused, kuid jätsid siiski neid maksma veel üsna olulises ulatuses. — Peale Krimmi sõja lõppu hakkas aga hoogsamalt virguv tulunduslik elu ja rahatulunduse maale tungimine nõudma talurahvale avaramat liikumisvabadust. Tõkked sel alal esinesid aasta-aastalt ikka suurema pahena. Seda tunti osalt ka kohalikus mõisnikkonnas. Teisest küljest nõuti talurahva liikumisõiguste avardamist ka Vene keskvalitsuse poolt, eriti Aleksander II valitsusaja alul. Nii oli riiginõukogu Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse eelnõu läbivaatamisel muu seas tarvilikuks tunnistanud, et Läänemeremaade talupoegadele antaks eriseadusega avaramad võimalused Venesse väljarändamiseks.

See algatus, mis keisri poolt kinnitati, tõstis kõigil Läänemeremaade maapäevadel talurahva n. n. passikorralduse päevakorda. Mõisnikkonnas eneses tulid ses küsimuses teravad vastolud esile, kuid selle käsitus lõppes üldiselt siiski valitsuse esitise võiduga. Küsimuse lõplikul harutamisel Peterburis, millest osa võtsid ka kõigi Läänemeremaade rüütelkondade juhid, tehti Balti aadli seisukohtadele mõningaid soo-

dustusi ja paljuvaieldud talupoegade liikumisõiguste avardamine kinnitati n. n. passikorralduse seadusega keisri poolt 9. VII. 1863. See seadus pandi maksma ühisena kõigi Läänemeremaade kohta.

Selle seaduse järgi oli igal talupojal, kes omas kogukonnas oli täitnud kõik seaduslikud kohustused, maksnud ette oma isikumaksud või kindlustanud nende saamise, samuti õiendanud passimaksu ja kindlustanud oma kohale jäävate lähemate sugulaste ülalpidamise¹, õigus saada igal ajal kogukonnavalitsuselt passi 3 kuust kuni 3 aastani, millega ta võis asuda igal pool Läänemeremaade piirides ja väljaspool neid 30 versta laiusel maa-alal. Vene kubermangudesse üle 30-verstalise piiräärse maariba asumiseks vajas väljarändaja riiklikku n. n. plakatpassi, mis anti kogukonna-valitsuselt saadud passi vastu kohalikult maakonnarenteilt. Passi tähtaja möödumisel tuli see uuendada, seejuures õiendada oma maksud. Üle 21 a. vanuses oli igal talupojal õigus jäädavalt siirduda teise kogukonda kogu riigis, kui olid täidetud kõik eeltingimused, mis passisaamiseks vajalikud, ja oli olemas uuel kogukonnalt nõusolek vastuvõtuks. Seejuures lihtsustati uude kogukonda ümberkirjutamise korda tunduvalt.

Talurahva avaramad liikumisõigused uue seaduse järgi, jäädes küll seotuks veel rea oluliste kitsendustega, olid siiski suureks edusammuks, eriti seega, et nüüd enam ei võidud passi andmisest keelduda põhinedes „tööliste tunduval puudusel“. Viimane asjaolu oli seni andnud mõisnikule seadusliku võimaluse otsustavalt tõkestada talupoegade lahkumist oma senisest kogukonnast. Küll jäi alul ka uue korralduse ajal mõisnikule võimalus tõkestada talupoegade liikumist oma suure mõjuvõimuga talurahva kogukonna suhtes. See tõke aga kadus, kui viimane 1866. a. kogukonnaseadusega vabastati mõisniku eestkoste alt ja seati iseseisvale jalale.

¹ Viimatinimetatud koormus jäi maksma 1868. aastani.

56. Mõisnikkude kodukari-õiguse kaotamine.

Mõisnikkude kodukari-õigus, mis oli leidnud kindlat tunnustust pärisorjuse kaotamise seadustes (vt. § 26), jäi püsima ka sajandi keskpaiku maksma pandud talurahvaseadusis. Liivimaa 1849. a. seaduse järele oli mõisnikul kodukari-õigus mitte ainult oma teenijate ja tööliste, vaid ka talupere-meeste üle, kui viimased mõisatöös olid. Kodukari alt olid vabad ainult kohaomanikud. Karistusmäärad jäid endisteks. 1860. a. talurahvaseadus pehmendas pisut kodukari, tehes selle ülemmääraks 15 vitsahoopi meestele ja poistele, kuna naised ihunuhtlusest vabastati. Ka lubati ihunuhtlust asendada rahatrahviga. — Eestimaa l võis mõisnik 1856. a. seaduse järele kodukari-õiguse põhjal määrata talupojale kuni 18 kepihoopi, lastele kuni 14 aasta vanuseni ja naistele kuni 15 vitsahoopi. Mõlemais kubermanges võisid mõisahärra volitusel kodukari-õigust teostada ka kupjad.

Pärast Vene talurahva vabastamist 1861. a. sattus Läänemeremail maksev mõisnikkude kodukari-õigus vastollu uue olukorraga siseriigis. Seal oli nüüd mõisnikelt võetud õigus karistada talupoegi ihunuhtlusega; viimast võisid vähemal määral (kuni 20 vitsahoobini) määrata ainult valla-kohtud. See muutus, omaaegse valitsusringkondade vabameelsuse tulemus, andis tagajärgi ka Läänemeremail. Juba Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse kinnitamisel oli riigivalitsuse poolt püstitatud nõudmine: maapäev võtku kaalumisele, kas pole juba aeg kaotada mõisnikkude kodukari-õigus. Kui see sooviavaldus lähemal aastail siiski ei teostunud, tegi kindralkuberner 1865. a. ettepaneku: maapäev kitsendagu mõisnikkude kodukari-õigust! Vastavalt esitatud soovile otsustaski Liivimaa maapäev sama aasta märtsis mõisnikkude kodukari-õigust piirata.

Peterburis aga otsustas Läänemere maa de Komitee mõisnikkude kodukari-õiguse Baltimaal hoopis ära kaotada.

See otsus kinnitati ka keisri poolt. Ühtlasi kitsendati järgmisel (1866.) aastal ka kohtute õigust talupoegi ihunuhtlusega karistada. Sillakohtud ja haagikohtunikud võisid ihunuhtlust anda ainult neil kordadel, kui oli võimatu süüdlasile vangistust või rahatrahvi määrata. Vastavalt Vene talurahva pärisorjusest vabastamise seadusele võisid vallakohtud edaspidi karistada ihunuhtlusega ainult kuni 20 vitsahoobini.

57. Vallakogukonna seadus 1866. a.

Pärisorjuse kaotamise seadused Eestimaal 1816. a. ja Liivimaal 1819. a. andsid talurahvale kogukondliku korralduse, mille organid ja eneseavaldus olid pandud mõisniku laiaulatusliku kontrolli ja eestkoste alla (vt. § 24). Samas suunas korraldati talurahva kogukondlik omavalitsus ka Liivimaa 1849. ja 1860. a. ning Eestimaa 1856. a. talurahvaseaduses. Ka neis jäi talurahva kogukonnavalitsus mõisavalitsuse allorganiks. Kogukonda võidi kokku kutsuda ainult mõisavalitsuse loaga. Kogukonna koosolekute otsused, samuti ametnikkude valimised kuulusid mõisavalitsuse kinnitamisele. Ka kogukonna asutiste ja ametnikkude tegevus käis mõisavalitsuse lähema järelevalve ja eestkoste alla.

Säärane mõisavalitsuse meelevalda alla seatud kogukondlik omavalitsus, mis oli küll talurahva eneseavaldusele teatavaks algeliseks kooliks, kuid tõkestas tema vabamat isetegevust, tekitas juba 60.-date aastate esimesel poolel talupoegade keskel rohket rahulolematust. Raharendi ja taludemüügi soodustamisega, samuti muudegi korraldustega olid viimased talurahvaseadused kaasa mõjunud talupoegkonnas elujõulise ülemkihi arenemisele, millele maksva kogukondliku omavalitsuse raamid tundusid äärmiselt kitsaina. Nurin, mis sel puhul talurahvas tekkis, tehti teatavaks ka Peterburi keskvalitsusele. Osalt selle tagajärjel, kuid veel suuremal määral tol ajal valitsuse ringkonnis võidule pääsenud vabameelsete

vaadete mõjul, mis ka Vene talurahvale tema pärisorjusest vabastamise seaduses (1861) oli andnud avara kogukondliku omavalitsuse, algatas valitsus 1865. a. kevadel Läänemeremaade rüütelkondade ees uue vallakogukonna seaduse loomise küsimuse, kusjuures tehti tingimuseks, et talurahva kogukondlik omavalitsus pidi mõisavalitsuse eestkoste alt vabastatama. Sel põhimõttel töötatigi rüütelkondade poolt vastavad seadusekavad välja, millest oli kõige üksikasjalisem Eestimaa rüütelkonna oma. See saigi kindral-kuberneri poolt keskvalitsusele esitatud seaduse-eelnõu aluseks. Uus vallakogukonna seadus kõigi Läänemeremaade kohta kinnitati keisri poolt 19. II. 1866 ja pandi maksma sama aasta 1. oktoobrist, esialgu ajutiselt kuueks aastaks, püsis aga tegelikult tsaarivalitsuse lõpuni.

Uues vallakogukonna seaduses, mis oli vabameelse ajajärgu sünnitis, oli järjekindlalt läbi viidud peapõhimõttena mõisavalitsuse mõju kõrvaldamine talurahva kogukondlikult omavalitsuselt. Teisest küljest ei pandud viimast ka mitte karmi, vaid üsna mõõduka riikliku kontrolli alla ja jäeti seega talurahva kogukondlikule eneseavaldusele üsna avarad piirid. Sama seadusega vabastati vallakohus Liivimaal senistest politseilistest ülesannetest (vrd. §§ 24 ja 25) ja anti need omavalitsusele.

Uue seaduse järgi kuulusid vallakogukonda mitte ainult kohalikud talupojad, vaid ka väljaspool elavad, kui nad aga olid selle kogukonna hingekirjas. Sinna kuulusid ka teistest seisustest isikud, kui nad olid kogukonna piirides talumaa rentnikud või selle omanikud, kusjuures nende seisuslikud isiklikud erioigused edasi püsisid.

Kogukonna laiemaks organiks jäi endiselt täiskogu. Kuid selle koosseisu, samuti võimupiire muudeti tunduvalt. Kuna ennemini oli täiskogus ühetaoline hääleõigus kõigil kogukonna täisealistel meessoost liikmetel, võtsid nüüd täiskogust hääleõigusega osa otseselt ainult talumaa rentnikud ja

omanikud, kuna maatameestel oli ainult kaudne esindus, — iga kümne mehe kohta üks esindaja. Täiskogu tegevusele määrati kindlad piirid: ta tuli korralikult kokku kord aastas ja ainult vallaametnikkude (vallavanema, tema abide, kohtumeeste ja volimeeste) valimiseks; peale selle kuulus tema võimkonda veel kogukonna liikmete väljaheitmine.

Täiskogu kõrval tõusis märksa mõjukamaks organiks vallavolikogu, mille liikmete arv oli vastavalt kogukonna hingede arvule (200—3000) 8 kuni 24. Pool volikogu liikmeid pidi olema taluperemeeste, teine pool maatameeste (sulaste, mõisatööliste, popside jne.) hulgast. Volikogu võimkonda kuulus otsuste tegemine kogukonna üldisis majanduslikes ja ühiskondlikes küsimusis, tema varanduste ja koolide asjus, vallamaksude ja vallaametnikkudele palga määramine, ülemusele palvete ja kaebuste esitamine jne.

Kogukonna ametnikkude keskel seisis silmapaistvalt esikohal vallavanem. Temal oli vastavalt tarvidusele 2 kuni 4 abilist, kel volikogus oli ainult nõuandev hääl. Vallavanem kui kogukonna kõrgem vastutav ametnik valiti taluperemeeste hulgast. Ta oli volikogu esinikuks ja tema otsuste täidesaatajaks. Temal oli ka politseivõim kõigi talupojaseisusest isikute üle oma kogukonna piirides nii talu- kui mõisamaal. Tal oli õigus neile ka karistust määrata: kuni 2 päeva aresti või 1 rubla trahvi. Politseivõimu kandjana allus vallavanem otsestelt maakonnapolitseile. — Kuna nüüd vallavanema politseivõimule allusid ka mõisamaal elavad talupojad, siis kaotati mõisavalitsusel, mis küll politseiasutisena edasi püsis, senine politseilise karistamise õigus: mõisapolitseil jäi ainult õigus määruste vastu eksinuid esitada karistamiseks vallavanemale või vallakohtule, suuremate süütegude puhul aga maakonnapolitseile.

Vallakohtu korralduse jättis uus seadus Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse alustele, millega kokkukõlastati osaliselt ka Eestimaa talurahvakohtu korraldus. See korraldus jäi maksma kuni venestamisaegse kohtureformini.

Uue vallakogukonna seaduse täienduseks kinnitati keisri poolt veel samal aastal erilised määrused ühiskondliku heaolu korraldamiseks. Neis käsitleti magasiaitade ja valla-kassade täiendamist ning valitsemist ja vaeste ning haigete eest hoolekannet.

Uus vallakogukonna seadus tõi kohe rohkem elu ja liikuvust talurahva omavalitsusse ning kujunes väärtuslikuks kooliks tema ühiskondliku iseteadvuse kasvatamisel.

58. Teo-orjuse lõpetamine.

Olulisemaks põhijooneks XIX sajandi keskpaiku antud Liivi- ja Eestimaa talurahvaseadusis oli, nagu nägime (vt. §§ 49, 50, 51) püüd soodustada raharendi ja taludemüügi arenemist, millega rööbiti pidi langema teo-orjus. — Alul peale uute seaduste maksmapanekut oli aga see raharendile siirdumise ja talude müümise areng võrdlemisi loid. Pidureid esines siin nii mõisnikkude kui talupoegade poolt. Mõlemad pooled olid veel uute vahekordadega harjumata ja kinni teoorjuseaegseis harjumusis. Samal ajal oli siin puhttulunduslikke raskusi. Mõisul puudus vajalikul määral tarbvara iseseisvaks majandamiseks, samuti hooned palgatööliste ja veoloomade paigutamiseks. Talupoegadel aga oli raske raha saada rendi jaoks ja sissemaksudeks talude ostmisel.

Katsena ja ülemineku-astmena arenes vahepeal segarent, s. t. osa talude kohustusi jäi endiselt teo-orjuse alusele, kuna teine osa õiendati rahas. See rendiliik aga osutus varsti nii mõisale kui taludele ebaotstarbekohaseks ja koormavaks. Et oma kohustustega mõisa vastu, samuti oma töödega kibedail tööaegadel hakkama saada, osalt ka vana harjumuse põhjal, pidasid talud palgatööjõudu alul endisel määral. Selle tööjõu rahaks muutmine mitmesuguste kõrvaltöödega põllutööde vaheaegadel oli aga raske ja vähe tulukas. Nii

sai segarent taludele rohkesti koormavaks. Mõisus aga oli majandamine kahe erineva elemendiga — teoliste ja palgatöölistega — rohkesti tülikas. Pealegi tõusid ajutiselt sulaste palgad, sest taludes ei vallandunud neid sel määral, nagu mõis neid vajas. Kõige selle tõttu polnud segarendi iga kuigi pikk.

Pea selgus otseseis kogemuis, et raharendile siirdunud talupojad tulunduslikult märksa jõudsamini edenevad. Mõisatööst vabanenud tööjõudu ja põllutulunduslikku tarbvara võisid nad nüüd kasutada ainult oma majanduses, samuti selles kasutada kogu oma loomatoidu ja sõnniku, mille hulk kasvas. Paremini haritud ja väetatud põllud andsid nüüd ka rikkalikumat saaki. See kogemus virgutas ka teisi, seni veel teo-orjusele olevaid talunikke raharendile siirdumisele. Mõisnikkonnas levis samuti ikka enam ja enam arusaamine teo-orjuse ebaratsionaalsusest ja raharendi vahetõrõade suuremast tulukusest. Ka suudeti aja-jooksul rohkem vallanduda seniseist teo-orjusega seotud harjumisist ja soetada mõisus vajalikku tarbvara ja hooneid majandamiseks palgatöö alusel. Nõnda kohenesid nii mõisnikkude kui talupoegade juures eeldused, mis soodustasid tulunduslikku arengut tõkestava teo-orjuse lõpetamist.

Samas suunas mõjus ka riigi keskvalitsuse seisukoht. Juba Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse läbivaatamisel oli riiginõukogu teinud Balti kindralkubernerile ülesandeks pöörata erilist tähelepanu sellele, et rüütelkond igapidi kiirustaks teo-orjuse lõppemist. Selles mõttes oligi kindralkuberner esinenud rüütelkonnale vastavate ettepanekutega, mis aga alul ei andnud mingeid tulemusi.

Siiski pani kartus riigivõimu vahetõsegamise ees, mis pärast Vene talurahva vabastamist ja keskvalitsuses võimul oleva vabameelse voolu tõttu ähvardas Balti mõisnikele saada hädaõhtlikuks, siin pea liikuma nii Liivi- kui Eestimaa rüütelkonna. Liivimaal otsustas maapäev 1864. a. kevadel ära keelata järgmise aasta jüripäevast igasuguse uute teorendi-

lepingute sõlmimise, kuna teo-orjus üldiselt pidi täiesti lõpema 1871. a. jüripäevaks. Eestimaal volitas 1865. a. maapäev rüütelkonna peameest teatama riigivalitsusele oma lootust, et kolme aasta jooksul teo-orjus kubermangus lõpeb. Sama maapäev pöördus ka mõisnikkude poole üleskutsega, hoolitseda, et teo-orjus kolme aasta jooksul kaoks seal, kus see veel püsib.

See lõpuks avaldunud ruttamine rüütelkondade poolt ei päästnud neid siiski valitsusvõimu vaheleastumisest. Viimase tugeval surve otsustas Liivimaa maapäev 1865. a. kaotada teo-orjuse 1868. a. jüripäevaks, mis ka tegelikult sündis. Sama tähtpäev teo-orjuse lõppemiseks määrati kindralkuberneri käskkirjaga ka Eestimaal. Tegelikult lõppes teo-orjus ainult talumaal, kuna ta mõisa- ja kvootemaal (samuti kuuendikumaal) edasi püsis. — Samal ajal, kui lahendati teo-orjuse lõpetamise küsimust, mille tagajärjel oli ette näha uutele tulunduslikele vahekordadele siirdumisel osa teorentnikkude lahkumist senistelt kohtadelt, pandi maksma ka määrused lahkuvaile rentnikele kahjutasu maksmise kohta.

Teo-orjuse lõpetamisega, millele oli eelnenud rida teisi olulisi uuendusi talurahva elus — uued talurahvaseadused, liikumisõiguste avardamine, talupoja vabastamine mõisniku kodukari alt, uus kogukonnaseadus — algas talurahvas ja ühtlasi kogu eesti rahvuse elus uus ajajärk. Nimetatud uuendused avardasid nii tulunduslikke kui ka sotsiaalseid arenemisvõimalusi, löid eeldusi rahvahulkade isetegevusele, kohendasid pinna eesti rahvuslikule ärkamisele.

VIII. Linnad.

59. Linnade kasvamine.

Nagu kogu Euroopa kultuuri-ilmale on XIX sajandil omane linnade hoogsam kasvamine, nii esineb sama nähe ka Eestis. Suurema hoo ja ulatuse võtab see siin 60.-daist aas-

taist peale, kus talurahvast hakkas äsja saadud avarama liikumisvabaduse ja külas toimuva tulundusliku murrangu (raha- rendi sisseseadmise ja talude ostmise) tagajärjel suuremal määral linna valguma. Samas suunas mõjus ka linnades elatamistingimuste avarumise kaubanduse ja tööstuse hoogsama arenemise tõttu ja lõpuks ka ühendusolude paranemine uute raudteede ehitamise tagajärjel.

Kuni 60.-date aastateni on Eesti linnade kasvamine veel väga viril ja jõuetu. Hoogsamalt kasvavad ainult suuremad linnad, kuna väikesemais läheb rahvastiku arv ajutiselt koguni tagurpidi.

Seda illustreerib Lõuna-Eesti kohta kujukalt järgmine tabel, mis näitab elanikkude arvu allnimetatud aastail:

	1816. a.	1835. a.	1855. a.	1867. a.
Tartus	7 376	10 802	12 702	21 014
Pärnus	3 408	4 311	5 661	9 196
Võrus	2 339	3 439	1 467	2 114
Viljandis	2 322	3 949	2 124	3 092

Väikesemais linnus kõigub rahva arv veel 70.-date aastate alul kahe ja kolme tuhande ümber (Paldiskis ei ulatu see tuhandenigi). Linnadeks sõna ulatuvamas mõttes jäävad ainult Tallinna, Tartu ja Pärnu ning ühtlasi piirdub eeskätt just nendega ka meie linnade kasvamise probleem. Nime- tatud linnade kasvamine areneb mitmesuguste eritegurite mõju- tusel. Kuid viimaste kõrval esineb ka üldisi, mis avaldavad mõju kõigi linnade, ka väikesemate kohta.

Kõige pealt jäi linnade kasvamine oluliselt sõltuvaks seisukorrast lausa maal. XIX sajandi paaril esimesel aastakümnel esinevad siin pidurdavate teguritena talurahva jätkuv pärisorjus, maa üldine vaesus ja rida tulunduskriise. Talurahva pärisorjusest vabastamine ei teinud omalt poolt linnade kasvamistingimusi kuigi palju soodsamaks, sest et talurahva liikumisvabadus, eriti just linnadesse asumine jäi oluliselt tõkestatuks. Teatavat, kuigi väheulatuslikku elavust

tõi see siiski. Sellele, ajutisele nõrgale tõusule järgnes 30.-date aastate teisest poolest kuni 50.-date aastateni tunduv kriis: suuremate linnade kasvamise hoogsus kahanes, kuna väikese- mais läks rahvastiku arv koguni tagurpidi. Selle nähte olulise- maks põhjuseks oli terav tulunduskriis maal ja talurahvast kammitsas hoidvad agraarolud. Alles 60.-daist aastaist peale võtab linnade kasvamine suuremat hoogu, mida soodustab rida tegureid, nende hulgas oluliselt talurahva muutunud olu- kord uute agraarseaduste ja liikumisõiguste avardamise taga- järjel.

Sõltudes ühest küljest olukorrast maal, mis oli sisserän- dajate peasalveks, olenes linnade kasvamine teiselt poolt elatamistingimuste kujunemisest neis endis. Viima- seist olid olulisemad tööstus- ja kaubandusolud ning nende arenemine, mida vaatleme järgmises peatükis. Need avaldasid suuremat mõju Tallinnas ja Pärnus. Kolmanda suurema linna — Tartu — kasvamisel oli silmapaistvaks teguriks üli- kool. See tõmbas linna nii õppejõudude kui õpilaste näol võrdlemisi rohkesti võõrast elementi, kes tõi kohale raha, mõjus tunduvalt kaasa käsitöö ja kauplemise elustamiseks, majaperemeeste, korteriüürijate sissetulekute suurenemiseks, tõstes nii otseselt kui kaudselt linna elanikkude arvu. — Üli- kooli kõrval esines hulga aastakümnete jooksul Tartu kasva- misel positiivsete teguritena veel rida muid koole.

60. Käsitöö, tööstus ja kaubandus linnades.

Käsitöö Eesti linnades jäi kuni 60.-aastate lõpuni ilma suurema tõusuhoota. Turu piiratus, halvad ühendusolud, tsunftikorralduse kitsendavad määrused, kapitalivaesus — need kõik olid siin küllalt takistavaiks tõkkeiks. Kaugemast mine- vikust põlvnenud tsunftid töötasid, teotsedes oma kivinenud vormides, pea ainult kohaliku turu jaoks, mille tõttu eriti are- nenud olid just need tööharud, mis valmistasid esimese järgu

tarbeaineid. Nii olid arvuliselt suuremad käsitöölise harud kingsepad, rätsepad, pagarid, lihunikud, siis edasi tislerid, maalrid ja teised.

Tsunftide ja neisse kuuluvate käsitöölise eesõigused jäid kogu XIX sajandi kahel esimesel kolmandikul täies ulatuses püsima. Kuid tegelikult lõi elu neisse ajajooksul siiski tunduvald pragusid. Hoolimata tsunftide lakkamatust valvest ja tagakiusamisest „käperdajate“ — tsunfti mittekuuluvate ja seega õigusteta käsitöölise vastu, arenes viimaste liik siiski. Nurgatagused töökojad tegid harilikult odavamalt, tihti isegi paremat tööd kui tsunftimeistrid ja leidsid seetõttu ka tarvitajaid. „Käperdajate“ kõrval esinesid tsunftide võistlejaina mitmel pool mõisnikud, kes oma mõisus laskisid käsitööd teha, kusjuures töösaadused salaja linna müügile saadeti, enamasti mõisahärra tuttavaile.

Mida enam arenes elu enda surve all see mitteseaduslik võistlus tsunftidega, seda suuremaks kasvas ka opositsioon maksva tsunftisunduse vastu. Viimane sai ikka teravamini tunduvald tõkkeks uue elemendi juurdepääsemisele käsitöö aladele. Ühtlasi said ülemäärast kitsendavate normid, mis olid tsunftides maksma pandud käsitöölise omavahelise võistluse eemaldamiseks, ka sisuliselt käsitöö arenemise, samuti laiemalatusliku tööstusliku arengu takistajaiks. Tsunftisundus oli enese üle elanud, areneva eluga teravalt vastollu sattunud ja ta kioatigi. 1866. aastast maksma pandud käsitöö-vabadus tõi värvust ja elavust rahvastiku tööstuslikku tegevusse ja soodustas ka omalt poolt linnade kasvamist järgneval ajajärgul.

Ngu kiratses käsitöö, nii oli ka tööstus Eesti alal 70.-date aastateni ilma suurema tõusuhoota. Ainuõiguslik tsunftikõrvaldus hoiab sellegi arenemist kammitsas. Tõketena tulevad siin arvesse veel kapitalivaesus, tooresaineste puudus, kitsas ja vaene turg saadusile jne. Küll töötab siin sajandi esimesel poolel rida vabrikuid: Tallinnas papi-, äädika-, peegli-, vildi-, riide-, seebivabrik ja mitu suuremat veskit;

Tartus tubaka, kalevi- ja nahavabrikud. Ka maale asutatakse vabrikuid: Hiiu-Kärdlas kalevivabrik, samuti Sindis, Narvas Kreenholmi kalevi- ja puuvillavabrik, Voltvetis kalevivabrik jne. Kuid suuremadki neist töötavad mõnekümne töölisega ega paisu esialgu kapitalistlikeks suur-ettevõtteiks. 30.-dail ja 40.-dail aastail hakatakse asutama vabrikuid, mis käivad aurujõuga. Ajutiselt võtab silmapaistvamalt hoogu villa- ja kalevitööstus, mida soodustab kodumaa mõisus levinud peenvillaga lammaste kasvatamine.

Kaubanduse hoogsamat arenemist takistavad 70.-date aastateni maa üldine vaesus ning ikka ja jälle korduvad ebasoodsad konjunktuurid. Sügavamal maa sees asuvas linnades, nende hulgas ka Tartus, piirdub kauplemine peaaesjalikult kitsa kohaliku alaga. Laiema ulatusega tõusu avaldab kaubandus sadamalinnades (Tallinnas ja Pärnus). See tõus on järguline ja oleneb otsustavalt maa põllutulunduslikust toodangust. Teatavat elavust toovad siin 30.-dad ja 40.-dad aastad, kus uus põllutulunduslik süsteem tungib mõisusse ja raha ringvool suureneb. Eriti kasvab Liivimaal jõudsalt areneva linakasvatuse tõttu Pärnu linakaubandus, mis ajandi kolmandal veerandil tõuseb oma haripunktile. Kahe eimese aastakümne jooksul pärast talurahva vabastamist oli linaväljavedu Pärnu kaudu tõusnud kahekordseks, ulatudes 20 tuhande kaaluni (kaal = 20×20 naela), 1875. a. oli see kasvanud juba 120 tuhande kaaluni. Pärnu lina oli välisturgudel otsitav kaubaaine, mille kuulsusele aitas palju kaasa ametlik lina-sortimiskorraldus (kaotati 1864. a.). Peale linakiu veeti Pärnust rohkesti välja linaseemet, mis oli külvisemmena ilmauulus.

61. Rahvuslikud ja sotsiaalsed vahekorrad linnades.

Rahvuslikult domineeruvaks elemendiks ka arvuliselt Eesti linnades jäävad XIX sajadi esimesel poolel sakslased. Sajandi teise poole alul hakkab eest-

laste arv tunduvamalt tõusma ja nad saavad suuremais linnades varsti enamusegi. Venelaste arv tõuseb selle aja jooksul võrdlemisi aegamööda.

Eirahvaste arvuliste vahekordade kujunemist suuremais linnades illustreerivad järgmised andmed. Nii oli

		1820. a.	1871. a.
Tallinnas	{ eestlasi	4 486	15 097
	{ sakslasi	5 540	10 020
	{ venelasi	2 304	3 300
		1820. a. (umbkaudu)	1867. a.
Tartus	{ eestlasi	3 000	9 720
	{ sakslasi	3 000	8 907
	{ venelasi	1 200	1 866

Saksa element aga jäi ka siis, kui ta oli arvuliselt juba vähemuseks, nii sotsiaalselt ja tulunduslikult kui ka kultuuriliselt täies ulatuses linna ülemkihiks, valitsevaks ja tooniandvaks kõigil aladel. Nagu kutsestatistika XIX sajandi 60.-daist ja 70.-daist aastaist näitab, jäi sakslaste kätte kas täielikult või valdavas enamuses kaubandus, tööstus, käsitöö, riigi- ja omavalitsuse teenistus, vaba vaimutöö jne. — ühe sõnaga tulunduslikult ja sotsiaalselt kaaluvamad alad. Eestlased teotsesid peaaesjalikult majateenijaina, päeva-töölistena mitmesugustes „mustades töödes“, „piima“- ja „vürts-poodide“ pidajaina, üksikuis lihtsamais käsitööharudes jne. Tulunduslikult iseseisvamad eestlaste keskel omasid ka kinnisvara, kuid pea ainult eeslinnades, kus asusid nende väikesemad puumajad.

Ka linna omavalitsuses polnud eestlastel sõnagi kaasa rääkida. Juurdepääsu siia takistas juba otsustavalt maksva omavalitsuse põhikord, mis jäi endistel aegadel kujunenud alustele ja kindlustas linna asjade juhtimise täies ulatuses saksa elemendile.

Sakslaste tulunduslik, kultuuriline ja poliitiline rõhuv üleolu kutsus esile ka nn. kadakasakstamise. Eest-

lased, kes olid tõusnud tulunduslikult vähegi haljamale oksale, suuremale jõukusele, olles ilma rahvusliku iseteadvuseta, püüdsid saada „saksaks“ ja sulasid ühiskondlikult valitsevasse ülemkihti. Oli tarvis rida võimsaid ja vältavaid ühiskondlikke ja kultuurilisi tegureid, enne kui jäi seisma ja vähenes kadakasastumine, see eestlusele rahvuskultuuriliselt äärmiselt kahjulik aadrilaskmine.

IX. Kooliolud.

62. Rahvakool maal.

Nagu rahva tulunduslikki elu XIX sajandi alul kiratses pärisorjuse kammitsais, samuti olid viletsas seisukorras ka tema haridusolud, jäid üldiselt samale tasapinnale, nagu eelmisegi sajandi lõpul (vt. § 10).

Rohkel määral olenes kooliolude arenemine üksikuis kihelkondades kohaliku kirikuõpetaja huvist asja vastu. Eriti silmapaistva haridustegelasena sel alal esines XIX sajandi alul praost Johann Philipp von Roth, kes 1804. a. asutas Kanepisse kihelkonnakooli ja mõni aasta hiljem „vaeste- ja tööstuskooli“ tütarlastele. Kanepi kihelkonnakool, samuti Pärnus kirikuõpetaja J. H. Rosenplänteri asutatud „Eesti koolmeistrite kool“ (1814) olid määratud eeskätt külakooliõpetajate ettevalmistamiseks.

Peale Tartu ülikooli asutamist tema juures ellu kutsutud koolikomisjon kavatses erilist rõhku panna kihelkonnakoolide asutamisele, kus pidi õpetatama ka kirjutust, arvutamist, looduslugu ja kodumaa-tundmist. Ka kavatseti kihelkonnakoolide õpetajate ettevalmistamiseks asutada kroonu kulul vastavad seminarid. Kuid see plaan leidis vastuseisu konsistooriumide ja rüütelkondade poolt, kes püüdsid rahvakooli hoida oma mõjukonnas.

Talurahva vabastamise seadused ei toonud eesti rahvakooli arenemisse tegelikult küll põhjalikku pööret, kuid siiski olulisi muutusi, eriti Liivimaal. Seni oli koolide asutamine ja nende olemasolu olnud hoopis juhuslikku laadi, ilma kindlama üldise korralduseta, samuti ka ilma koolikäimise sunduseta. 1819. a. talurahvaseaduse järgi pidi igas kogukonnas, kus 500 hinge, üks vallakool asutatama. Selles käimine oli sunduslik kõigile lastele, kes 10 aastat vanaks saanud ja mitte vabastatud või haiguse pärast takistatud ei olnud kooli ilmumast. Õppeaineteks olid lugemine, katekismus ja kirikulaul. Koolmeistri valis kohalik mõisnik kokkuleppel kirikuõpetajaga. Kõik vallakoolid kuulusid kohaliku kirikuõpetaja ja talupoegadest kogukonna- ning kirikuvoormündri järelevalve alla. — Rahvakooli kõrgema astmena tuli igas kihelkonnas, kus 2000 meeshinge, asutada kihelkonnakool. Igas sellises koolis pidi olema vähemalt 12 õpilast, eeskätt jõukamailt vanemailt, kes ise suutsid ja tahtsid oma lapsi koolis ülal pidada. Õppeaineteks oli kihelkonnakoolis ka kirjutamine, arvutamine ja „üldteadmised ebausueemaldamiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ning kutseülesannete mõistlikuks toimetamiseks“. Kooliõpetaja (harilikult köster) valiti kihelkonna koolikonvendi poolt.

Kogu rahvakooli elu juhtimine ja valitsemine jäi endiselt kiriklike asutiste, kohtadel kirikuõpetajate ja mõisnike kätte. Uus koolikorraldus oli siiski märgatavaks edusammuks. Juba sellegi poolest, et temaga pandi kavakindlam alus kirjaoskuse levitamisele talupoegade seas. Kuid uue koolikorralduse majanduslik külg sai kooliolude arenemisele tunduvaks piduriks. Vallakoolide ülalpidamine pandi täielikult, kihelkonnakoolide oma osaliselt valdade peale. See asjaolu takistas algusest peale koolide hoogsamat arenemist ja uus koolikorraldus tundus tulunduslikus viletsuses hingitsevale talupojale ainult lisana niikuinii raskele teo-
orjusele.

Eestimaal pani 1816. a. talurahvaseadus rahvakoolide arenemise veel märksa ebasoodsamasse olukorda. Selle järgi pidi iga 1000 hinge kohta asutatama üks talurahvakool. Kuid lähem koolikorraldus jäi kindlaks määramata. Küll asutati selle väljatöötamiseks 1819. a. rüütelkonna ja vaimulikkude esindajaist „Alaline komitee maarahvakoolide asutamiseks ja ülalpidamiseks“. Kuid tema kavad jäid asjaomaste asutiste vastuseismisel ainult paberile ja rahvakoolide asutamine ei nihkunud paigastki.

Seisakut maarahvakoolide arenemises nii Liivi- kui Eestimaal soodustasid hõõrumised ja vastolud kooliküsimuses asjaomaste võimude vahel. Konsistoriumid polnud nõus rahvakooli kavatsetud eraldamisega nende võimkonnast. Kindralkuberner püüdi läbi viia kooliõpetajate-seminaride asutamist leidis vastuseisu rüütelkondade poolt. Haridusministeerium püüdis rahvakooli saada enda alla, millele jälle kindralkuberner ja rüütelkonnad vastu seisis.

Teatavat ergutust rahvakooli küsimuste käsitlemisse tõi 1832. a. maksma pandud ev.-lut. kirikuseadus, mis ka omalt poolt kohustas kirikuõpetajaid maarahva-kooli eest iga-pidi hoolitsema. Kuid suur osa kirikuõpetajate poolt algatatud uuendusi pörkas jällegi vastu tülikaid kompetentsiküsimusi ega leidnud rüütelkondade poolt tunnustust.

Kestvate kompetentsitülide lahendusena pandi Liivimaal maksma 1839. a. maapäeval vastu võetud iseäraline koolivalitsus. See korraldus jäi mõningate edaspidiste täiendustega püsima kuni venestamisajani. Senistest ülemkirikueestseisja-ametitest moodustati kreis-maakoolivalitsused, mille juures teotsesid kaks koolirevidenti, üks ilmalik maapäeva poolt ja teine vaimulik kirikuõpetajate poolt valitud. Kogu rahvakoolide asjade juhtimiseks loodi ülem-maakoolivalitsus, mille liikmeteks olid kreis-maakoolivalitsuse esinikud, kindral-superintendent, eriline koolinõunik ja sekretär-õigusteadlane. Ainult need koolivalitsused

võisid kooliõpetajaid ametisse panna ja vallandada, mitte aga mõisnikud, nagu see seni olnud. Samuti võeti viimastelt õigus olevaid koole omavoliliselt sulgeda.

Kaks aastakümnet oli möödunud talupoja pärisorjusest vabastamisest, tema „riigikodaniku“ seisukorrale tõstmisest. Kuid maarahvakooli arenemine ei avaldanud pea mingit edu nii koolide rohkenemise poolest kui ka neis õpetamise alal. Ainult Saaremaal oli tihedam kui mujal koolivõrk välja arenenud. Pea surnud punktile oli jäänud ka maakooliõpetajate-seminaride asutamine. Ainult Eestimaal pandi eraalgatusel (1836) Aleksandri mõisas seminar käima, mis kõigest 12 õpilast korraga vastu võttis.

Teatava tõuke maarahvakooli olude arendamiseks Liivimaal andis talurahva käärimine ja vene-õigeusku siirdumine XIX sajandi 40.-dail aastail. Nii ev.-luteri usu kirikuõpetajate kui ka mõisnikkude hulgas arvati, et talurahva keskel laialdaselt avaldunud valmisolek usuvahetamiseks on suurel määral tingitud tema haridusliku tasapinna madalusest. Seepärast pandi uutes talurahvaseadustes (Liivimaal 1849 ja 1860, Eestimaal 1856) ja eriliste määrustega maksma rida tähtsaid uuendusi maakoolide suhtes.

Luteri usu maakoolidele kindlustati Liivimaal 1849. a. seadusega nende usuline iselaad ja täiendati senist koolivalitsuse korraldust uue astmega — kihelkonna-koolivalitsusega, mis koosnes kiriku-eesseisjast (mõisnikust), kirikuõpetajast, kihelkonnakooli-õpetajast ja kihelkonna koolivane-mast (talupojast). Eestimaal loodi rahvakooli juhtimiseks samalaadilised asutised, nagu Liivimaalgi — ülem-kooli-komisjon (1856) ja kohalik (kihelkonna) koolivalitsus (1868) ja nende vaheastmena (1875) kreis-koolinõukogu. Kahest viimasest asutisest võtsid hääleõigusega osa ka talurahva esindajad.

Liivimaal võeti 1851. a., hiljemini ka Eestimaal valla-koolide õppekavadesse ka kirjutamine ja arvu-

tamine. 70.-dail aastail anti nii Liivi- kui Eestimaal maakoolidele uued ja üsna ajakohased õppekavad. Kihelkonnakoolides nõuti vene keelt ja eriti rohkesti saksa keelt. Vallakoolide õppekavasse võeti ka maateadus ja võimaluse korral poistele ka võimlemine ja tütarlastele näputöö.

Vallakooliõpetajatele oli juba alul antud mõningaid soodustusi. Nii olid nad Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse järele vabad ihunuhtluse alt, samuti ka pearaha maksmisest ja nekrutiks minekust. Ka kindlustati teataval määral nende seisukorda mõisniku omavoli vastu. Kuid täiesti määramata ja tegelikult väga viletsaiks jäid vallakooliõpetajate palgaolud. Neid normiti alles poolsada aastat pärast pärisorjuse kaotamist. Eestimaal määrati vallakooliõpetaja palgaks (1868) „hea sulase palk“, 80 rubla aastas, mis kümne aasta pärast suurendati 100 rublani. Liivimaal määrati (1871) temale tasuks 7—10 taalrit maad või 100 kuni 150 rubla vastavalt valla suurusele.

Ka kooliõpetajate ettevalmistamine läks paranemise teed. Kihelkonnakooliõpetajate jaoks asutas Liivimaa rüütelkond Valgas (1849) seminari, mis Joh. Zimse juhatusel andis lätlastele ja eestlastele hulga silmapaistvaid haridustegelasi. Rahvakooliõpetajate ettevalmistamiseks asutati vastavate rüütelkondade poolt seminarid Eestimaal Kuudas (1856), Saaremaal Kaarmal (1871) ja Liivimaal Tartus (1873).

Üldkokkuvõttes avaldab maarahvakooli arenemine nii Liivi- kui Eestimaal 50.-daist aastaist peale kuni venestuse tulekuni 80.-dail aastail üsna hoogsat tõusu. Üldistele uuenlustele koolikorralduse alal järgnes kihelkonna- ja vallakoolide silmapaistev rohkenemine ja neis õpilaste arvu suurenemine. Ehitati palju ka uusi koolimaju, kus töötasid juba paremini ettevalmistatud kooliõpetajad ajakohasemate õppekavade ja õppemeetodite järgi.

Tõusvas joones arenes ka õigeusuliste maarahvakoolide asi. Kui 1845. a. Liivimaal vallandus talurahva

siirdumine vene-õigeusku, anti juba samal aastal valitsuse poolt käsk asutada uutele õigeusulistele kihelkonnakoole, kuhu lubati võtta lapsed ka teistest usutunnistustest. Mõni aasta hiljem hakati asutama valdades n. n. abikoolisid. 1870. a. loodi õigeusu rahvakoolide valitsemiseks iseäraline nõukogu ja hakati neid valitsuse poolt rahaliselt toetama. Sellele järgnes kooliõpetajaile antud üksikasjaline juhatuskiri õpetuse ja kasvatuses küsimuste kohta. Õigeusulistele koolide arv suurenes ja õpetamine neis paranes samuti tõusvas joones.

63. Alg- ja keskkharidus linnades.

Valitsevasse koolikorraldusse linnades tõi XIX sajandi algus olulise pöörde. Aleksander I asutas 1802. a. haridusministeeriumi ja õpekonnad. Tartu ülikooli asutamisega (1802) kujundati Läänemeremaadest ja Soomest ühine õpe-
kond, mille eesotsas seisis kuraatorid, kes üle 30 aasta ise alaliselt asusid Peterburis, kuna kohal kogu õpekonna pedagoogilist elu juhtis ülikooli juures asuv koolikomisjon, mis koosnes professoritest. Koolikorralduse alusena pandi maksma ühtluskool, mille alamaks astmeks oli kihelkonnakool, järgnevas kreiskool, kolmandaks gümnaasium, neljandaks ülikool.

1802. a. algatatud ja järgmistel aastatel jätkatud koolireformi järele sai Tartu õpekonna Eesti osa 2 kolmeklassilist kubermangugümnaasiumi (Tallinnas ja Tartus), iga maakonnalinn ühe 3- või 2-klassilise kreiskooli, Paldiski üheklassilise. Avalikkude koolide võrku võetud elementaarkoolide arv linnades oli 13. Üldiselt arenes linnades alg- ja keskkharidus koolikomisjoni juhtimisel silmapaistva edukusega.

XIX sajandi alul loodud ühtluskooli asemel seati 1820. a. koolikorraldusega linnakoolid erirahvakihtide

järele liigitatud süsteemi. Selle põhimäärusis võeti lähtekohaks, et „igat liiki koolide tegevuspiirid ja eesmärgi määravad juba iseenesest need mitmesugused klassid, millesse jaguneb inimlik ühiskond.“ Neiks eriklassideks peeti: /esi-
mene, mille liikmed muretsevad endale igapäevast leiba raske
kehalise tööga, teine, millesse kuuluvad käsitöö ja tööstuse
alal teotsejad, kolmas, mille liikmed pühendavad end teadustele,
et astuda riigi või seltskonna teenistusse. Vastavalt neile
ühiskonnakihtidele peeti tarvilikuks kujundada igaühele oma
eritüüpi kool, ja nimelt elementaarkool, kreiskool ja gümnaa-
sium. Uue koolikorralduse tagajärjeks kreiskoolide ja güm-
naasiumide suhtes oli neis klasside arvu ja õppepersonaali
suurendamine ja olulised muudatused õppekavades. Uus kooli-
süsteem, milles ajajooksul pandi maksma mõningaid muuda-
tusi, püsis kuni venestuse tulekuni. — Õpetajate ettevalmista-
miseks avati Tartus 1828. a. elementaarkooli-õpetajate seminar.
80.-dail aastail asutati erimääruste alusel, mis olid kohandatud
1820. a. koolikorraldusele, Tartus ja Tallinnas reaalkoolid.
Avalikkude õppeasutiste kõrval, mis peeti ülal suuremalt osalt
riigi, vähemal määral maa- ja linnavalitsuste poolt, töötas
hulk erakoole.

Avalikes kooles oli õppekeeleks saksa keel.
Vene keel esines küll õppeainena, kuid õpetati seda alul
üldiselt väga puudulikult. Nikolai I ajal tõsteti vene keele
õpetamine paremale järjele: suurendati nii selle keele õpetajate
kui ka tundide arvu. 60.-date aastate keskpaigast peale
püüti Venemaal tõusva slavofiilide partei õhutamisel vene
mõju Läänemeremaade koolides kõvendada, milleks suurendati
vene keele tundide arvu. — Eesti keel oli õppeainenagi
peale üksiku erandi avalikest koolidest linnades välja jäetud.
Seda õpetati näiteks 1871. a. üldvene seaduste alustel asutatud
venekeelses Aleksandri gümnaasiumis Tallinnas, kus ka eesti
keele õpetaja ametisse seati.

64. Tartu ülikool.

Rootsiaegne Tartu ülikool, mis Põhjasõja ajal hingusele läks, ei tõusnud ka vene ajal kogu XVIII sajandil enam ellu. Küll oli selleks Peeter I Liivimaa alistumise puhul Vene võimule omalt poolt lubaduse andnud. Samuti olid rüütelkonnad ja linnad mitmel korral algatanud ülikooli uuestiavamise küsimuse. Kuid tegelikke tulemusi polnud siin mingisuguseid. Alles siis, kui keiser Paul I 1798. a. ära keelas Vene alamail välismaa ülikoolides õppimise, et takistada revolutsiooniliste ideede levimist Venemaal, tegi ta Läänemeremaile ülesandeks asutada oma ülikool.

Esialgse Paul I poolt kinnitatud „plaani“ järgi pidid asutatava ülikooli korraldamises ja valitsemises olulist osa etendama Balti rüütelkonnad. Aleksander I, kelle korraldustega ülikool tegelikult käima pandi, muutis selle korra, andes selle kõrgema õppeasutise äsja asutatud haridusministeeriumi alla. Ülikool avati 1802. a. kevadel. Sama aasta 12. detsembril kinnitas keiser ülikooli uue statuudi ja see jäigi hiljemini tema asutamispäevaks. Ülikool pidi tervele Vene riigile kasuks tulema, oli aga määratud „eriti Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kubermangele“. Ja ta kujuneski eeskätt Läänemeremaade kohalikuks ülikooliks, kus valitses saksa õppekeel ja kus õppejõud olid pea viimaseni sakslased, osalt baltlased, osalt saksamaalased.

Ülikoolil oli alul ainult 4 teaduskonda: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond, kus kokku 28 professorit õpetasid. 1850. a. jaotati filosoofiateaduskond kaheks iseseisvaks teaduskonnaks: ajaloo-keeleteaduslikuks ja füüsika-matemaatiliseks. Aegamööda rohkendati ka õppetoole. Aineliste abinõude ja asutistega varustati ülikool juba alul oma aja kohta üsna rikkalikult. Siin oli rohkesti temale kasuks Aleksander I heatahtlus tema vastu, mis oli suurel määral tingitud keisri ja ülikooli esimese rektori G. F. Parrot'i

vahelistest sõprussidemeist. — Ülikooli ainelisi eeltingimusi parandati ka hiljemini korduvalt väga oluliselt, mis tema teaduslikku tegevust muidugi aina soodustas. Ainult 60.-date aastate keskpaiku muutus seisukord sel alal halvemaks. Et oma saksa iseloomu alal hoida, keeldus Tartu ülikool omale vastu võtmast 1863. a. maksma pandud vene ülikoolide üldpõhikirja, kaotas aga ühtlasi selle põhikirja pakutavad ainelised paremused.

Teadusliku kultuuri arendajana ja levitajana etendas Tartu ülikool, mis oma saksa iseloomu venestamisajani alal hoidis, täiesti keskuselist osa Läänemeremaade suhtes. Tema mõju ulatus ka kaugemalegi rea silmapaistvate teadlaste kaudu, kellest mõned said isegi üleilmlikult tuntuks oma teaduslikkude saavutistega.

Üliõpilaste arv avaldas Tartus kuni venestamisajani järjekindlat tõusu: 1802. a. oli see ainult 46, 1821. a. tõusis see 309:ni ja 1865. a. ulatus ta 594:ni. Oma sotsiaalse koosseisu poolest moodustus üliõpilaskond 60.-date aastateni rõhuvas enamikus ühiskondlikest ülemkihtidest — aadlist ja kodaniku-seisusest, kuna talupojaseisusest oli üliõpilasi ainult üksikud. Varsti peale ülikooli asutamist kujunes üliõpilaskonnas oma korporatiivne elu, mida 20.-dail aastail hakati organiseerima maa-alalise kuuluvuse põhimõttel. Need korporatsioonid, millesse ei kuulunud kaugeltki üliõpilaste enamus, olid aga tooniandjad kogu üliõpilaskonnas.

Eesti rahvuskultuuri otsesest arendamisest jäi Tartu saksa ülikool asutisena täiesti eemale. Tema vähene positiivne mõju oli siin ainult kaudne. Olulisema tulemusena oleks nimetada pea ainult Õpetatud Eesti Seltsi asutamist (1838), mis oli esimene teaduslik selts, mille nimetuses esineb „eesti“ nimi ja mille ülesandeks pidi olema „eesti rahva mineviku ja oleviku, tema keele ning kirjanduse ja asupaiga tundmise edendamine“. Selle seltsi väljaandel ilmus ka esimest korda trükkis Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ ühes saksakeelse tõlkega

(1857—1861). Ülikooli osa Õ. E. S:i tegevuses piirdus ainult rea tema õppejõudude osavõtuga sellest. — Tartu saksa ülikooli kaudseks positiivseks mõjuks eesti rahvuskultuurile tuleb arvata ka seda, et temas said hariduse üksikud eesti noormehed, kes hiljemini tõusid silmapaistvaks eesti elu arendajaiks. Paljude aastakümnete jooksul pääsesid ülikooli eesti orjarahva poegadest ainult vähesed. Alles 60.-dail aastail, kui talupoegadel hakkavad kujunema tulundusliku iseseisvuse kindlamad alged, hakkab ka ülikoolis tihenema eesti üliõpilaste hulk, kes organiseerudes ja osa võttes rahvuslikust kultuurtööst kujunevad silmapaistvaks teguriks eesti rahvuslikus elus.

X. Kirikuolud.

65. Ev.-luteri usu kirik.

Ev.-luteri usu kiriku sisemine areng võis XIX sajandil toimuda Liivi- ja Eestimaal üldiselt sama a v a r a a u t o n o o m s u s e alusel, nagu see oli maksev olnud eelmisel sajandil. Selle kiriku valitsemise korralduses võeti riigivalitsuse poolt ajajooksul siiski ette mõningaid muutusi, mis tema omavalitsust teataval määral riivasid. Esimeseks olulisemaks sammuks sel alal oli, et 1819. a. asutati Peterburis piiskopiamet kogu Venemaa ev.-luteri usu kiriku valitsemise ülemasutisena ja ühtlasi kutsuti ellu sama kiriku jaoks kindralkonsistoorium. See muutus tekitas rohket ärevust protestantlikes ringkonnis kogu Venemaal. Kõige teravamini esines selle vastu Liivimaa konsistoorium, kes lähetas keisrile sel puhul märgukirja. Selle tagajärjeks oli, et vastmääratud piiskopi tegevusala piirati ainult Peterburi konsistooriumi ringkonnaga ja Venemaa ev.-luteri usu kiriku põhikorra edaspidisel reformimisel arvestati võimalust mööda ka Läänemeremaade mõjuvate ringkondade soove.

Ev.-luteri usu kiriku valitsemise reform teostus uues kirikuseaduses, mis kinnitati keisri poolt pärast pikemaid ettevalmistusi 28. XII. 1832. Kirikuvalitsus ja -korraldus jäi üldiselt seni maksva rootsi seaduse alusele, kuigi siin kõrvaldati rida iganenud määrusi ja asemele seati muutunud oludele vastavad normid.

Olulisemaks uuenduseks oli, et luteri usu kirik kogu riigis, seega ka Baltimaade oma, alistati ühele ülemasutisele, Peterburis asuvale kindralkonsistooriumile, mis oli kuueliikmeline. Tema esinik ja selle abi nimetati keisri poolt; samuti ka tema kaks ilmalikku ja kaks vaimulikku liiget; viimased neli aga mitme eriorganisatsiooni (konsistooriumide, maanõunikkude-kolleegiumide, Riia ja Tallinna magistraatide) poolt esitatud kandidaatidest.

Kindralkonsistooriumile allusid otseselt kohalikud konsistooriumid. Eesti ala kuulus nelja konsistooriumi ringkonda — Liivi-, Eesti-, Saaremaa ja Tallinna konsistooriumi alla. Igal konsistooriumil oli ilmalik esinik, kelle määras keiser kohaliku aadli poolt maanõunikkude-kolleegiumi liikmete hulgast valitud kandidaatidest, Tallinnas magistraadi esitatud bürgermeistritest. Konsistooriumi abipresidendiks oli kindralsuperintendent (Saaremaal ja Tallinnas superintendent). Konsistooriumide koosseisu kuulus veel võrdne arv ilmalikke ja vaimulikke liikmeid.

Kindralsuperintendendi (resp. superintendendi) määras keiser kohaliku aadli, Tallinnas magistraadi poolt valitud kandidaatidest, kes kuulusid vaimulikuseisusse. Nende ülesandeks oli kohaliku kirikuelu vaimuliku külje korraldamine ja järelevalve. Neile allusid otseselt praostid ja kirikuõpetajad. Kindralsuperintendendi (resp. superintendendi) ülesandeks oli ka korraldada iga aasta omale alluvas ringkonnas üldisi sinodeid, kuhu tulid kokku kohalikud kirikuõpetajad harutama koguduste ellu puutuvaid ja usuteaduslikke küsimusi.

Uus seadus määras kindlaks ka kiriku ja koguduste majandusliku külje. Ülespidamise allikaiks jäid siin maakogudustel nende teenrite käes põliselt kasutatav kirikumaal ja n. n. regulatiivis kindlaks määratud andamid ja maksud mõisa- ja talumaalt. Majanduslikku elu korraldati neis kogudusis kirikukonventidel, kus oli hääleõigus ainult rüütlimõisa-pidajail. Konvent valis ka kirikueestseisja kohalikkude maaomanikkude, harilikult ikka mõisnikkude hulgast. Tema ülesandeks oli peaasjalikult kiriku majandusliku elu tegelik juhtimine ja n. n. kirikupolitsei ülesannete teostamine. Abideks selle juures olid temal talupojast kirikuvõõrmündrid. Kirikueestseisjad allusid otseselt ülem-kirikueestseisusele kui kiriku majanduslikku elu korraldavale ülemasutisele. Neid oli Liivimaa Eesti osas kolm — Tartu-Võru, Viljandi-Pärnu ja Saaremaa — ning Eestimaal neli: iga maakonna kohta üks. Selle asutise esinik — ülem-kirikueestseisja — valiti kohaliku aadli poolt maanõunikkude hulgast. Samuti valis aadel ka ülem-kirikueestseisuse ilmaliku liikme kohalikkude mõisnikkude hulgast. Vaimulikuks liikmeks oli neis ametites kohalik vanem praost, Saaremaal — superintendent.

Kirikuõpetaja valimine jäi 1832. a. seaduse järele endistele alustele. Sellega jäi Eestimaal neljas viiendikus ja Liivimaal üle poole kogudustest maksvaks rüütlimõisaga ühendatud patronaadiõigus, mis andis kirikupatronitele otsustava võimu kirikuõpetajate valimisel. Teistes kogudustes valiti kirikuõpetaja harilikult kirikukonventidel.

Nagu eelmiselgi ajajärgul nii olid ka XIX sajandil Eesti ja Liivimaa kirikuõpetajaskonna usulised vaated mõjutatud samastest vooludest, mis olid valitsemas Lääne-Euroopa, eriti Saksamaa vaimulikus ilmas. Nende välismõjude edasikandjana ja levitajana etendas olulist osa Tartu ülikooli usu-teaduskond, mis avaldas mõju kogu Baltimaa kiriklik-usulisele elule otseselt ja milles sai hariduse kirikuõpetajaskonna noorem

sugupõlv. XIX sajandi alul valitses siinses kirikuõpetajakonnas veel „mõistuseusk“, tol ajal nimetatud „vulgaarseks ratsionalismiks“, mis eitas jumalikku ilmutust ristiusus, käsitledes viimast ainult filosoofilise ja moraalse õpetusena. Kui pärast Napoleoni sõdasid Euroopa usulises ilmas pääses võidule pietistlik vool, leidis see rohket kajastust ka Baltimail. Seda soodustasid eriti ka valitsusvõimud. Nii vallandati muu-seas 20.-dail aastail Tartu ülikooli usuteaduskonnas mitu professorit-ratsionalisti, kelle asemele määrati pietistid. 40.-dail ja 50.-dail aastail levis kirikuõpetajakonnas eriti kiriklik-konfessionaalne vool, mis asus kindlale usutunnistuslikule seisukohale.

Kiriku vahekord rahvaga jäi XIX sajandil, eriti selle esimesel poolel, üldiselt külmaks. Kirikuõpetaja jäi endiselt kirikhärraks, võõraks rahvale nii oma eluvii-side kui mõtteväljenduste poolest, olles aga samal ajal valitseva mõisnikkude võimu agaraks toeks. Sest üldisest pildist esinesid ainult üksikud edumeelsemad ja rahvasõbralikumad kirikuõpetajad. Lõtv ja loid vahekord kirikuõpetajate ja rahva vahel soodustas ka opositsiooni arenemist talurahva keskel valitseva kiriku vastu, mis leidis enesele teravama väljenduse vennastekoguduse liikumises ja Lõuna-Eestis vene-õigeusku siirdumises. Need voolud, eriti viimane, tekitasid luteri usu kirikutegelaste keskel suurt ärevust ja vastuvõitlust. Ühtlasi hakkas nende mõjul valitsev kirik avaldama ka tugevamat püüet rahvale läheneda.

66. Vennastekoguduse liikumine.

Vennastekoguduste tegevus, mis XVIII sajandi viimase kolmandiku algusest peale võis jälle avalikult areneda (vt. § 9), kasvas ajajooksul veel laialisemaks ja võimsamaks liikumiseks kui varemini. XIX sajandi teise aastakümne lõpul oli Liivi- ja Eestimaal juba 144 vennastekogudust, mille liikmete arv ulatus 30 000-ni.

Kuigi vennastekogudus oli võinud juba üle poolesaja aasta avalikult teotseda, jäi tema õiguslik alus siiski kogu aja jooksul väga puudulikuks. Olukord muutus tunduvalt, kui keiser Aleksander I poolt 29. X. 1817. a. antud „armukiri“ maksmata pandi. Sellega kindlustati vennastekogudusele ja tema liikmeile oma õpetuse ja maksva korra järgi jumalateenistuse pidamine ja anti ühtlasi õigus vastavate maaomanikkude nõusolekul ehitada ja pidada oma palvemaju.

Vennastekoguduse liikmed jäid endiselt ev.-luteri usu kirikusse kuuluvaiks, kuid ajajooksul arenes neil ka oma koguduslik korraldus kindlajoonelisemaks ja rohkel määral eraldatult kinniseks. Koguduse liikmed jagunesid kolme liiki: „ootajad“ (kes olid tegelikult liikmekandidaadid), „vennad“ (koguduse täisõiguslikud liikmed) ja juhtivad tegelased. Vastavalt neile liikidele olid kolme laadi ka koguduse koosolekud, mida nimetati „tundideks“.

Kõige üldisemad olid avalikud kooskäimised, kuhu sissepääs oli igaühele vaba. Neid üldisi palvetunde pidasid harilikult pühapäeviti kohaliku koguduse eestseisjad, kusjuures lauldi mõni laul kiriku-lauluraamatust, loeti ette mõni jutlus ja peeti palvet. Agaramaid osavõtjaid neist palvetundidest eraldasid koguduse vanemad erilisse „ootajate“ rühma, kellega nad astusid lähemasse ühendusse, õhutades neid patukahetsemisele ja pihtimisele ning trööstides neid müstilise jumaliku „armuga“. Peale säärast lühemat või pikemat ettevalmistamist, mis mõnikord kestis aastaid, esitasid koguduse vanemad aeg-ajalt „ootajate“ nimesid kohalikule diakonile, kelle kaudu siis liisu läbi selgusele jõuti, kas see või teine „ootaja“ on väärne, et teda vastu võtta kogudusse. Need, kelle kohta oli otsus jaatav, kutsuti teataval pühapäeval palvemajja, kus siis koguduse eestseisja neile teada andis, et Issand neile on armu andnud ja neid on arvanud oma valitud rahva hulka. Peale vastavat tseremoniid võeti siis need kandidaadid täisõiguslikeks koguduseliikmeiks, „vendadeks“.

Vennastekoguduse täisõiguslike liikmete koosolekud olid kinnised, ainult omavahelised. Jumalateenistust ei peetud siin enam üldiste kiriklike, vaid eriliselt vennastekoguduse jaoks koostatud raamatute järele. Siin esines koguduse eestseisja ka enda tehtud jutluse ja palvega, mida ta ette kandis moonutatud, väriseva ja nutva häälega. Neil kinnistel palvetundidel püüti kultiveerida koguduse liikmeis härdusetunnet ja õhu-

tada neid tegelikule vagadusele. Ettekannete sisuks oli siin eriti rohkel määral kurtmine patulangemise üle, lohutamine „Talle haavadega“, samal ajal vennastekogudusele Issandalt antud „armu“ rõhutamine ja korralikule elule ja kogudusemääruste pidamisele manitsemine. Peale koguduse üldiste „palvetundide“ olid tema liikmeile korraldatud veel intiimsemad ringid, nimelt abieluliste, leskede, vallaliste „koorid“, kes pidasid oma erilisi kooritunde ja -pühasid.

Kõrgema liigi vennastekoguduse liikmete hulgas moodustasid iga „palvemaja“ juures tema aktiivsed tegelased kohaliku rahva hulgast, kuhu kuulusid lähemad koguduse kaastöölised ja eestpaluja (eestlugija) ning eestseisja. Alamaks astmeks nende hulgas olid lihtsad kaastegelased, kes pidasid valvet oma ringkonna koguduseliikmete üle ja andsid nende suhtes kõigest tähelepanust aru erikoosolekuil. „Palvemaja“ kõrgemaks kolleegiumiks oli n. n. „abiliste“ kogu, kes otsustas kohaliku koguduse ellu puufuivaid tähtsamaid küsimusi.

„Palvemajade“ ümber koondunud kogudused allusid otseselt diakonitele. Igäihel viimaseist oli juhatada ja valvata 12 kuni 20 kogudust. Diakonid allusid omakorda ühisele presbüterile.

Vennastekoguduse liikumine, mis arenes oma kindlaskujunenud organisatsiooni ja 1817. a. „armukirjaga“ antud õiguslikul alusel, kasvas XIX sajandi keskpaigani alaliselt tõusvas joones. Seda arengut ei suutnud pidurdada ka terav võitlus, mida pidas tema vastu ametlik luteri usu kirik suure hooga ja tihti fanatismi ulatuva ägedusega. Seni rahva seas elavat poolehoidu leidnud, hakkab aga sajandi keskpaigast peale vennastekogudus oma seisukorra haripunktilt, kuhu ta vahepeal jõudnud, pikkamööda allapoole minema. Säärast nähet põhjustasid mitu tegurit. Kõigepealt arenes vennastekoguduses eneses vahe juhtivate tegelaste ja „harilikkude vendade“ vahel. Esimesed, kes juba oma ühiskondliku seisukorra poolest kuulusid harilikult talurahva jõukamasse ja arukamasse ossa, moodustasid ka palvemajakoondistes ülemkihi, teadlikult üleoleva ja juhtiva väheimate vendade suhtes, kes pidid leppima valitsetava massi osaga. Samal ajal suutis ametlik luteri usu kirik ajajooksul enam kohaneda areneva eluga ja seetõttu pidada tagajärjekamat võitlust vennastekogudusega. Ja lõpuks avarvus rahva

vaimlik silmaring kord-korralt ikka enam uute tulundusliikude ja haridusliikude küsimustega, mis kõitsid inimeste tähelepanu märksa rohkem kui tardunud ja eluvõõraks muutunud usuline liikumine vennastekoguduse näol.

67. Vene-õigeusu kirik.

Kuni XIX sajandi 40.-date aastateni polnud vene-õigeusk eesti talurahva hulgas pea sugugi levinud. Selle kiriku liikmeiks olid pea ainult venelased, kes elasid linnades ja maal Eesti ala idapiiril. Nende hulgas oli rohkesti lahusulisi (raskolnikuid). Peaasjalikult viimaste vastu võitlemiseks, kuid teisest küljest ka õigeusulise elemendi kindlustamiseks asutati 1836. a. Riia õigeusu vikaar-piiskopkond, mis allus Pihkva peapiiskopile. Sellesse piiskopkonda kuulusid Liivi- ja Kuramaa, kuna Eestimaa õigeusu kirik jäi esialgu alluvaks Peterburi peapiiskopile. Riia vikaar-piiskopkond muudeti 1850. a. Riia ja Miitavi peapiiskopkonnaks.

Kui 40.-dail aastail suur osa Liivimaa talurahvast siirdus õigeusku (vt. § 46), kasvasid Riia piiskopkonna ülesanded mõne aasta jooksul erakordselt suurteks, mille lahendamiseks kohalik õigeusu kirik polnud kaugeltki küllaldaselt ette valmistatud. Puudusid preestrid, kes oleksid valdanud kohalikku rahvakeelt. Samal ajal oli õigeusu vaimulikke raamatuid eesti keeles alul ainult paar üksikut, mis 1843. a. ilmusid trükis. Õigeusu kogudusi eestlaste jaoks asutati 40.-dail aastail küll suur hulk, kuid neile korralikumate ruumide soetamisega oli suuri raskusi. — Kõigi nende puuduste kõrvaldamiseks tegi kohalik õigeusu kirikuvalitsus suuri jõupingutusi.

Alul olid preestrid ainult venelased, kes käisid rahvaga läbi tõlkide kaudu. Varsti tuli neile juurde preestreid kohalikest päriselanikest ja talupojast, kes olid sellesse ametisse määratud hoopis ettevalmistamatuina. Kohalikkude kirikutegelaste koosseis hakkas paranema alles siis, kui Riias

1847. a. asutatud vaimulik kool (seminar) hakkas andma korralikumini ettevalmistatud preestreid. Üldiselt aga jäi viimaste kutseline tasapind paljude aastate jooksul väga madalaks. Samuti arenes visalt ka õigeusu rahvakeelse vaimuliku kirjanduse soetamine. Mitte parem polnud lugu õigeusu kiriku hoonetega. Alul said ainult üksikud kogudused endile korralikumad ja otstarbekohasemad hooned. Suurem osa pidi leppima ajutiste ruumidega kuski mõisa (peaasjalikult kroonumõisa) kõrvalhoonetes, küünides, talumajades, sõjaväe korterihoonetes jne. Õigeusu kirikutele püsivama asupaiga ja korralikumate hoonete saamisel oli rida takistusi: aineliste ressursside vähesus, mõisnikkude vastutöötamine jne. Veel 1864. a. oli Liivimaal 113 õigeusu kogudusel eriliselt ehitatud kirikuhooned ainult 46-l, kuna 54-l peeti jumalateenistust endistes ajutistes üürikorterites; 13 kogudust aga olid hoopis ilma alaliste ruumideta.

Õigeusu kiriku väliste ja aineliste eelduste äärmise puudulikkuse kõrval oli väga vilets ka sellesse usku siirdunud talupoegade üldine seisukord. Neile sai osaks tagakiusamine kohaliku mõisniku poolt, mõnitamine kirikuõpetajalt ja — mis vast kõige valusam oli — pilkamine ja naeruvääristamine luteri usku naabertalupoegade poolt. Samal ajal ei täidenenud õigeusku siirdunute usuvahetamisel olnud lootused maistele kasudele. Ka ei suutnud uus usk neid millegagi sisemiselt enesele võita, neid tihedamalt endaga köita.

Niisuguseis tingimuses oli täiesti loomulik, et talupojest uusõigeusulistel keskel võttis laialiselt maad kibe pettumus ja rahulolematus. Eriti levis see noõrema sugupõlve keskel, kellele vanemate usumuutmise motiivid olid võõrad ja kes oma suurema tundlikkusega eriti kannatasid vaenulise luteriusulise ümbruskonna tagakiusamise all.

Säärases olukorras arenes õigeusulisil talupojel tagasitung luteri usku. Et see üleminek oli seaduse poolt keelatud, siis olid luteri usku tagasi kippujad sunnitud ametlikult

edasi olema õigeusu kiriku nimekirjas, kuid tegelikult jäid nad sellest eemale: käisid salaja luteri usu kirikus armulaua, ristisid lapsi eraviisil, elasid abielus ilma kirikliku laulatusega jne.

See tagasitung sai elavamaks ja julgemaks, kui 50.-date aastate lõpul valitsusvõimude poolt anti luba väikesele osale õigeusulistest ka ametlikult pöörduda luteri usku. Samal ajal püüdis kohalik luteri usu vaimulikkond ja saksa aadel alganud liikumist õigeusuliste seas igapidi õhutada ja soodustada, tehes selleks kihutustööd koha peal, püüdes sel puhul rohkearvuliste märgu- ja palvekirjadega avaldada mõju keskvalitsuse esindajaisse Peterburis ja samuti luues alatasa suureneva tagasipöördumise kasuks meeolelu ka välismail.

Kasvav ärevus Liivimaa õigeusku talupoegade keskel äratas suurt tähelepanu ka Peterburi valitsusringkonnas, eriti keisri juures. Viimase poolt komandeeriti 1864. a. kevadel krahv Vl. Bobrinski uurima olukorda koha peal, et selgusele jõuda tagasipöördumispüüete põhjuste ja ulatuse kohta. Oma 10-päevasel uurimismatkal reisis Bobrinski läbi kohad, kus püüded luteri usku tagasi pöörduda olid avaldunud kõige teravamini, — nimelt Riiast Helme kaudu Tartu, sealt Põltsamaa ja Viljandi kaudu Pärnumaale. Kohaliku preestri ja sillakohtuniku juuresolekul üle kuulatud õigeusklikelt saadud andmeil esitas Bobrinski keisrile salajase aruande. Selles leidis ta Liivimaa õigeusu kiriku olevat täiesti haletsemisväärses seisukorras. See ei olevat kuski sügavamaid juuri ajanud ja rahvast oma poole võitnud, nii et 140000 õigeusklikust vast ainult 0,1 on selle kiriku veendunud liikmeid. Uurija arvates ei suutvat vene-õigeusu kirik ja selle preestrid võistelda luteri usu kiriku ja selle pastoriga, kes on esimestest rikkamad, haritumad ja kohalikkude oludega tuttavamad. Vene preestrid seevastu ei oskavat korralikult rahvakeelki ja langetavat politseiliste abinõude tarvitamisega luteri usku tagasi kippujate vastu õigeusu kiriku autoriteeti. Liivimaa õige-

usklikkude keskel valitseva ärevuse kaotamiseks soovitas Bobrinski anda neile vabadus oma südametunnistuse järgi usku valida.

Bobrinski aruanne, samuti ka Liivimaa rüütelkonna ametlik palve lubada õigeusulistele eesti ja läti talupoegadele vabalt pöörduda tagasi luteri usku avaldas keisrile küll sügava mulje, kuid see ettepanek jäi siiski teostamata, eriti just Riia peapiiskopp Platoni vastuseisu tõttu. Viimane pani 1864. a. juulist kuni septembrini toime pikema visitatsioonireisu Liivimaa õigeusulises kogudusis. Ta leidis viimaste seisukorra olevat raske ja puuduliku, samuti konstateeris ta nende liikmete hulgas luteri usku tagasipöördumispüüet. Kõigi nende pahede vastu soovitas ta aga võidelda kohaliku õigeusu kiriku ja sellesse siirdunute seisukorra parandamisega: anda õigeusuliste talupoegadele, samuti kogudustele maad kroonumõisust, määrata riigi poolt suurem summa õigeusu kirikute ehitamiseks ja parandamiseks, võtta kohtulikule vastutusele õigeusu vastu hässitajad, lubada korraldada kogu riigis korjandusi õigeusu kiriku heaks Baltimail jne. Suur osa neist ettepanekuist teostatigi hiljemini, kuna õigeusuliste luteri usku tagasipöördumise küsimus jäi esialgu lahtiseks.

Kihutustöö anda luba õigeusuliste tagasipöördumiseks aga ei vaibunud. Asi läks koguni niikaugele, et Preisi minister-president Bismarck siin osava diplomaatilise malekäiguga vahele segas. Ta teatas veebruaris 1865 Vene saadikule Berliinis, et Preisi saadikutekogus olevat oodata järelepärimist Liivimaal luteri usku tagasi pöörduda soovivate õigeusuliste olukorra asjus, mis ähvardavat võtta skandaalse iseloomu. Samal ajal mõistis „raudkantsler“ teravalt hukka „barbaarsuse“ luteri usu kiriku vastu Liivimaal. See Bismarcki esinemine kõvendas Peterburi valitsusringkonnas, kus eriti keiser kartis „skandaali Euroopa ees“, õigeusuliste tagasipöördumise kasuks tehtud kihutustöö mõju. 19. III 1865 andis keiser Aleksander II salajase käskkirja, mille järgi sega-

abielulised said loa soovikorral ristida oma lapsi luteri usku ja kasvatada neid selle usu vaimus, mis seni oli keelatud. Sellele järgnes veel mõningaid soodustusi õigeusuliste tagasi-pöördumise kasuks. Teisest küljest aga püüti tõsta õigeusu kiriku tasapinda ja parandada õigeusuliste seisukorda Liivimaal. Muu seas jagati 60.-date aastate lõpul ja 70.-date alul mitu kroonumõisa (Eesti alal Holstre ja Vana-Tänassilma) viietiinulistes ja veel vähemais tükkides õigeusulistele talupoegadele.

Kõik tarvituselevõetud abinõud luteri usku tagasi pöörduda soovijate olukorra korraldamiseks olid poolikud. Tagasitung jätkus edasi. Kirikuõpetajad lasksid õigeusust taganejaid luteri usu kiriklikest talitustest osa saada, ilma et selleks õiguslikku alust oleks olnud. N. n. „kahetsevate õigeusuliste“ küsimus jäi lõplikult lahendamata ja sünnitas järgneval ajajärgul suurt ärevust ja liikumist mitte ainult kohalikes ev.-luteri usu ringkonnas, vaid koguni rahvusvahelises ulatuses.

SISUKORD.

	Lk.
Eessõna	3
I. Peajooni Eesti ajaloo XVIII sajandil	5
1. Eesti- ja Liivimaa pärast Põhjasõda	5
2. Aadli õiguste laiendamine ja kindlustamine	7
3. Talurahva õigusliku seisukorra halvenemine	9
4. Põllutulunduslikud olud	11
5. Liivimaa talurahva seisukorra parandamise algatus Kata- riina II valitsuse ajal	15
6. Asehaldamisaeg	17
7. Talurahva „pearaha rahutused“ Liivimaal 1784. a.	19
8. Linnad	20
9. Kirikuolud	24
10. Rahvakooli-olud	28
11. Administratsiooni, maa-omavalitsuse, kohtu ja politsei korraldusest	30
II. Talurahva olukorra parandamise küsimus XVIII sajandi lõpul ja XIX alul	34
12. Põllutulundus XVIII sajandi lõpul. Viinapõletamise levimine	34
13. Valgustusaja ideede mõjul talurahva olukorra paranda- mise nõudmine	37
14. Talurahva eraõigused	40
15. Talurahva olukorra parandamise küsimus rüütelkondade ametlikus käsitluses XVIII sajandi lõpul	43
16. „Iggaüks“ Eestimaal 1802. a.	47
17. Liivimaa 1804. a. talurahvaseadus	49
18. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus	53
19. Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a.	54
III. Talurahva pärisorjusest vabastamine	56
20. Kasvav rahulolematuse oleva seisukorra puhul	56
21. Talurahva vabastamine pärisorjusest Eestimaal 1816. a.	59

	Lk.
22. Pärisorjuse kaotamine Liivimaal 1819. a.	61
23. Eestimaa 1816. a. ja Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduste sisu ja pea-põhimõtted	63
24. Talurahva kogukondlik valitsus	64
25. Talurahva kohtu ja politsei korraldus	67
26. Mõisnikkude kodukari-õigus	70
27. Talurahva järk-järguline vabastamine ja tema liikumis- vabaduse kitsendused	72
28. Perekonnanimede panemine talupoegadele	74
IV. Teoorjuse-aegne tulundus	75
29. Üld-iseloomustus	75
30. Põllutulunduslik kriis	77
31. Uus põllutulunduslik süsteem	79
32. Talumaa mõisastamine	83
33. Teo-orjuse raskenemine	85
34. Talurahva vaesumise kõrvaltegurid	86
V. Talurahva elu-olust teo-orjuse ajal	88
35. Talu majandus	88
36. Teotegemine	91
37. Talupoegade kohtlemine mõisus	93
38. Talupoegade andamid mõisale ja avalik-õiguslikud ko- hustused	95
39. Nekrutite andmise kohustus	97
40. Toitumine	98
41. Elamud	99
VI. „Lindpriiuse“ sotsiaalne kriis	102
42. Rahulolematus maksvate talurahvaseadustega mõisnik- konnas	102
43. Talurahva käärimine Liivimaal 1841. a.	103
44. Pühajärve „sõda“	108
45. Viljaikaldus ja nälg Liivimaal 1844.—46. a.	109
46. Talurahva vene - õigeusku siirdumine Lõuna - Eestis 1845—1848.	111
VII. Agraarreformide ajajärk (40.—60.-dad aastad)	117
47. Agraarküsimus Liivimaa rüütelkonna käsitluses 1841—42	117
48. Täiendusmäärused Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusele (77 §)	120
49. Liivimaa 1849. a. talurahvaseadus	122

	Lk.
50. Liivimaa 1860. a. talurahvaseadus	126
51. Eestimaa 1856. a. talurahvaseadus	128
52. Talurahva käärimine Eestimaal 1858. a. Mahtra „sõda“ .	130
53. Maltsveti liikumine	135
54. Väljarändamine 50.-dail aastail ja 60.-date alul	137
55. Talupoegade liikumisõiguste avardamine	140
56. Mõisnikkude kodukari-õiguse kaotamine	142
57. Vallakogukonna seadus 1866. a.	143
58. Teo-orjuse lõpetamine	146
VIII. Linnad	148
59. Linnade kasvamine	148
60. Käsitöö, tööstus ja kaubandus	150
61. Rahvuslikud ja sotsiaalsed vahekorrad linnades. . . .	151
IX. Kooliolud	154
62. Rahvakool maal	154
63. Alg- ja keskharidus linnades	159
64. Tartu ülikool	161
X. Kirikuolud	163
65. Ev.-luteri usu kirik	163
66. Vennastekoguduse liikumine	166
67. Vene-õigeusu kirik	169